शुक्लयजुर्वेदसंहिता

वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया ।

श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमन्महीधराचार्यविरचित-
वेददीपेन च सहिता ।
तस्याः
१—१० अध्यायात्मकं प्रथमं खण्डम् ।
पण्डितश्रीरामसकलमिश्रशर्मणा संशोधितम् ।

VÂJASANEYI-SAṂHITÂ,

of the
WHITE YAJURVEDA,
With the Commentaries of
Uvvata and Mahîdhara,
PART I,
Containing one to ten Chapters.
Edited by
PANDIT RAM SAKALA MISRA.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.
BENARES CITY:
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

1912

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमते यजुर्वेदाय नमः ॥

अथ वाजसनेयिमाध्यन्दिनी शाखा ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण

श्रीमन्महीधराचार्यविरचित-

वेददीपेन च संयुता ।

प्रथमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐम्। इषे त्वा। ऊर्जे त्वा। वायव स्थ। देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः। मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः। यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥

हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं चाऽधिरुह्य यः ॥
चेष्टते तमहं नौमि ऋग्यजुःसामविग्रहम् ॥ १ ॥
आदित्याल्लब्धवान् यस्तु शाखाः पञ्चदशापराः ॥
तं याज्ञवल्क्यं वन्देऽहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥ २ ॥
गुरुतस्तर्कतश्चैव तथा शातपथश्रुतेः ॥
ऋषीन् वक्ष्यामि मन्त्राणां देवताश्छान्दसं च यत् ॥ ३ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः ॥
श्रुतयश्चात्र याः प्रोक्ता योऽर्थवादश्च कर्म्मणः ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारसन्ताना-ऽनुच्छिन्तिधर्माणः सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विद्ययाभिव्यज्यमानाः स्मर्तारो द्रष्टार ऋषय उच्यन्ते । सोऽयं हिरण्यगर्भपरम्परयाभिव्यक्तो नित्यो वेदः । हिरण्यगर्भ-परम्परा ब्रह्मपङ्क्तिः । ते च श्रुतौ व्यज्यमाना ज्ञायन्ते । तद्यथा । तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद् यद्दर्शपूर्णमासाविति । तत्र दर्शपूर्णमासद्रव्यदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः । तथा, दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदाञ्चकारे-त्युपक्रम्य, न तदुहाश्विनोरनु श्रुतमासेत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां मन्त्राणां दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति गम्यते । ऋषिश्च ज्ञातव्य इति दर्शयति । प्रजापतिः प्रथमां चितिम-ऽपश्यदित्युपक्रम्य, स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेद इत्या-दिना ग्रन्थेन फलं दर्शयति । अथ देवता मन्त्रवाक्याभिधेयाः । यथा, अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्यत्राग्निः । इषे त्वेति शाखा । नन्वग्निर्मूर्द्धेत्यत्राग्नेर्महाभाग्यत्वाद्देवतात्वमुपपद्यते, शाखादीनां तु स्थावरत्वाद्देवतात्वं दुर्लभमिति यश्चोदयेत् तं प्रति ब्रूमः । यस्य यत्र हविर्भाक्त्वं,स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता, न तु रूढ्या । एवञ्च सति शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यत एव । यदुक्तं स्थावर-त्वादिति, अत्र ब्रूमः । अधिष्ठात्र्यो देवता विद्यन्ते,प्रतिमाभूतास्तु शाखादयस्ताः फलं साधयन्तीत्यदोषः । मन्त्रस्य वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति । आशुः शिशानो वृषभो न भीम इत्युपक्रम्य ऐन्द्र्योऽभिरूपा इति इन्द्रस्य देवतात्वं दर्शयति।छन्दोऽपि ज्ञेयमि-त्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह,दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि अपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुबित्युपक्रम्य, ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः संपद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्तीति । न ह्यच्छन्दोविदेवतामाग्नेयीं संपदं वेदेति ।

ऋचो यजूंषि चात्र विद्यन्ते । तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिर्भवति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सर्क् सा देवता तद्यजुरिति । उपासनार्थमृग्यजुषयोः पृथग्ग्रहणमतो ज्ञेयं ऋग्यजुषमिति । नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादाऽवसानं यजुः । प्रगीतं मन्त्रवाक्यानाम् ॥ अथ पदार्थः । तत्र चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति नैरुक्ताः पठन्ति । तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति । धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च । वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥ तत्र धातुजम् । वन्दारुः, पचमानः । धातुजाज्जातं तद्धितपदम् । आग्नेयः, याजमानम्, दैव्याय । समर्थार्थजः समासः । स च संक्षेपतश्चतुःप्रकारः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः । अथोदाहरणानि । उपरिनाभि, बहिष्पिण्डम् । प्रजापतिः, पशुपतिः । अग्नीषोमौ, इन्द्राग्नी । कृष्णग्रीवः, शितिकण्ठः । यथासंख्यं द्वे द्वे उदाहरणे । वाक्यजम्, क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजा इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपशब्देन व्यवधानं व्यत्ययश्च । व्यतिकीर्णमन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोच्चार्यते यत्तत् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र, शितामत इति । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरित्यत्राशुशुक्षणिरिति । तत्र नाम्नां सामान्यतोऽर्थवचनं सत्त्वप्रधानानि नामानि च । सतो भावः सत्त्वमास्तिता । तद्यत्र प्रधानं तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकश्च । तानीमानि सत्त्वप्रधानानि नामानीति नाम्नोऽर्थः ॥ अथ भावप्रधानमाख्यातम् । भावो नाम क्रियायाः फलम् । तद्यथा ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताश्रया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता पाकक्रिया, अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युच्यते । यद्वा भावप्रधानं

भावनाप्रधानं, भावना च पुरुषपरिस्पन्दः, पुरुषप्रयत्नः, आत्मनो व्यापारः । परिस्पन्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातम् । अथवा, भावो धात्वर्थः क्रियेति नार्थान्तरं, सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि षट्कारकाणि तदिदम्भावप्रधानमाख्यातम् इत्याख्यातार्थः । तानि च पचति पठतीत्यादीनि । अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोऽर्थः । विशेषार्थस्त्वनन्त इति । ते च, प्र परा अप सम अनु अव इत्यादयः ॥ अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽसत्त्ववचनता । सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यम् । तद्वचनाश्चादयो निपाता असत्त्ववचनाः । अथ त्रैराश्यम् । उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति । तत्रोपमार्थीयाः सादृश्यवचनाः, इव न इत्यादयः । तद्यथा- देव इव सविता सत्यधर्मा । इन्द्रो न ॥ कर्मोपसंग्रहार्थीयाः सहायत्ववचनाः, च वा अह इत्यादयः।तद्यथा वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी चेत्यादयः । पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति, न त्वर्थान्तरं वदन्ति । नार्थान्तरवचना इत्यर्थः । ई कम् इत्यादयः । सद्यो जज्ञानो विहो, इमा नु कं भुवना । उक्तं च— क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् * *सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणा इति ॥ अथ वाक्यार्थं* व्याख्यास्यामः । नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यम् । तस्यार्थो वाक्यार्थः । ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वाक्यार्थस्ततः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह । साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति । ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । तथा गच्छतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति । ततो गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं

गौर्गच्छतीत्युक्ते यत्र गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्य गमनेऽवतिष्ठते गमनं चान्यगन्तृभ्यो व्यावृत्य गव्येवावतिष्ठते, अयं वाक्यार्थः। स एव प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थनियमे हेतुः। पदं तु पदार्थपरिज्ञानहेतुः। अयं पदार्थवाक्यार्थयोरर्थविशेषः। नन्वस्य पदचतुष्टयस्य वाक्यगतस्य कथं गुणप्रधानभाव इति। उच्यते। पदार्थद्वारकः सम्बन्धो गुणप्रधानभावश्च पदानाम्। तत्र प्रधानमाख्यातं, गुणभूतान्यन्यानि। आख्यातार्थस्य साध्यत्वाद् इतरेषां पदार्थानां स्वभावसिद्धत्वात्। तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोर्यदेकस्मिन् वाक्ये समुच्चारणं तत् साध्यार्थं भवितुमर्हति, न सिद्धार्थम्। तथाच भूतं सिद्धं, भव्यं साध्यम्। भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते, न भव्यं भूतायेति न्यायविदः पठन्ति। एते च वाक्यार्था, इषे त्वादिके मन्त्रगणे प्रायशो दृश्यन्ते। विध्यर्थवादयाच्ञाशीःस्तुतिप्रैषप्रवह्लिकाः * प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम् ॥ अवधारणश्चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्युस्त्रयोदश। मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते, व्याख्या च श्रुतिचोदिता ॥ अथैतेषामुदाहरणानि। तत्र विधिः परमेष्ठ्यभिधीतः, अश्वस्तूपरो गोमृग इत्यादिः। अर्थवादः, देवा यज्ञमतन्वत इत्यादिः। याच्ञा, तनूपाऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि। आशीः, आ वो देवास ईमहे। स्तुतिः, अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्। प्रैषः, होता यक्षत्समिधाग्निमित्यादिः। प्रवह्लिका, इन्द्राग्नी अपादियमित्यादि। प्रश्नः, कः स्विदेकाकी चरतीत्यादिः। व्याकरणम्, सूर्य एकाकी चरतीत्यादिः। तर्कः, मा गृधः कस्य स्विद्धनम्। पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम्, ओषधयसमवदन्तेत्यादि। अवधारणम्, तमेव विदित्वातिमृत्युमेति। उपनिषत्, ईशावास्यमित्यादिः ॥ अथ व्याख्याधर्माः ॥ अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् * विप्रकृष्टं तु

संदध्यादानुपूर्व्यञ्च कल्पयेत ॥ लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योज्यं वाक्यानुलोमतः । यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्ये कुर्यात्तत्तु लौकिकम् ॥ अथोदाहरणानि । अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति । यथा, इमा नु कं भुवनासीषधामा । कमित्यनर्थको निपातः । हीनं वाक्ये निवेशयेत्, अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते इत्यत्राधस्तनो मन्त्रशेष इहाप्यभिसन्धानीयः, अस्मादन्नान्निर्भक्त इत्यादि । विप्रकृष्टं तु संदध्यादिति, सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यतामित्यत्र संपृच्यतामिति व्यवहितसंबन्धः ॥

आनुपूर्व्यं च कल्पयेदिति, मानो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्यत्र यद्वाजिनो देवजातस्येतिद्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः । यतो हि यद्वृत्तं वाक्ये प्रथमं भवति । लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यथार्थं सन्नमयेत् ,लिङ्गं तु वाक्यवशात् सन्नमयेत् । पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिङ्गं,वैष्णव्याविति पुंल्लिङ्गम् ।तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सन्नतिराविष्टलिङ्गत्वात्पवित्रशब्दस्य । धातुं धात्वर्थं च सन्नमयेत् । अग्रेगुवो अग्रेपुव इति । अत्र अग्रेपुव इति संदेहः । किमत्र पिबतेरूपमुत पवतेः। तत्र श्रुतितो निर्णयः । ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति व्याख्यानात् पिबतेरत्र रूपमिति । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति, हविषेति तृतीयाया द्वितीयासन्नतिः वाक्यसंयोगात् । अन्यदपि यत्किञ्चिच्छान्दसं तत्सर्वं लोकविदितैःशब्दैर्व्याख्येयमित्ययं सामान्यो व्याख्याक्रम उक्तः । अतः परं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः । अत्र, इषे त्वा द्वावध्यायौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः । परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानाम् । तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासावितिश्रुतेः । परमेष्ठिन आर्षम् । तथा, ते देवा अकामयन्तेत्युपक्रम्य, तत एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासा-

विति देवानामार्षं कथ्यते । तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजूंषि । पुरा क्रूरस्येतीयं त्रिष्टुप् । तत्र यजुषां केचिद्दैवशेषिकं छन्द इच्छन्ति पिङ्गलपरिपठितं, दैव्येकमित्यादिनेति । तत्र च सर्वसंख्यया व्यवहारः, पाद इत्युपरिष्टादधिकारात् । तत्र, इषे त्वा द्विपदो मन्त्रः, त्र्यक्षरत्वाद्दैव्यनुष्टुप् । श्रुत्या शाखाच्छेदे विनियुक्तः । न चाख्यातमुपलभ्यतेऽत्र, न चाख्यातं विना वाक्यं किञ्चिद्विधत्ते इत्यध्याहारेणानुषङ्गेण वा वाक्यपरिपूर्त्तिः कर्त्तव्या। नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः । लौकिकोऽध्याहारः । यथा भूताय त्वा नारातये परिशेषयामि पिनष्टि, प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् । प्राणाय त्वा पिनष्टि । अनुषङ्गस्तु मन्त्रावयव एव । यथा, अस्मादन्नाभिर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । तथा, अस्यै प्रतिष्ठायै निर्भक्त इत्यादिविष्णुक्रममन्त्रेषु पठितमिहाभिसम्बद्ध्यते परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । अयं विशेषोऽध्याहाराऽनुषङ्गयोः । इह त्वन्यशाखापरिपठितेनाख्यातेन सूत्रकारेण वाक्यपरिपूर्तिः कृता॥छिनद्मीति चोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीतिचोत्तर इति ॥ अथ कोऽर्थः । शाखा उच्यते । इषे अन्नाय त्वां छिनद्मीति। इषु इच्छायाम्। तस्य क्विपि, इट् इति रूपं भवति तस्य तादर्थ्ये चतुर्थी, इषे । श्रुत्युक्तमभिधेयं, वृष्ट्यै । तदाह यदाह इषे त्वेति वृष्टिः सर्वेणैवेष्यते। अतोऽभिधानगतस्य धातोरभिधेयक्रिया विद्यते इति ।इषे इत्यभिधानम्, अभिधेया वृष्टिः। न्याय्योऽभिधानाभिधेयलक्षणसंबन्धः । त्वा इति । युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आदेशः । नन्वेवं तत्र यद्येषणक्रियायोगादिह वृष्टिरभिधीयते, न तु रूढ्या तदानीं यद्धिरण्यादि किञ्चिदिष्यते तत्तत्सर्वमिडित्युच्येत । तथा सति संव्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन दोषान् केचिद्विदधति।तदसत् ।सिद्धे हि

शब्दार्थसंबन्धे पश्चादभिधानाभिधेयभावं क्रियाद्वारकं प्रकाशयितुं व्युत्पत्तिः क्रियते । सा च क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेयेऽवातिष्ठते मगधाधिपतिवत् । यथा मगधाधिपतेर्मगधेषु देशेष्वाधिपत्यमास्ति, न कान्यकुब्जेषु । एवमिहापि जात्यादिपरिच्छिन्नेष्वभिधेयेषु क्रियाप्रवृत्तिरस्ति, न सर्वत्रेत्यदोषः । व्युत्पत्तिद्वारेण च शब्दानां परिज्ञानम् अभ्युदये हेतुरिति श्रुतिर्दर्शयति । तत् प्रणीतानां प्रणीतात्वं प्रति ह प्रतितिष्ठति, य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेदेति प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति । तथा पुरुषशब्दव्युत्पत्तिं प्रकृत्याह । स यत् पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन ओषत्तस्मात्पुरुषः । ओषति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषति य एवं वेद । एवं तत्र तत्र । एतच्च स्थालीपुलाकभक्तावमिक्थन्यायेन सर्वेष्वभिधेयेषु द्रष्टव्यम् । आह च । क्रियाद्वारकसम्बन्धमभिधानाभिधेययोः * ज्ञात्वा फलमवाप्नोति श्रुतिर्वक्ति पुनः पुनः ॥ ऊर्जे त्वा द्विपदस्त्र्यऽक्षरो मन्त्रः । दैव्यनुष्टुप् यदि यजुषां छन्दोऽस्ति । एवं सर्वेषु यजुष्षु ऋक्षु च वक्तव्यं, ग्रन्थगौरवभयात्तु नोच्यते । उक्तं च—स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगोऽर्थ एव च * मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदेपदे ॥ शाखासंनमने विनियुक्तः । सन्नमयामीति वाक्यशेषः । यो वृष्टादूर्क् रसो जायते तस्मै तदाहेतिश्रुतिः । ऊर्ज बलप्राणनयोः । क्विप् । ऊर्जे । तादर्थ्ये चतुर्थी । व्रीह्यादेर्धान्यस्य क्षीरादेश्च सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां सन्नमयामि । यज्ञपरिणामो हि वृष्टिरन्नादिकश्च तदभिप्रायौ मन्त्रौ । श्रुतिश्चाऽस्मिन्नर्थे भवति । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद् वृष्टिरिति । तथा, इतः प्रदानाद् वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स एतैः स्तोकैरेतान् स्तोकान् वनुते त एते स्तोका वर्षन्तीति ॥ वायवः

स्थ" । वत्सं शाखयोपस्पृशति । यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाप्यायकः एवं यूयमपि प्रस्नुतिद्वारेणाप्यायका भवथेत्यर्थः । एकस्यापि वत्सस्योपस्पर्शने सर्वेषां संस्कारो बहुवचनोपदेशात् । पूजार्थे वा बहुवचनम् ॥ "देवो वः सविता" अथ मातॄणामेकां शाखयोपस्पृशति । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवो दानाद् द्योतनाद्दीपनाद्वेति यास्कः । बहुवचनस्य वस्नसाविति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्थाने वसादेशः । युष्मान् सविता सर्वस्य प्रसविता प्रार्पयतु समर्पयतु सङ्गमयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे । "यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मे"ति श्रुतिः । प्रशस्यतमाय कर्म्मणे तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थमित्यर्थः । यूयमपि यज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्यः आप्यायध्वम् । ओप्यायी वृद्धौ णिचो लोपः । आप्याययत । हे अघ्न्याः गावः । कम् इन्द्राय भागम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थे यो भागस्तमिति संबन्धः । इन्द्रोऽत्र हविर्भाक् । कथंभूताः सत्यः "प्रजावतीः" । छन्दसीति दीर्घत्वम् प्रजावत्यः जीवद्वत्साः । "अनमीवाः" अम् रोगे । अमीवा व्याधिविशेषः । न विद्यते अमीवा यासां तास्तथोक्ताः । यक्ष्मा व्याधीनां राजा स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा अयनमयः गमनं, क्ष्मा पृथिवी, अयः क्ष्मायां यासां विद्यते घासभक्षणार्थं ता अयक्ष्माः । अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः । किञ्च मा वः युष्माकं स्तेनः चौर ईशत । "माङिलुङ्" । मा युष्माकं चौरः ईशनं कार्षीदित्यर्थः । मा वः अघशंसः अघं पापं यः शंसति भक्षणार्थं वृको वा चाण्डालो वा मा ईशत । किञ्च "ध्रुवाः" शाश्वतिकाः । "अस्मिन्" गोपतौ यजमाने "स्यात" भवत "बह्वीः" बह्व्यः ॥ शाखामुपगूहति "यजमानस्य पशून् पाहि" । यज-

मानस्य संबन्धिनः पशून्; प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहाङ्गभूतं पाहि गोपाय ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥
दृगादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यां श्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमात् उपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जात. । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधाय उद्ववाम् । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंपि प्राप्तवान् । तानि च जाबालयौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्य. पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य० माध्य० ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेष. माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति (शत० ब्रा० ११, ५, ६, ७) स्वशाखाध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषश्रवणात् । 'एतान्य-

विदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्य्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्त्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति इति कात्यायनोक्तेः । (अनुक्रम० १, १) ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्य्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्य्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत् फलेन युज्यते—इत्युक्तेश्च । [अनु० १, १] तस्माद्वेदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकम् अन्यथा फलवैकल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु होता यक्षद्वनस्पतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दः कल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपौर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवताः प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कम्पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्य विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु छन्दांसि वक्तव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विपञ्चाशदक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टीनाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितु युक्ताः । ते चेषेत्वादयः ॥—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः । तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः । शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् । अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्याससूत्रोक्तेः । मु-

दब्रवीदापोऽभूवन्निति श्रुतेश्च । तस्माच्छाखोखापयः स्रुक्यूपादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं ममाग्नेवर्च इति [कात्या० २, १, ३] मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रम्पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्य पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम् । गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्ल्याहृता तदा तत्पत्रम्भूमावुप्त तत. पलाशोऽभवदिति श्रुत्या (श० ब्रा० १, ७, १–८, २, १०) पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थ —क्रियापदाध्याहारेण ॥ हे शाखे ! 'इषे' वृष्ट्यै 'त्वा' त्वां छिनद्मि । इष्यते काङ्क्ष्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता । कर्मणि क्विप् । वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति श्रुतेः (१, ७, १, २) । पर्णशाखाश्छिनत्ति शामीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनद्मि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति वोत्तर इति कात्यायनोक्तेः (कात्या० ४, २, १—३) । छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्त्तव्यम् । कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः–पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयो क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येक पक्ष । इषे त्वेति छेदनार्थो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमन ऋजूकरणं शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम् । इद पक्षान्तरमित्यर्थः । ऊर्जे त्वा । शाखैव देवता । हे शाखे ! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि । किमर्थम् 'ऊर्जे' ऊर्ज बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा । प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्जशब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः (१, ७, १, २) । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्न बलकरमाज्यक्षीरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इषे त्वोर्जे त्वे-

स्याहेषमेवोर्जं, यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात् । कात्यायनः (४, २, ७) मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति' । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवो गन्तार । हे वत्साः ! यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा । वायुसादृश्याद् वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायु' पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति । एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । तथा पालनाय पशून् वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति । यद्वा तृणभक्षणायाहनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितु वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः (४, २, ९, १०) देवो व इति मातॄणाम् एकां व्याकृत्यैन्द्रम्भवति माहेन्द्र वेति' । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्त्तते । वत्सानां मातरो या गाव सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसम्बन्धिदधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता । षू प्रेरणे । सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावः ! वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे । चतुर्विधं कर्म्म । अप्रशास्तम् । प्रशास्तम् । श्रेष्ठम् । श्रेष्ठतमञ्चेति । लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्य्यादिकमप्रशास्तम् । लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशास्तम् । स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतमामिति तल्लक्षणम् । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः (१, ७, १, ५) । हे

अघ्न्याः गावः। गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते। तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं दधिरूपहेतु क्षीरम् आप्यायध्व समन्ताद्वर्धयध्वम्। सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत । ओप्यायी वृद्धौ । वो युष्मानपहर्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत्। अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको माभूत्। कीदृशीर्युष्मान्? प्रजावतीः बह्वपत्याः। अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ताः अनमीवा' कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः। किञ्च । यूय गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात् भवत ॥ का० (४, २, ११) यजमानस्य पशूनित्यग्न्यागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति' । हे पलाशशाखे । त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून् अरण्ये सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष । शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवा' सत्यः साय पुनरागच्छन्तीत्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम्। यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशोपचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इषे' इषेरिच्छार्थस्य कर्म्मणि क्विप्। कित्त्वादुपधाया गुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविति तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तु शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बलीयानिति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः ॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिद पद सम्पन्नम्। 'त्वा' । युषेर्भजनार्थस्य युष्यसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अ-

नुवृत्तौ सत्यां त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशविधानादयं शब्दो-ऽनुदात्तः ॥ ऊर्जे । ऊर्ज बलप्राणनयोरस्मात् क्विप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति इत्यूर्क् अन्नम् । ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत इति यास्कः (निरु० ९. २७)। स्वर इषेवत् । संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जे इति ऊकारस्य स्वरितात् संहिताया मनुदात्तानामिति प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति । अग्निमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरा ऊहनीयाः ॥ वायवः ॥ वातेर्गत्यर्थात्, कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । जसि चेति गुणेऽवादेशे च, स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति मध्योदात्तं पदम । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्थ ॥ अस्तेर्लेटि शपो लुकि, श्नसोरल्लोप इति अकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥ देवः ॥ पचादित्वादच् । चित इत्यन्तोदात्तः ॥ वः ॥ बहुवचनस्य वस्नसावित्यनुदात्तो वसादेशः । सविता ॥ षू प्रेणे । ण्वुल्तृचाविति तृच् । इडागमः । चित्त्वादन्तोदात्त. ॥ प्र ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः ॥ अर्पयतु ॥ ऋ गतौ । हेतुमति चेति णिच् । अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति पुक् । पुगन्तेति गुणो निघातश्च ॥ श्रेष्ठतमाय ॥ प्रशस्यशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति ष्ठन् प्रशस्यस्य श्र इति श्रादेशः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम । ततः पुनस्तमप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे ॥ करोतेर्मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ आ, उदात्तः ॥ प्यायध्वम् ॥ ओप्यायी वृद्धौ । हेतुमति णिच् । तस्य, छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥ अघ्न्याः ॥ अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः (निरु० ११, ४३,) । अघे नञि वोपपदे हन्तेरघ्न्यादयश्चेति यगन्तो निपातः । सम्बुद्धित्वादामन्त्रितस्य चेति आष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय ॥ इदि परमैश्वर्ये, इन्धी दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । नित्त्वादाद्युदात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ भागम् ॥ भ-

त भागमेयनयोः । अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् । ञि-
त्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥
तस्यामिपूर्व इत्यमा सहैकादेशः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यु-
दात्त एव ॥ प्रजावतीः ॥ उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति जनेर्डप्रत्य-
यः । ततष्टाप् । तेन सहैकादेशोऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मा-
त्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य
इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् मतुप्ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजा-
शब्दस्वर एव । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः ॥
अम रोगे । अमेरीव इति ईवप्रत्ययः यद्वा शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वा-
मीवा इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ, समा-
सस्य चेत्यन्तोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन, बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ।
अयक्ष्माः ॥ तद्वत् स्वरः ॥ मा ॥ निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ स्तेनः ॥
स्तेन चौर्ये । स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चित्त्वादन्तो-
दात्त ॥ ईशत ॥ ईश ऐश्वर्य्ये । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् । व्यत्य
यो बहुलमिति बहुवचनम् । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातश्च ॥
अघशंस ॥ अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः ।
अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः । शंसि इच्छायाम् । अच् । तत्पुरुषे
तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः ॥ ध्रुव स्थैर्ये । इगु-
पधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥
अस्मिन् ॥ इणो दमुगिति एतेर्दमुक् । अन्तोदात्त इदं शब्दः । त-
स्मात् ङेः, स्मिन् । तस्य ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः इत्युदात्तत्व-
म् ॥ गोपतौ ॥ गमेर्डोरिति गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । गवां
पतिरिति तत्पुरुषे, पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स्यात्
त् ॥ अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तस्थस्थमिपां यासुट् । सलोपोऽल्लो-
पश्च । तिङ्ङतिङः ॥ बह्वीः ॥ बहुशब्दात्, वोतो गुणवचनादिति
ङीप् । वा छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्त ॥ यजमानस्य ॥ पूङ्यजोः शानन्निति यजतेः शानन् । नि-
त्वादाद्युदात्तः ॥ पशून् ॥ पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिदृशिकमी-
त्यादिना दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥
पाहि ॥ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङतिङः । एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियो-

हनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसो॑: प॒वित्र॑मसि । द्यौर॑सि पृथि॒व्य॑सि मा॒तरि॒श्वनो॑ घ॒र्मो॑ऽसि वि॒श्वधा॑ असि । प॒र॒मेण॒ धाम्ना॒ दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । "वसोः पवित्रमसि"। वसोर्वासयितुर्यज्ञस्य । यज्ञसाधनभूते पयसि अत्र यज्ञशब्दः । पयसः पवित्रं परिपावनं भवसीत्यर्थः । उखामादत्ते । "द्यौरसि पृथिव्यसि" । "उपस्तौत्येवैनामेतदि"ति श्रुतिः । सा यद्दिवोऽवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन द्यौरित्युच्यते । यत्पृथिव्यवयवभूतया मृदा क्रियते तेन पृथिवीत्युच्यते । मातरिश्वन इत्यभिश्रयति । उखोच्यते । "मातरिश्वनो घर्मोऽसि" । मातरिश्वा वायुः, मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति । वायोः संबन्धी त्वं घर्मोऽसि । त्रयो घर्मा अग्निवायुसूर्यदेवत्याः । तत्र मध्यमघर्मः साधवे त्वेति "अयं वै साधुर्योऽयं पवते" इति । वायुर्देवत्यः स त्वमसीत्यर्थः । यतश्च त्वं वायुरतो "विश्वधा असि" सर्वस्य धारयिता भवसि । किञ्च "परमेण धाम्ना दृꣳहस्व" धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । उत्कृष्टेन नाम्नाभिहिता सती घर्मोऽसीत्यादिना आत्मानं दृꣳहस्व दृढीकुरुष्वेत्यर्थः । "माह्वाः" ह्वृ कौटिल्ये । माह्वार्षीः । दृढीभूतायामपि लुठितायां पयः स्कन्दनं भवति तन्माभूदित्येवमुच्यते । मा च तव यज्ञपतिरधिष्ठानात्प्रच्यवतु ॥ २ ॥

का० (४, २, १५, १६) वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्धेति । वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति श्रुतेः (१, ७, १, ९) । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र ! 'वसोः' इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः

शोधकं 'पवित्र' त्वम् 'असि' । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का० (४, २, १९) द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति । यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि ! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि । द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्य्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०) मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति । गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य तेषूखामधिश्रयति । हे उखे ! त्वं 'मातरिश्वन' वायोः 'घर्म्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासवच्चेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्म्मः । घृ क्षरणदीप्त्योः । घर्म्मः दीपकः । सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि ! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोर्घर्म्मरूपासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखायाः उक्तम् । अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि, विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात् । किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे ! त्वं 'दृंहस्व' दृढा भव त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि वृहि वृद्धाविति धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति । किञ्च । हे उखे ! 'मा ह्वाः' कुटिला मा भव । ह्वृ कौटिल्ये । यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यजमानः 'मा ह्वार्षीत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

वसोः॑ प॒वित्र॑मसि श॒तधा॑रं वसोः॑ प॒वित्र॑मसि

सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा । कामधुक्षः ॥ ३ ॥

'तस्यां पवित्रं निदधाति'। "वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्"। अभ्यासे तूभयं समर्थं मन्यते। अनन्तधारमित्यर्थः। आसिच्यमाने जपति "देवस्त्वासविता" पय उच्यते । देवस्त्वा सविता पुनातु दोषात् पृथक्करोतु निर्दोषं करोतु । वसोः अग्निष्टोमयज्ञस्य सम्बन्धिना आविकेन अनेकधारेण पवित्रेण । "सुप्वा" । शोभनं पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा साधुपवनेन पवित्रेण । अथाह "कामधुक्ष" इति। प्रश्नोऽयं गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः । दुह प्रपूरणे, दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

का० (४, २, २१) 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति । अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यत प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वोदगग्रत्व विकल्प्यते । हे शाखापवित्र ! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्र' त्वम् 'असि'। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किम्भूतं पवित्रम् ? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा यस्मिन् । तथा 'सहस्रधार' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम्। वसोः पवित्रमिति द्विरुक्ति । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१] ॥ का० [४, २, २ ३] 'देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपतीति'। पयो देवता। दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर ! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु । सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'तुडागमाभाव आर्षः' ॥ का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४, २, २४] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः ! विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां

गाम्' 'अधुक्ष' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः । सा विश्वकर्मा । सा विश्वधा-याः । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यः रक्ष ॥ ४ ॥

अमूमित्युक्ते दोग्धा " साविश्वायु"रित्यध्वर्युराह । सा गौः विश्वस्य जगत आयुषा दात्री । द्वितीयामाह । सा गौः " विश्वस्य " जगत " कर्मा " कर्त्री । तृतीया-माः । सा गौः " विश्वस्य " जगतः धायाः । धायतेर्णिज-न्तस्यासुनि रूपम् । पाययित्री । यज्ञादेव सर्वाः प्रजा उत्प-द्यन्ते आयुर्भोजनसहिताः स गवामुपचर्य्यते । आतनक्ति । " इन्द्रस्य त्वा भागम् " । इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दध्ना आतनच्मि । तत्प्रतिः काठिनीकरणार्थः । दधिभावमापाद-यामीत्यर्थः । अपिदधाति । " विष्णो हव्यं रक्ष" । "यज्ञो वै विष्णु"रिति श्रुतिः । हविर्गोपाय ॥ ४ ॥

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति । पूर्वोक्तप्र-श्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति म-न्त्रेण दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का० (४, २ २६) एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रे-ण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्म्मा सा वि-श्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् । या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्म्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा वि-श्वधायाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । विश्वान् सर्वान् देवान् दधा-ति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णाति इति विश्वधायाः । असुन्प्रत्य-यो णिच्च । णित्वादातो युक्चिण्कृतोरिति युक् । यद्वा धेट् पाने ।

विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० (४, २, ३२) 'उद्वास्यातनक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति । क्वथितं क्षीरमग्नेरुद्वास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातः कालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्यात् । हे क्षीर ! 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन' सोमवल्लीरसेन 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यप्रातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कश्चित् पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः । विषामृतदशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति । भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्ति करोति । अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्बलहेतुर्भवति । तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० (४, २, ३४) 'सोदकेनापि दधात्यमृण्मयेन विष्णो हव्यमितीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्य' क्षीरं 'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्रतञ्च॑रिष्यामि तच्छ॑केयं॒ तन्मे॑ राध्यताम् । इदम॒हमनृ॑तात्स॒त्यमुपै॑मि ॥ ५ ॥

व्रतमुपैति । " अग्नेव्रतपते " हे भगवन्नग्ने व्रतस्य पते व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि । तद्व्रतं तव प्रसादात् शकेयं शक्नुयाम् । शक्तं च तन्मे मम राध्यताम् सिध्यताम् । यज्ञफलेन समृद्धिराशास्यते । अनेन वा अग्निरुच्यते । इदमहं त्वत्साक्षिकम् अनृताद् असत्यात् सत्यमुपगच्छामि ॥ ५ ॥

का० (२, १, ११) अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति । हे व्रतपते ! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने ! त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शकेयम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्य्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्‌थासुट् । लिङ्याशि-

ष्यङ् अतो येयः गुणः शकेयम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः (१, १, १, २) ॥ इदमहम् ॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य 'सत्य' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षामिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्र निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि (१, १, १, ४) इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्धृत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं सत्यवदन कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम् ॥५॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

अपः प्रणयति। "कस्त्वा युनक्ति"। यज्ञस्यारम्भकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह। अत्र चत्वारि सर्वनामानि तत्र प्रथमतृतीये प्रश्नभूते द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते। "कस्त्वा युनक्ति"। हे यज्ञ प्रजापते न मनुष्यः सतु यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति। कस्मै प्रयोजनाय युनक्तीत्यध्वर्युराशङ्क्योत्तरं ददाति। "तस्मै" प्रयोजनाय "युनक्ति"। यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः अतोऽनेन सर्वनाम्ना तदेव निर्दिश्यते। सूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । "कर्मणे वाम्" यज्ञकर्मणे वां युवाम् अहमाददे इति वाक्यशेषः। "वेषाय" । विष्लृ व्याप्तौ । यज्ञव्याप्त्यर्थं वां युवाम् अहमाददे इति च ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० [२, ३, २, ३] ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाच यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीय सम्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति । अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणी-

तानामपां धारक हे पात्र ! त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् । पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः । 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । का० (२, ३, १०] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि ! हे शूर्पे ! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः । 'वेषाय' च । विषॢ व्याप्तौ । घञ् । वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेप. पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

प्रतपति " प्रत्युष्टम् " । उष दाहे प्रतिज्ञाय दग्धं रक्षः, प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः । न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः । अनेन वा " निष्टप्तम् " । तप सन्तापे निरेतस्य स्थाने नितरां तप्तं रक्षः न तु यज्ञतत्साधनमित्यभिप्रायः । उक्तमन्यत् । गच्छाति । " उर्वन्तारिक्षम् " । यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्तारिक्षं तथाप्यनेन यजुषा ऊरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रतिगच्छामि ॥ ७ ॥

का० (२, ३, ११) प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति । 'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्ट' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वा

दानं रातिः । रातेः प्रति बन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रक्षो निष्टप्तं' निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम् । तप सन्तापे । 'अरातयः' च निष्टप्ताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति । 'उरु, विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

धूर॑सि॒ धूर्व॒ धूर्व॑न्तं॒ धूर्व॒ तं योऽस्मान् धूर्व॑ति॒ तं धूर्व॒ यं व॒यं धूर्वा॑मः । दे॒वाना॑मसि॒ वह्नि॑तम॒ꣳ सस्नि॑तमं॒ पप्रि॑तमं॒ जुष्ट॑तमं देव॒हूत॑मम् ॥ ८ ॥

धुरमभिमृशति । "धूरसि" । अनसोऽवयवं धुरं स्तौति । तत्र श्रुतिः "अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्नब्रवीतीति" । हविर्ग्रहीष्यन् धुर्यमग्निं ब्रवीति । "धूरसि" । धूर्वतेर्वधकर्मणः । धूर्वणक्रियानिमित्तं हि ते नाम अतो ब्रवीमि 'धूर्व धूर्वन्तम्" । हिन्धि हिंसन्तम् । "धूर्व तम्" हिन्धि तम् "योऽस्मान् धूर्वति" । योस्मान् हिनस्ति । "तं धूर्व यं वयं धूर्वामः" तं पुरुषं हिन्धि यं वयं हिंस्मः । अनस उपस्तम्भनमभिमृशति "देवानामसि" । अन उच्यते देवानामग्न्यादीनां त्वं भवसि । "वन्हितमम्" वन्हिर्वोढा वोढृतमम् । सर्वे तमपः अतिशयार्थाः । "सस्नितमम्" स्नै वेष्टने । आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः । चर्मणा स्नायुना परिवृततमम् । अथ वा पार्श्वतः काशैर्गोणिपट्टैश्च परिवृततमम् । "पप्रितमम्" । प्रा पूरणे पूर्ववत्किन् प्रत्ययः। हविषा पूर्णतमम् । "जुष्टतमम्" । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अभिप्रेततमम् । सेविततमं वा । "देवहूतमम्" । देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वातृतमम् ॥ ८ ॥

का० (२, ३, १२, १३) अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठन्तसमक्षिधूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः—'अपणस्य पुरोडाश-

पाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च स-मङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुरं' बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चि-द्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवतीति श्रुते (१, १, २, १०) हे वह्ने ! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी हिंसार्था धूर्वतेः क्विप् । यतो धूरसि अत 'धूर्वन्तं' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्व' विनाशय । किञ्च 'यः' राक्षसादिर्यागविघ्नेन 'अस्मान् धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि 'धूर्व' विनाशय 'यं' च 'वयं' धूर्वामः' तमपि 'धूर्व' यमालस्यादिरूपं वैरिण वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थिताग्न्यतिक्रमण–निमित्तमपराधमपह्नोतुमग्नयाधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का० [२, ३, १४] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घे काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट ! त्व "देवानां" सम्बन्धि "असि" भवसि । किम्भूतं ? 'वह्नितमम' वह प्रापणे । वहतीति वह्नि अतिशयेन वह्नि बह्नितमम् । व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा "सस्नितमम्" ष्णा शौचे । अतिशयेन शुद्धम् । आदृगमेत्यादिना किप्रत्ययः । यद्वा । स्नै वेष्टने । दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम । 'पप्रितमम्' । प्रा पूरणे । व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । 'जुष्टतमम्' जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । 'देवहूतमम्' । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । देवानामतिशयेनाह्वातृ । व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् । विष्णुस्त्वा क्रमताम् । उरु वाताय । अपहतꣳ रक्षः यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

"अह्रुतमसि" । 'ह्रु ह्वरेश्छन्दसी'ति ह्वरतेर्लण्ठमोक्षस्य

निष्ठायां ह्रुरादेशः। अलुण्ठितं पूर्णमसि। "हविर्द्धानम्"। हविषां निधानम्। अत आत्मानम् "दृꣳहस्व" दृढीकुरु। ममारुरुक्षतो अवहितं भव। "मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदि"ति। उक्तार्थः। आरोहति। "विष्णुस्त्वाक्रमताम्" आरोहतु। अहं त्वसमर्थ इत्यभिप्रायः। प्रोक्षते हविष्पात्। "उरु वाताय"। उरु महत् वाताय प्राणय त्वां करोमीति प्रेक्षते। अपद्रव्यं निरस्यति। "अपहतम्"। हन हिंसागत्योः। अत्र गतौ वर्त्तते। अपगतम्। अस्माद्धविषो रक्षः। आलभते। "यच्छन्ताम्पञ्च"। यम् उपरमे। निबध्नन्तु त्वां हविष्यम् पञ्च अङ्गुलयः॥ ९॥

अह्रुत मसि ह्वृ कौटिल्ये। क्तप्रत्ययः। ह्रुरु ह्वरेश्छन्दसीति निष्ठायां ह्रुरु आदेश.। "अह्रुत म्" अकुटिलम् "असि"। आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः। "हविर्धानम्" डुधाञ् धारणपोषणयोः। हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषक भवसि। अतः "दृ हस्व" मा ह्वार्मा तेयज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम्। का० (२, ३, १५) विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति। हे शकट! "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः। का० (२, ३, १६) प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यानीति। हे शकट! "वाताय" "उरु" भवेति शेषः। तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव। शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचं वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धवि. सप्राणं क्रियते मन्त्रेण। किञ्च। वायुप्रवेशरहित सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति। वरुणश्च बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्यर्थमयं मन्त्रः। यद्वै किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्याह वारुणमेवैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात्॥ का०) २, ३, ११, १८) 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेदिति। व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्य-

भावे व्रीहीनामिमृशेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः— 'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहत' निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते ॥ का० (२, ३, १९) यच्छन्तामित्यालभते इति । 'पञ्च' पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

गृह्णाति । "देवस्य त्वा" । त्वा शब्देन हविरुच्यते । "देवस्य सवितुः प्रसवे" अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानः । देवेन सवित्रा प्रसूतः । "अश्विनोर्बाहुभ्याम्" न स्वाभ्याम् । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । " पूष्णो हस्ताभ्यां" न स्वाभ्याम् । पूषा हि देवानां भागधुक् भागपूरकः । 'अग्नये जुष्टम्" जुषी प्रीतिसेवनयोः । अत्र जुषिः प्रीतौ वर्त्तते । तथा हि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण' इत्यग्निशब्दस्य चतुर्थी संजाता । अग्नये जुष्टं रुचितमभिप्रेतं गृह्णामि । एतदुक्तं भवति । योऽग्निः सर्वेशः सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति । नच तथाभूतं मनुष्येण तद्ग्रहीतुं शक्यते । ततोऽहं सावित्रं प्रसवमास्थायाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां हविष्याग्नयेऽभिरुचितं गृह्णामि ।अग्नीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १० ॥

का० (२, ३. २०—२२) देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीय यथादेवतमन्यदिति । हे हविः ! 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' जुष्टं' प्रियं ' त्वा ' ' गृह्णामि ' अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवताभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्यां' च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषा हि देवानां भा-

गाधुक । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृश मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च । सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः (१, १, २, १७) देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात् सत्यं भवति । देवतास्मृत्यवि तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठान निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रह हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवेदिद मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वक हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भूताय॑ त्वा नारा॑तये । स्व॒र॒भि॒विख्ये॑षम् । दृꣳह॑न्तां दु॒र्याः॑ पृथि॒व्याम् । उ॒र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि । पृ॒थि॒व्यास्त्वा॒ नाभौ॑ सादया॒म्यदि॑त्या उ॒पस्थेऽग्ने॑ ह॒व्यꣳ॑ रक्ष ॥ ११ ॥

भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् । " भूताय " भवनाय त्वां परिशेषयामीति शेषः । " नारातये " न अदानाय, उप्तं रोपितं सत् व्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न कृपणतायै । स्वगिति प्राङीक्षते । "स्वरभिविख्येषम्" । पश्येयम् । स्वःशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । स हि शोभनं प्राङीरितो भवति । यज्ञार्हदेवाः सूर्यः यज्ञोपि स्वःशब्देनोच्यते । "यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः" इति श्रुतेः । दृꣳहन्तामित्य वरोहति । दृहि दृहि वृद्धाविति यद्यपि वृद्ध्यर्थो धातुस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते । दृह्यन्तामितिप्राप्ते " दृꣳहन्तामि"ति विकरणव्यत्ययः । दिवादित्वात् श्यन्प्रत्ययः । " दुर्याः " । दुरः द्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उ-

च्यन्ते । दुर्य्या दृढा भवन्तु । " पृथिव्यां " भूम्यां गच्छति "उर्वन्तरिक्षमि" तिव्याख्यातम् । पृथिव्यास्त्वेति सादयति । हविरुच्यते । पृथिव्याः त्वा त्वां नाभौ मध्ये अवसादयामि । "अदित्या" देवमातुः "उपस्थे" उत्सङ्गे । "अग्ने हव्यं रक्ष" श्रपणं गार्हपत्यमग्निमाह ॥ ११ ॥

का० (२, ३, २३) भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति ! हे व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० (२, ३, २४) स्वरिति प्राङीक्षते इति । अहं 'स्वः अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य्यः' इति श्रुतेः (१, १, २, २३) । यज्ञदिवसदेवसूर्य्याः स्वःशब्दनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपिस्वःशब्देन यज्ञः । ख्या प्रकथने । 'अभिविख्येषम्' अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० (२, ३, २५) 'दृꣳहन्तामित्यवरोहतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृꣳहन्तां दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहाः हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भारेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । का० (२, ३, २६) गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । व्याख्यातम् । का० (२, ३ २७) श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति । हे हविः 'पृथिव्या नाभौ' मध्ये 'त्वां 'सादयामि' स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । आदित्या उपस्थ इति । उपस्थेऽङ्के यथा सुप्तं बालं पुत्र माता स्वाङ्के स्थापयति' । एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के 'सादयामि । हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितामिदं 'हव्यं' त्व 'रक्ष' । सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः । देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ

सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

पवित्रे छिनत्ति । "पवित्रे स्थः" । पवित्रे पवनक्रियाशीले युवां भवथः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्याविति लिङ्गव्यत्ययः । "यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ" इति श्रुतिः । अपउत्पुनाति । "सवितुर्वः" आप उच्यन्ते । सवितुः प्रसवे वर्तमानः अहं वः युष्मानुत्पुनामि ऊर्ध्वं नीत्वा शोधयामि । केन, "अच्छिद्रेण पवित्रेण" । "यो वा अयं पवन एषोऽच्छिद्रं पवित्रमि"ति श्रुतिः । वायोः सर्वगतत्वादच्छिद्रत्वम् । "सूर्यस्य" । च "रश्मिभिः" । उदिङ्गयति । "देवीराप" इति । आप उच्यन्ते । हे देव्य आपः "अग्रे गुवः अग्रेपुवः" । अग्रेशब्दः पूर्वपदं द्वयोः । पूर्वस्य गमिरुत्तरपदम् । उत्तरस्य तु पिबतिः । उभयोरपि डुप्रत्ययः । अग्रेयाः समुद्रंगच्छन्तीत्यग्रेगुवः । अग्रे प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीत्यग्रेपुवः । अग्रे उत्कृष्टे । "इमं" दर्शपूर्णमासाख्यम् । "अद्य" अस्मिन् रात्रि "यज्ञं नयत" प्रापयत । "अग्रे यज्ञपतिं नयत । 'सुधातुं' शोभनदक्षिणं यज्ञपतिम् 'देवयुवम्" । देवान्कामयते इति देवयुः । 'इदंयुरिदंकामयमान' इति यास्कः । एतदुक्तं भवति । यज्ञं यजमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्रे नयत ॥ १२ ॥

का० (२, ३, ३२) कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावन्तर्गर्भौ कुशैः छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययोबहुलमिति स्त्रीत्वम् । हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे ! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्थः' भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इति श्रुतेः (१, १, ३, १) । का० (२, ३, ३३) हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि । केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण । यो

वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुते. (१, १, ३, ६) । 'सूर्य्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्य्यरश्मीनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् । का० (२, ३, ३५) सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इतीति । उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वञ्चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवाः आप.' द्योतनात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत । किम्भूताः आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेपुव. अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वा अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः । किञ्च "यज्ञपति' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या । तथा "देवयुवम्" । यु मिश्रणे । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम् । क्विप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम् । 'इदयुरिद् कामयमान इति यास्कोक्तेः (निरु० ६, ३१] सुप आत्मन. क्यजिति क्यच् क्याचि चेतीत्वे प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वाभावः । अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तो दीर्घो न भवति । तत. क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्वं इति प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसीति विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङुवङाविति उवङ् ॥ १२ ॥

युष्मा । इन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्य्यें यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्र तूर्य्यें प्रोक्षिता स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे

शुन्धध्वं देवयुज्यायै॑ यद्वोऽशु॑द्धाः परा॑जघ्नुरि॒दं व॒स्तच्छु॑न्धामि ॥ १३ ॥

"युष्माइन्द्रोवृणीतवृत्रतूर्ये" । युष्मान् इन्द्रः साहाय्यार्थमवृणीत । किम्पुरस्कृत्य वृत्रतूर्ये तूर्यतिर्वधकर्मा वृत्रवधाय । "यूयं" च "इन्द्रमवृणीध्वं" वृतवत्यः वृत्रतूर्ये तस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया । "प्रोक्षिताः स्थे"ति तासां प्रोक्षणम् । प्रोक्षिता यूयं तावद्भवथ । नह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा इति निह्नवः । हविः प्रोक्षति । "अग्नयेत्वा जुष्टम्" । अभिरुचितम् । अग्निशब्दस्य रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । अग्नीषोमाभ्यामित्युक्तम् । पात्राणि प्रोक्षति । "दैव्याय कर्मणे" देवसंबन्धिने कर्मणे । तादर्थ्ये चतुर्थी । 'शुन्धयध्वम्' । शुध्यध्वमिति कर्मणि यकि प्राप्ते विकरणव्यत्ययः । "देवयज्यायै" । देवयागाय । एताभिरद्भिः शुन्धध्वमितिसंबन्धः । "किञ्च यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुः" । यद्वः युष्माकं त्वशुद्धाः भक्षप्रभृतयः पराजघ्नुः पराहतवन्तः । इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपनयामि ॥ १३ ॥

हे आपः ! 'इन्द्रः' देव. 'वृत्रतूर्य्ये' तूर्य्यतिर्वधकर्म्मा । वृत्रवधनिमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत' । आकारश्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्य्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अवृणीध्वं' वृतवत्यः सहकारित्वेन । का० (२, ३, ३६) प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति । हे आपः ! यूयं 'प्रोक्षिता.' भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति । का० (२, ३, ३७, ३८) 'हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमन्यदिति । अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । का० (२, ३,

३९.) पात्राणि दैव्यायेति । कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि ! यूय 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत । किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म विशिष्यते । 'देवयज्याये' देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै । किञ्च । 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तक्षादयः 'व.' युष्माकं सम्बान्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः । 'तदिदं' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधूतꣳरक्षोऽवधूता अरातयः । अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यः । ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते । "शर्मासि" । चर्मासीति प्राप्ते चकारस्य शकारः । "शर्म देवत्रेति" श्रुतिः । अवधुनोति । "अवधूतं रक्षः" । धूञ् कम्पने अवकम्पितं रक्षः अवकम्पिताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । न ह्येतद् यज्ञसाधनमित्यपन्हवः । कृष्णाजिनमास्तृणाति । "आदित्यास्त्वगसि" । अदित्याः पृथिव्यास्त्वं त्वग्भवसि । अतः "प्रतिवेत्तु" । विद् ज्ञाने । प्रतिजानातु त्वाम् अदितिः पृथिवी । "प्रतिहि स्वः संजानीत" इति श्रुतिः । तस्मिन्निदधात्युलूखलम् । "अद्रिरासि" । आ दृणाति विदारयति आदृणात्यनेन व्रीह्यादिकमित्यद्रिः । त्वं भवसि । "वानस्पत्य"श्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन वा निदधाति । "ग्रावासि" । हन्ति व्रीह्यादिकमनेनेति ग्रावा त्वमासि । "पृथुबुध्नः" । बृहन्मूलः । अतः "प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु" । प्रतिवेत्तु त्वामुलूखल अदित्यास्त्वक् कृष्णाजिनम् । कथम्

अहं च पृथिव्यास्त्वक् अयं चोलूखलः पृथिव्यास्त्वगिति । त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १) शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन! त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । आजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० [२, २, २] अपेत्य पांशुभ्योऽवधूनोत्यवधूतामितीति । 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतम्' । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । का० (२, ४, ३०) प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । हे कृष्णाजिन ! त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः (१, १, ४, १,) । का० (२, ४, ४, ५) सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वात् 'अद्रिरसि' पाषाणोऽसि । किम्भूतः 'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः । मूसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उलूखल ! तथाविधस्त्वं 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि । 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि वा॒चो वि॒सर्ज॑नं दे॒ववी॑तये त्वा गृह्णामि । बृ॒हद्ग्रा॑वासि वानस्प॒त्यः । स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः श॑मीष्व सु॒शमि॑ शमीष्व । हवि॑ष्कृ॒देहि॑ हवि॑ष्कृ॒देहि॑ हवि॑ष्कृ॒देहि॑ ॥ १५ ॥

हविरावपति । "अग्नेस्तनूरसि" । आहवनीयोऽत्राग्निरुच्यते । तत्र हविः प्रक्षिप्तमग्निर्भवति । अत एवमुच्यते अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन यस्यै देव-

तायै हविर्गृह्यते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हविस्तनूर्भवतीति । "वाचो विसर्जनम्" । वाक् यस्मिन्हविषि प्रक्षिप्ते विसृज्यतेऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनम् । "देववीतये" । देवतर्पणाय "त्वा गृह्णामि" । आवपामीत्यर्थः । मुसलमादत्ते "बृहद्ग्रावासि" । दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वं, हन्त्यपेक्षं ग्रावत्वम् । दीर्घग्रावा त्वमासि । "वानस्पत्यः" वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदमित्यवदधाति । स"त्वमिदं"देवेभ्योऽर्थाय "हविः शमीष्व" । शम्यतिः संस्कारार्थः । "सुशमि" क्रियाविशेषणमेतत् । साधु यथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति । हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति । हविष्करोतीति "हविष्कृत्" । "एहि" आगच्छ । अधिदैवं वागुच्यते । अधियज्ञं पत्नी ॥ १५ ॥

का० (२, ४, ६,) हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे हविः ! त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्नीभवति । अतो हविः अग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । 'वाचो विसर्जनम्' अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० (२, ४, ११) बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्त इति । हे मुसल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाण सदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि । का० (२, ४, १२) स इदमित्यवदधातीति । हे मुसल ! त्वं 'देवेभ्यः' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । 'सुशमि शमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । शमु उपशमे व्यत्ययेन शपो लुक् । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः शान्तिर्द्विविधा । बाह्यतुषापनयनादाद्या । सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या । सा फलीकरणे

न भवति। तद्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः। का० (२, ४, १३) हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति। यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याहूयते। हे 'हविष्कृत्' हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ। त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम्॥ १५॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयं संघातं संघातं जेष्म। वर्षवृद्धमसि। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु। परापूतं रक्षः परापूता अरातयः। अपहतं रक्षः। वायुर्वो विविनक्तु। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना॥ १६॥

आहन्ति अन्यो दृषदुपले। "कुक्कुटोसि"। अत्र मनोर्ह वा ऋषभ आसेत्यादीतिहास उत्प्रेक्षितव्यः। कुत्सितं शब्दमसुरघ्नमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः। अथवा असुरघ्नीं वाचमुपादाय क क अमुग एवं योऽटति असौ कुक्कुटः। अस्मिन्पक्षे कशब्दस्य संप्रसारणमटतेश्चाकारस्य 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपत्वम्। कुक्कुटस्त्वमस्यसुराणां, देवानां "मधुजिह्वः"। अन "इषं" व्रीहिम् "ऊर्ज्ज" मन्नं च "आवद" आभिमुख्येन वद। त्वया च सहायभूतेन "वयं संघातम्"। संपूर्वस्य हन्तेः संघातेन संग्रामः समुदायो वाभिधेयः। वीप्सार्थं द्विर्वचनम्। संग्रामं संग्रामं जेष्म। शूर्पमादत्ते। "वर्षवृद्धम्"। वृष्ट्या वृद्धं त्वमसि। हविरुद्वपति। "प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु'। प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वा वृष्ट्या वृद्धं हे हविः। समानजन्मत्वाद्धविःशूर्पयोर्भ्रातृत्वार्थं वचनम्। निष्पुनाति। " परापूतं रक्षः"। पराक्षिप्तं रक्षः। "परापूताः" पराक्षिप्ताश्च"रातयः" अदानशीलाः पुरुषाः। तुषान्निरस्यति। "अपहतम्"। हन्तिर्गत्यर्थः। अपगतं

रक्षः । विविनक्ति । "वायुर्वः" । तण्डुला उच्यन्ते । वायुः वः युष्मान्विविनक्तु पृथक्करोतु व्रीहिभ्यः सकाशात् । पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते । "देवोवः सविता" । वो युष्मान् हे तण्डुलाः । "हिरण्यपाणिः" । "तत्सवित्रे प्राशित्रं परिजह्रुः । तस्य पाणी परिचिच्छेद । तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते" इति बह्वृचानां श्रुतिः । "प्रतिगृभ्णातु"प्रतिग्रहं करोतु । "अच्छिद्रेणा"शिथिलेन हस्तेन ॥१६॥

का० (२, ४, १५) आहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषदं सकृदुपलमिति । हे शम्यारूप ! यज्ञायुधविशेष!त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासिदेवानाम् । असुराः क केति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थंतनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्य्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध ! त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जञ्चावद' । अन्न रसञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः 'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं 'जेष्म' असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्म जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् । मनो राज्ञ एकोवृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते । ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनु गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा । तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः (१, १, ४, १४) का० (२, ४, १६) वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प ! त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेणवृष्टया तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् । का० [२, ४, १७] प्रति त्वेति हवि-

कल्पयतीति । हे हविः । 'वर्षवृद्धं' शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद् भ्रातृत्वम् । का० (२, ४,१८) परापूतमिति निष्पुनातीति । 'रक्षः' 'परापूतं निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । 'अरातयः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च "परापूताः" निराकृताः । का० (२, ४, १९) अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति । 'रक्षः' 'अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम् । भूमौपातितान् दूरे निः सारयेत् । का० (२, ४, २०) वायुर्व इति विविनक्तीति । हे तण्डुलाः ! 'वायुः' सूर्पचालनोत्थः 'वः युष्मान् 'विविनक्तु' सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु । का० (२, ४, २१) देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते इति । हे तण्डुलाः ! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना' अङ्गुलिविश्लेषहीनेन स्वहस्तेन प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु । हग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते । किम्भूत सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा ॥ १६ ॥

धृष्टि॑रसि । अपा॑ग्ने अ॒ग्निमा॒मादं॑ जहि॒ निष्क्र॒व्यादं॑ सेध । आ दे॑व॒यजं॑ वह । ध्रुव म॑सि पृथि॒वीं दृ॑ꣳह ब्रह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒ वनि॑ सजा॒तवन्युप॑दधामि॒ भ्रातृ॑व्यस्य व॒धाय॑ ॥ १७ ॥

उपवेषमादत्ते । "धृष्टिरसि" । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अनेनाग्निर्धृष्टमुपचरतीति धृष्टिः उपवेष उच्यते । धृष्टिस्त्वमस्युपवेष । अङ्गारान्प्राञ्चः करोति । "अपाग्ने अग्निमामादं जहि" । अपजहि परित्यज । हे भगवन्नग्ने अग्निमामादम् आममत्तीत्यामात् तम् येनेदं मनुष्या अपकमन्नमश्नन्ति स उच्यते । जहातिस्त्यागार्थः । "निष्क्रव्यादं"सेध । निःसेध क्रव्यादमग्निम् । येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् । सेधतिरपि त्यागार्थः ।

अङ्गारमाहरति । "आदेवयजं वह" आवह देवयजमग्निम् । देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयट् तं देवयजमग्निम् । कपालेनावच्छादयति । "ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह" । त्रिभिः कपालैस्त्रीँल्लोकान्यजमानो जयति चतुर्थेन दिशः । यश्चैषु संस्कृतेषु पुरोडाशः सोप्याधारवशात्त्रिलोकविग्रह एव भूत्वा देवान्प्रीणातीति प्रकरणार्थः । "यद्व वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्तीति" श्रुतिः "ध्रुवमसि" । ध्रुवं स्थिरं त्वमसि । अतः पृथिवीं दृꣳह । दृढीकुरु । न हि स्वयमप्रतिष्ठितोऽन्यस्य प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थः । किञ्च इत्थं भूतं त्वामुपदधामि । "ब्रह्मवनित्त्वा" ब्रह्मयद्वनोति सम्भजति संश्रयते तत्कपालं ब्रह्मवनि । एवं क्षत्रवनि । सजातवनि समानं जाताः सजाता भ्रातृप्रभृतय उच्यन्ते । भ्रातु 'र्व्यन्सपत्ने' इति आद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्यशब्दने शत्रुरभिधेयः । शत्रोश्च वधाय त्वामुपदधामीत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति । (२, ४, २६) धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति । च । पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते । हे उपवेष ! त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि' ञिधृषा प्रागल्भ्ये । तीव्राङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । का० (२, ४, २६) अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्तीत्यामाल्लौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधान् त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे 'अग्ने' ! हे गार्हपत्य ! 'आमादमग्निम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहिताश्चेति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः । का० (२, ४, २७) आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य ! 'देवयज' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह' समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मि-

असौ देवयट् तं देवयजम्। का० (४, २, २७) कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति। देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत्। हे कपाल! त्व 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि। अङ्गारोपरिवर्त्तमानमपि इतस्ततो न पतसि। 'पृथिवीं' भूमिं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः। किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि। किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय' हिंसार्थम्। व्यन् सपत्ने इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची। किम्भूतं त्वां ब्रह्मवनि'। वन षण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि। तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम्। सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व। धरुणमस्यन्तरिक्षं दृंह ब्रह्म वनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्म वनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि। चित स्थोर्ध्वचितः। भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधाति। "अग्ने ब्रह्म"। हे भगवन्नग्ने ब्रह्म ब्राह्मणमङ्गुलिप्रदानेन व्यावृत्तमनुगृह्णीष्व अनुग्रहं कुर्वित्यर्थः। द्वितीयं निदधाति। "धरुणमि"ति साधारणं धारकमसि। 'अन्तरिक्षं दृंह'। शेषं पूर्ववत्। तृतीयं निदधाति। "धर्त्रमसि"। धारयितृ असि। "दिवं दृंह"। चतुर्थं निदधाति। "विश्वाभ्यस्त्वा" सर्वाभ्य "आशाभ्यो" दिग्भ्य "उपदधामि"। इतराणि कपालान्युपदधाति। "चितस्थ"। चिञ् चयने। किबन्तस्य रूपमिदं बहुवचनं च पूर्वोपहितकपालविषयम्। चितानि यूयं भवथ।

"ऊर्ध्वचितः" पश्चादुपहितकपालेषु चित इति उर्ध्वचित् तस्योर्ध्वचितः उपचीयमानस्येति शेषः । अङ्गारैरभ्यूहति । "भृगूणामङ्गिरसाम्" । भृगोरपत्यानि बहूनि भृगवः तथा आङ्गिरसः 'तद्राजस्य बहुषु' लुक् । भृगूणामङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० (२, ४, ३०) सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढ कर्मास्माभि· क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व । नाशकरक्षोवधेनानुगृह्णीष्व । यद्वा-ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा दंहेत्यर्थः । का० (२, ४, ३१) धरुणमिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीय निदधाति । हे द्वितीय कपाल ! त्व 'धरुण' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' अतोऽन्तरिक्ष 'दृंह' दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायक नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्वत् का० (२, ४, ३२) पुरस्ताद्धर्त्रमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल ! त्व 'धर्त्रं' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृंह । ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् । का० (२, ४, ३३) विश्वाभ्य इति । दक्षिणत इति । हे चतुर्थ कपाल ! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि' । एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वत पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवता· प्रीणातीत्याशयः । का० [२,४, ३४] समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । चिञ् चयने क्विबन्तस्य चित इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषाः ! यूयं 'चितः स्थ' प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ । का० [२, ४, ३८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । अङ्गारैः कपालानि छादयेत् । हे कपा-

लानि ! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगूनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत । अस्याग्नेस्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शर्मासि । अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः । अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु । दिवः स्कम्भनीरसि । धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

शर्मासीत्यादि त्रीणि यजूंषि व्याख्यातानि । कृष्णाजिने दृषदं निदधाति । "धिषणासि" । धीः कर्म बुद्धिर्वा तदुभयं सीदति सनोति व्याप्नोति ददाति वा कर्माङ्गत्वात् दृषद् धिषणोच्यते । धिषणे त्वमसि "पर्वती" पर्ववती । अतः "प्रतिवेत्तु" प्रतिजानातु "त्वामदित्यास्त्वक्" पृथिव्यास्त्वक् । कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति । "दिवस्कम्भनीरसि" । दिवो द्यावापृथिव्योः दृषदुलूखलयोः पृथिवी । द्युभ्यामुपलक्षितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तित्वमुपपद्यते । दिवो द्यावापृथिव्योः "स्कम्भनीः" स्कभ्नोतिः संस्तम्भनकर्मा । संस्तम्भनीर्भवसि । "अन्तरिक्षमेव रूपेण हीमे द्यावापृथिवी विस्तब्धे" इति श्रुतिः । दृषद्युपलमुपदधाति । "धिषणासि" । व्याख्यातम् । "पार्वतेयी" । पर्वत्या अपत्यम् पार्वतेयी । "कनीयसी ह्येषा दुहिता पार्वतेयी भवती"तिश्रुतिः ॥ १९ ॥

का० (२, ५, २) कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति । यथावघातार्थे कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का० (२, ५, ३) तस्मिन् दृषदं धिषणासीति । तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् । हे शिले ! पेषणाधारभूते ! त्वं 'पर्वती' पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । ह्रस्वत्वमार्षम् । पर्वतवत् धारयन्त्यसि । 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णा-

जिनरूपा तादृशीं 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनुजानातु । का० (२, ५, ४) पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इतीति । दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत् । तां प्रत्युच्यते । हे शम्ये ! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्कम्भनीः' स्तम्भनकारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६] ॥ का० (२, ५, ५,] दृषदुपलां धिषणासीति । हे उपले ! उपरितनशिले । त्व 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि । किम्भूता पार्वतेयी' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१, २, १, १७) अतः 'पर्वती' मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्री जानातु ॥ १९ ॥

धा॒न्यमसि धिनु॒हि दे॒वान् । प्रा॒णाय॑ त्वा । उ॒दा॒नाय॑ त्वा । व्या॒नाय॑ त्वा । दी॒र्घामनु॒ प्रसि॑ति॒मायु॑षे धां दे॒वो वः॑ सवि॒ता हिर॑ण्यपाणिः॒ प्रति॑गृभ्ण॒ात्वच्छि॑द्रेण पा॒णिना॑ । चक्षु॑षे त्वा । म॒ही॒नां पयो॑ऽसि ॥ २० ॥

दृषदि तण्डुलानावपति । "धान्यमसि" । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति । तदभिप्रायेणैवमाह । यतस्त्वमेवं स्वभावमसि अतः प्रीणीहि देवान् । पिनष्टि । "प्राणायत्वा" । अत्र श्रुतिः । "जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानां" इत्युपक्रम्य "दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञंघ्नन्ती"ति प्रतिपाद्य स यदाद "प्राणायत्वोदानायत्वेति तत्प्राणापानौ दधाती"त्येवमादिना ग्रन्थेन यथा हविषः पुनर्जीवनं क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति । तदनुसारेण व्याख्यानं करिष्यामः । प्राणाय त्वा पिनष्मि" न तु हिंसायै । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्येयौ । कृष्णाजिने प्रक्षिपति । "दीर्घामनुप्रसितिम्" । षह मर्षणे । प्रसितिः प्रसवनात्तन्तुर्वा जालं वा । इह तु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनम-

भिधीयते, तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति। दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिमनु। "आयुषे" आयुर्दानाय त्वा "धां" दधामि। "देवो वः"। इति व्याख्यातम्। ईक्षते। "चक्षुषे त्वा" चक्षुर्दानाय त्वामहमीक्षे। "एतानि वै जीवतोभवत्येवमुपैतज्जीवमेव देवानां हविर्भवती"तिश्रुतिः। आज्यं निर्वपति। 'महीनां पयोसी"ति। महीति गोनाम। महीनां गवां पयो भवसि। पयश्शब्देन लक्षणया घृतमभिधीयते॥ २०॥

का० (२, ५, ६,) धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति। हे हविः। त्व 'धान्यमसि'। धिनोति प्रीणातीति धान्यम। अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय। का० (२, ५, ६) पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः। उदानिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः। व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः। हे तण्डुल! 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः। एवमुत्तरमन्त्रयोर्येऽयम। देवानां सजीव हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्व क्रियत इत्यभिप्रायः॥ का० (२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति। प्रसयनं प्रसितिः। षिञ् बन्धन प्रबन्धः कर्मसन्तति। दीर्घामविच्छिन्नां 'प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभिवृद्ध्यर्थं हे हविः! त्वां 'धां' कृष्णाजिने दधामि। दधातेर्लुङि बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडागमाभावः। यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्त्तत इति भावः। यद्वायमर्थः। पूर्वमन्त्रैर्हविष प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः। हे हवि! 'दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः। किमर्थम्। आयुषे त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम्। प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जल वेति (निरु० ६, १२) यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात् प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते। देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः। का० (२, ५, ८) चक्षुषे त्वेतीक्षत इति। हे हविः! चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः। यद्वा च-

क्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत् क्रियते इति भावः । का० (२, ५, ९) पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यमिति । हे आज्य ! त्वं 'महीनां गवां 'पयोऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृत पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम (निघ० २, ११) ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि । समाप ओषधीभिःसमोषधयो रसेन । सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

पात्र्यां पिष्टान्यावपति "देवस्यत्वेति" । व्याख्यातम् । ननु ग्रहणं देवस्येति यदुक्तं तेनैव दर्शनेनाब्राह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुनर्देवस्यत्वेति । संस्कारोज्ज्वलनार्थं हितं च पथ्यं च पुनःपुनरुपादिश्यमानं न दोषाय भवतीति । "संवपामि" । समित्येकीकृतामाचष्टे एकत्र क्षिपामि । अप उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति । "समाप ओषधीभिः संपृच्यन्ताम्" । पृची संपर्के । सङ्गच्छन्ताम् आप ओषधीभिः पिष्टाभिः । "समोषधयो रसेन" । सङ्गच्छन्तां च ओषधयः पिष्टाख्यरसेन उपसर्जनीभिः । आपो हि ओषधीनां रसः । "सꣳरेवतीजगतीभिः पृच्यन्ताम्" । पृची संपर्के । "रेवत्य आपो जगत्यः ओषधय" इति श्रुतिः । संपृच्यन्तां रेवत्य आपः जगतीभिरोषधीभिः पिष्टाख्याभिः । "संमधुमतीभिः पृच्यन्ताम्" । मधुशब्दो रसवचनः । संपृच्यन्तां मधुमत्स्वादोपेता आपः मधुमतीभिः । संपृच्यन्तां वा मधुमत्स्वादोपेताभिरोषधीभिः पिष्टाख्याभिः ॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम । एतानि पिष्टानि 'संव-

पामि' पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि । का० (२, ५, १२—१३) उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उपसर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'सम्पृच्यन्ताम्' । पृची सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'सम्पृच्यन्ताम्' । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'सम्पृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः (१, २, २, २) । 'मधुमतीः' माधुर्य्योपेता आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्य्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः सम्पृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं प्रीतिहेतुत्वात् सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदमग्नीषोमयोः । इषे त्वा घर्मोऽसि विश्वायुः । उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् । अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत् । देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके॥२२॥

संयौति । "जनयत्यै त्वा" । द्व्यर्थोऽयं मन्त्रः । श्रुतिर्व्याचष्टे । जनेर्ण्यन्तस्य क्तिन् । जनयतिः । यजमानस्य जनयत्यैश्रीप्रजापशुभिर्यजमानं जनयितुं संमिश्रयितुं त्वां संयौमि । अथवा पुरोडाश उच्यते । जनयत्यै उत्पादनाय त्वां संमिश्रयामि । यथा त्वं मिश्रितः पुरोडाशभावमासाद्य अधिश्रितः सन् देवायोनेरग्नेरधिजायस इति । न ह्यनर्त्ते त्वां मर्त्यो जनयितुमर्हति । असंहरिष्यन्नालभते । "इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः" । अर्द्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकलिङ्गः तदभिप्रायमिदमिति नपुंसकलिङ्गता । आज्यमधिश्रयति । "इषे त्वा" । व्याख्यातम् । पुरोडाशमधिश्रयति । "घर्मोऽसि" । प्रवर्ग्यस्त्वमसि । "विश्वायुः" । सर्वायुः । विश्वं सर्वमायुरस्येति विश्वायुः । "विश्वायुरिति तदायुर्दधाती"तिश्रुतिः । पुरोडाशं प्रथयति ।

उरुप्रथस्व "उरुप्रथाः" । उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभावतः तं त्वां ब्रवीमि "उरुप्रथस्व" । किञ्च उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्नपश्वादिभिः प्रथतां विस्तारमाप्नोतु । अङ्गिरभिमृशति । "अग्निष्टे" । हे पुरोडाश अग्निः ते तव त्वचं माहिंसीदिति । श्रपयति । "देवस्त्वा" । देवः सविता त्वां श्रपयतु वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अधि उपरिस्थितम् । सविता वा नाके स्थितः । सविता नः संस्तर एव स ह्याधियज्ञिको यज्ञमधिकृत्य वर्त्तते । देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यज्ञस्यैतज्जन्म यच्छ्रपणम्, स यदि देवलोके जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यत इति ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयौति जनयत्यै त्वेतीति । अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संयपनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय त्वां 'संयौमि' सम्यग् मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । 'किमर्थं जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । का० (२, ५, १५) 'संविभज्यासंहारिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इदमग्नेः अग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथम पिण्डं स्पृशेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् । का० (२, ५, १७) इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति । हे आज्य ! 'इषे' इष्यमाणवृष्ट्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् । का० (२, ५, १९] घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश ! त्वं घर्मोऽसि । घृ क्षरणदीप्त्योः । घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते । श्रप्यमाणतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा 'विश्वायु' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् स विश्वायुः । यस्माद्यजमानः सवमायुराप्नोतीति भावः । का० (२, ५, २०) उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं

यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि 'उरु प्रथस्व' प्रख्यातो भव । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । का० (५, २, २१) अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशतीति । हे पुरोडाश ! 'अग्निः' श्रपणाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक्सदृशमुपरितनभागं । मा हिंसीत् ॥ मा विनाशयतु अतिदाहेन मषीभावो विनाश सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अवघातपेषणादिभिः श्रपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः । का० (२, ५, २३) देवस्त्वेति श्रपणामिति । हे पुरोडाश ! सविता देवः ॥ वर्षिष्ठे ॥ अत्यन्तवृद्धे । नाके ॥ द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ । त्वा ॥ त्वाम् । अधि ॥ अधिश्रित्य । श्रपयतु ॥ पक्कं करोतु । मनुष्यस्य श्रपणे कर्त्तृत्व मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्था । अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् । त्रिताय त्वा । द्विताय त्वा । एकताय त्वा ॥ २३ ॥

पुरोडाशमभिमृशति । "माभेर्मासंविक्थाः" । मा त्वं भैषीः मा च त्वं संविक्थाः । ओविजी भयचलनयोः । तत्र भयं प्रतिषिद्धं चलनं त्वत्र निषिध्यते । न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः । पुरोडाशमभिवासयति । "अतमेरुर्यज्ञः" । तमु अभिकाङ्क्षायाम् । यद्ययं धातुरभिकाङ्क्षामात्रे पठ्यते तथापि श्वासाभिकाङ्क्षायां भविष्यति । तमनशीलस्तमेरुः न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः । अतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् । भवेत् । पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयति । "त्रिताय त्वा द्विताय त्वा एकताय त्वा" । निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः । निनयामीति शेषः । एवं द्विताय एवमेकताय । तत आप्त्याः संबभूवुः त्रितो द्वित एकत इत्येवमादिरितिहासोयमवगन्तव्यः ॥ २३ ॥

का० (२, ५, २४) मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश ! त्वं । मा भे ॥ भयं मा कार्षीः । मा संविक्थाः ॥ चलनं मा कार्षीः । ञिभी भये । ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ । का० (२, ५, २५) अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति । यज्ञः ॥ यागहेतुः पुरोडाशः । अतमेरुः' भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुरतमेरुः । भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा ॥ पुत्रपौत्रप्रपौत्रादि अतमेरु ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः कदाचिद्दुःखं माऽस्त्वित्यर्थः । का० [२, ५, २६) पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगग्न्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक ! त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाऽग्निना वीर्य्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या (१. २, ३. १)॥२३॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे᳖ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑देऽध्वर॒कृतं॑ दे॒वेभ्यः॑ । इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जा द्वि॒ष॒तो व॒धः ॥ २४ ॥

स्फ्यमादत्ते । "देवस्य त्वे"ति व्याख्यातम् । "आददे" गृह्णामि । अध्वरं करोतीति "अध्वरकृतम् देवेभ्यो"र्थाय । आलभ्यजपति । "इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्त्वमसि" । एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः "सहस्रभृष्टिः" बहुभारः "शततेजा" बहूनि तेजांसि यस्य स शततेजाः । "वायुरसि तिग्मतेजाः" । तिग्मं तेजः । तेजतेरुत्साहकर्मणः उत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः । "द्विषतः" शत्रो"र्वधः"वधकः ॥ २४ ॥

का० (२, ६, १३) देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति । देवस्य त्वेति

व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि । का० (२, ६, १३] सतृणᳪ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फ्य ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्य्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किम्भूतः ? स्फ्यः । सहस्रभृष्टिः । भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शततेजाः । शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च वायुरसि । न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव तिग्मतेजाः । तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एव स्फ्योऽपि स्तम्बच्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः । हन्तीति बधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिᳪसिषम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षतु ते द्यौः । बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳪ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

प्रहरति । "पृथिविदेवयजनि" । वेदिः संबोध्यते । हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यन्ते सा तथोक्ता । "ओषध्यास्ते" तव संबन्धिन्या "मूलं माहिᳪसिषम्" । तृहि हिसि हिंसायाम् । 'माङ्लुङ्' माविनाशिषं वज्रेण प्रहरन् । पुरीषमादत्ते । "व्रजं गच्छ" व्रजन्त्यस्माद्गाव इति व्रजो घोषः गोवाटो वा उच्यते । गोव्रजे वा परिवृतं वा गवां स्थानं गच्छ । वेदिं प्रेक्षते । " वर्षतु ते द्यौः" । वर्षतु तव द्युलोकः । शान्त्यर्थं वचनम् । उत्करे करोति । " बधान " । बध बन्धने बन्धनं कुरु । हे " देव सवितः परमस्यां पृथिव्याम्" इति श्रुतिः । " परमस्यां पृथिव्यां " यत्र अन्धतामिश्रो नरकः तत्र अन्धे-

तमसि बधानेति यदाह । " शतेन पाशैः " बहुभिः पाशैः । " योस्मान्द्वेष्टि " शत्रुः । " यं च वयं द्विष्मः " शत्रुं " तम् " " अतः " । अस्मात् अन्धतमसः " मा मौक् " । मुचॢ मोक्षणे । मा मुञ्च ॥ २५ ॥

का० (२, ६, १५, १६) पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् । मा विनाशयामि । का० (२, ६, १७) व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्त इति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्त किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्त तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का० [२, ६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति ॥ हे वेदे ! ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृषु सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० (२, ६, १९) बधानेत्युत्करे करोतीति ॥ स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः ! । योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । छान्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः (१, २, ४, १६) अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसङ्ख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किञ्च अस्मादन्धतामिस्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

अपा॒ररु॑ं पृथि॒व्यै दे॑व॒ यज॑नाद्‌बध्यासम् । व्र॒जं ०–० मौक् । अर॑रो दि॒वं मा प॑सः । द्र॒प्सस्ते॒ द्यां मा स्क॑न् । व्र॒जं० —०मौक् ॥ २६ ॥

द्वितीयं प्रहरति । " अपाररुम् " । अररुः असुरः तमपनीय । " पृथिव्यै " पृथिव्याः देवयजनाच्च अपाररुं " बध्या-

सम् ” । व्रजं गच्छेति समानम् । अभिन्यस्यन्यग्नीदुत्करमररो-दिवमिति । हे “ अररो ” त्वं “ दिवं ” द्युलोकं “ मा पप्तः ” । मा गमः । तृतीयं प्रहरति द्रप्सस्तेद्याम् । योऽस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो रसः स द्रप्सः ते तव द्युलोकम् “ मा स्कन् ” मास्कांसीत् । मा स्कन्तु । व्रजं गच्छेति समानम् ॥ २६ ॥

का० (२, ६, २१) अपारुममिति द्वितीय प्रहरतीति । पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्थानात् अर-रुम् अररुनामानमसुरमपबध्यास्म । अपहन्याम यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् व्रजं गच्छेतु वध्यानां मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० (२, ६, २२) अभिन्यस्यन्त्यग्नीदुत्करमररो दिवमिनीति ॥ हे अररो असुर ! दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्त मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् । पप्तत् गतौ पत पुषादिर्लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० (२, ६, २३) द्रप्सस्त इति तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्सः उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रज गच्छे-त्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । जागतेन त्वा छन्दसा । परिगृह्णामि । सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

पूर्वं परिगृह्णाति । “ गायत्रेणत्वा ” । त्वाशब्देन वि-ष्णुरुच्यते । ते “प्राञ्चं विष्णुं निपाद्ये”ति श्रुतिः । “ गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि ” । एवमुत्तरयोः । त्रैष्टुभेन जागतेने-ति विशेषः । उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । पूर्वेण परिग्रहेण विष्णुं यज्ञं परिगृह्य तेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्रहेण व-क्ष्यमाणगुणैरयोजयन्देवाः । “ सुक्ष्मा चासि शिवा चासी-

ति " दक्षिणतः । सुक्ष्मा इति पृथिवीनाम । शोभना पृथिवी त्वमसि । शिवा शान्ता च त्वमसि । पश्चिमतः । " स्योना चासि सुषदा चासि " । स्योनमिति सुखनाम । सुखनामरूपा च त्वमसि । शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुषदा । उत्तरतः । " ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च " । अन्नवती चासि पयोविकारैरसैस्तद्वती च ॥ २७ ॥

का० (२, ६, २५) पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणाति प्रतिमन्त्रमिति ॥ यस्मात् प्रदेशादसुरा निष्काशितास्तत्र वेदिरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः । विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्निति । श्रुतेः (१, २, ५, ६) हे विष्णो ! त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजय प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषु । ततोऽसुरा अनूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नामेति (१, २, ५, १—७) श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० (२, ६, ३१) उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति ॥ वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन, रेखात्रयं कार्य्यम् । हे वेदे ! त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता चासि । क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मादिदोषनिवर्त्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निष्काशनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं

मन्त्रः । स्योना सुखरूपासि । स्योनमिति सुखनाम (निघ० ३, ६) सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः । ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य वि॒सृपो॑ विरप्शिन्नुदा॒दाय॑ पृथि॒वीं जी॒वदा॑नुम् । यामैर॑यंश्च॒न्द्रम॑सि स्व॒धाभि॒स्तामु॒ धीरा॑सोऽनु॒दिश्य॑ यजन्ते ॥ प्रोक्षणी॒रासा॑दय । द्वि॒षतो॑ ब॒धोऽसि ॥ २८ ॥

वेदिमनुमार्ष्टि । " पुराक्रूरस्येति " । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यं पश्चान्मन्त्रार्थः तथा क्षिप्रमवगमो भवतीति । देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमूचुः यदस्याः पृथिव्या अनुपहतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः । तत्र यदि कथं चिदस्मानसुरा जयेयुः ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यते । एतदियमृक्त्रिष्टुबुक्तवती । " पुराक्रूरस्य " क्रूरशब्दः संग्रामवचनः पञ्चम्यर्थेषष्ठी । प्राक्संग्रामात् । " विसृपः " " सृपितृदोः कसुन्नि"ति कसुन्प्रत्ययान्तन्तुमर्थेऽव्ययं पञ्चम्यर्थे । विविधं सर्पन्ति योद्धारोस्मिन्निति विसृपाः "विरप्शिन्नि"ति आमन्त्रितं महन्नाम । स च विष्णुर्यज्ञवेदित्वमापन्नः सर्वैस्त्रिभि र्वेदैर्निर्वर्त्यमानो विविधं रप्शति शब्दं करोति । हेविरप्शिन् विष्णोशृणु " उदादाय " उत्क्षिप्य प्रकृतत्वाद्देवाः " पृथिवीं जीवदानुम् " । जीवितस्य दात्रीं सारभूतामित्यर्थः । "यामैरयंश्चन्द्रमसिस्वधाभिः" या मैरयन् । ईर गतौ । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिहस्थापनार्थः । चन्द्रमसि स्थापितवन्तः । स्वधाभिः स्वधाशब्दोऽन्नवचनः, इह त्वन्नहेतुभूतास्तिस्रो विद्या गृह्य-

न्ते । " यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधु " रिति श्रुतेः । त्रयी-
लक्षणे ब्राह्मणाः संहितां यां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यदधुः । " ता-
मु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते " । तां पृथिवीं धीरासो मेधा-
विनः अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक्संपाद्य अद्यापियजन्ते इति
दर्शनप्रसंसा । प्रैषः । " प्रोक्षणीरासादय " । प्रोक्ष्यते आ-
भिरिति प्रोक्षण्यः ता आसादय स्थापय । स्फ्यं प्रहराति ।
" द्विषतो बधोसि " । द्विष्टुर्बधो विनाशस्त्वमसि ॥ २८ ॥

का० (२, ६, ३२) पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति ॥ अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्ट देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माक पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते (१, २, ५, १८) ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरप्शीति महन्नाम (निघ० ३, ३) विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते । हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर ! त्वं शृणु अनुगृहाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वैक्रूरमिति श्रुतेः (१, २, ५, १९) । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप् । तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थौ षष्ठ्यौ । विसृपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्री सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ पैरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१, २, ५, १९] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कु-

स्यात् । प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीधं प्रति प्रैषः । प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय ॥ का० (२, ६, ४२) द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति । हे स्फ्य ! त्व द्विषतः शत्रोर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद् वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि । प्रत्युष्टꣳ०—० । अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥ २९ ॥

अथ स्रुवमादत्ते तं प्रतपति । " प्रत्युष्ट " मिति । व्याख्यातम् । स्रुवंसंमार्ष्टि । " अनिशितोऽसि " । शो तनूकरणे । निशितस्तीक्ष्णीकृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्वमासि । तथापि " सपत्नक्षित् " सपत्नान् क्षिणोतीतिसपत्नक्षित् । क्षिणक्षिणिहिंसायाम् । क्षिणहिंसार्थः। यतश्चत्त्वं यजमानस्य सपत्नक्षित अतो " वाजिनं त्वा " । वाजशब्दोऽन्नवचनः इह तु यज्ञवचनः । यतोऽसि देवानामन्नम् । " यज्ञोदेवानामन्नमि " तिश्रुतिः । तं वाजमन्नं यज्ञाख्यं योऽर्हति स वाजी अर्हार्थे इति णिन् । वाजिनं यज्ञियं त्वाम् " वाजेध्यायै " ञिइन्धी दीप्तौ । यज्ञोज्ज्वलनार्थम् । " संमार्ज्मि " । संशोधयामि । मृजूष् शुद्धौ । स्रुवं च प्रतपति । " प्रत्युष्टमि"ति । व्याख्याते यजुषी । सम्मार्ष्टि स्रुचम् " अनिशितासि " । व्याख्यातम् । अनिशितेति स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् प्रत्ययः वाजिनीमिति ङीप् प्रत्ययः । एतावानेव विशेषः ॥ २९ ॥

का० (२, ६, ४६) स्रुव प्रतप्य पूर्ववदिति । यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्यो· प्रत्युष्टमिति प्रतपन कृतं तथा स्रुवस्यापि कार्य्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यात· ॥ का० [२, ६, ४६] वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सम्मा-

पूर्वं निशित इतीति । हे स्रुव ! त्वमनिशितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नक्षित् । क्षिणु हिंसायाम् । सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित् । अत एव त्वां सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि । मृजू शुद्धौ । किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तं यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः (५, १, १, २) । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इनप्रत्ययः । किमर्थं सम्मार्ज्मि । वाजेध्यायै ञिइन्धी दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्त्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० (२, ६, ४७, ४८) प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुच इति । अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचास्तस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसम्मार्जनम् । स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात् । योषा वैस्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः (१, ३, १, ९) । जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि । विष्णो॑र्वे॒ष्यो॑ऽसि । ऊ॒र्जे त्वा॑ । अद॑ब्धेन त्वा॒ चक्षु॒षाव॑पश्यामि ✝ अ॒ग्नेर्जि॒ह्वासि॑ सु॒हूर्दे॒वेभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने मे भ॒व यजु॑षे यजुषे ॥ ३० ॥

" योक्त्रेणपत्नीᳲ संनह्यति । " आदित्यैरास्नासि " अदित्याः संबन्धिनी या रास्ना सा त्वमसि । रास्ना रसनाः । ऊर्ध्वमुद्गृह्णाति "विष्णोर्वेष्योऽसि । विष्णोर्यज्ञस्य वेष्यः । विष्लृ व्याप्तौ वेष्टृ वेष्टने । अनयोर्द्धात्वोरन्यतरस्य रूपम् । यज्ञस्य व्यापनं वेष्टनं वा त्वमसि । वेष्य आवर्त्त उच्यते । इत्यपर-

म् । आज्यमुद्रासयति । "ऊर्जेत्वे"ति । व्याख्यातम् । पत्न्याज्यमवेक्षते । "अदब्धेनेति" । आज्यमुच्यते । "अदब्धेन" । दभ्नातिर्हिंसार्थः अनुपहिंसितेन त्वां चक्षुषा अर्वाचीनं पश्यामि । किञ्च "अग्नेर्जिह्वासि" । यदा वा एतदग्नौ जुहति अथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः । "सुहूर्देवेभ्यः" । साधु हूयतेऽनेनेति सुहूः । अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योर्थाय तदाज्यं सुहूः । उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते। "धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे" । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च। धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विर्वचनं वीप्सार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यजूंषि तावन्ति व्याप्नुहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १) पत्नीं संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरन्त्यर्धावासोऽदित्यै रास्नासीतीति । हे योक्त्र ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वंरास्नासि रशना भवसि ॥ का० (२, ७, २, ३) दक्षिण पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति । हे दक्षिण पाश ! त्व विष्णोर्यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि । विप्लृ व्याप्तौ ॥ का० (२, ७, ४) ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति । हे आज्य ! त्वामुद्वासयामीति शेषः । किमर्थम् ! ऊर्जे उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृत सुस्वादु भवति ॥ का० (२, ७, ४) पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति । दभ्नातिहिंसार्थः । हे आज्य ! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि । अर्वाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किम्भूतं देवेभ्योऽर्थाय सुष्ठु हूयते इति सुहूः पुंस्त्वं छान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः । अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत इति यजु शब्दो यागवाची । धाम्ने धाम्ने तत्त-

यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव । यजुषे यजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । सवितुर्वः प्रसव०—० रश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि । धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

आज्यमुत्पुनाति । " सवितुस्त्वा " सवितुः प्रसवे वर्त्तमानस्त्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति । " सवितुर्व " इति । व्याख्यातम् । आज्यमवेक्षते । " तेजोऽसि शुक्रमसि अमृतमसि " योह्येतद्भक्षयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजःप्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । यद्वा यत एवैतद्गुणयुक्तमाज्यम् । आज्यं गृह्णाति । " धामनामासि " । धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम् । धीयतेऽस्मिन्निति धाम इति । धाम असि । नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम । " प्रियं देवानाम् " इष्टमभिप्रेतं देवानाम् । " अनाधृष्टम् " । अनाधर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः । " देवयजनमसि " । देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् ॥ ३१ ॥

इति मन्त्रभाष्ये उवटकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

का० [२, ७, ७,) सवितुस्त्वेत्याज्यमुतपुनातीति । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमानः सन्त्वामुत् पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० (२, ७, ८) प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । सवितु-

वे. । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का० (२, ७, ९) आज्य-मवेक्षते तेजोऽसीति । हे आज्य ! त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहे-तुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्व-म् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादि-वत् पर्य्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० (२, ७, ११, १२) स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति । हे आज्य ! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति ना-म । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अ-नभिभूतम् । गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिर-स्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽने-नेति यागसाधनम् ईदृश त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शाखाद्याज्यग्रहान्तोऽयमध्याय प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये॑ त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि । वेदि॑रसि ब॒र्हिषे॑ त्वा॒ जुष्टां॒ प्रोक्षा॑मि । ब॒र्हि॑रसि स्रु॒ग्भ्यस्त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि ॥ १ ॥

इध्मं प्रोक्षति " कृष्णोस्याखरेष्ठः " । अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोऽन्तोदात्तः। अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तः। तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णमृगो गृह्यते । तथाहि श्रुतिः । "यज्ञोह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेति ।" इध्मपूलक उच्यते । कृष्णमृगो यज्ञस्त्वमसि यज्ञसाधनात्वाद् यज्ञ इत्युच्यते । "आखरेष्ठः" । आङध्यर्थे । आहवनीयाख्ये खरे, खं स्वर्ग राति ददाति, । तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखारेष्ठः । एतदुक्तं भवति । आहवनीयाख्ये खरे स्थितस्त्वं कृष्णमृगो यज्ञो भवसि अतोऽग्नये त्वा जुष्टमभिप्रेतमभिरुचितं प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति । "वेदिरसि" । "तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्माद्वेदिर्नामेति " तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह । "वेदि" स्त्व "मसि" अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितां प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति । बर्हिरसि" बर्हिस्त्वमसि । अतः स्रुग्भ्यस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० (२, ७, १९) इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत् । वेदिश्च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध्म ! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि । इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः । किम्भूतः ! आखरेष्ठः । आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्ग राति ददातीति ख-

रः आहवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृष्ण-शब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति द्वयमुच्यते । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः (१, १, ४, १) । स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे [पा० ६, ३, २०] भाषायां सप्तम्या अलुग्विधेधाद्वेदेऽलुक् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विदॢ लाभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः ! अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्व युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ ! त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्वेदिवृंहणसमर्थमसि । अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात् प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदि॑त्यै॒ व्युन्द॑नमसि । विष्णो॑ स्तु॒पोऽसि । ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वास॒स्थां दे॒वेभ्यः॑ । भुव॑पतये॒ स्वाहा॑ । भुव॑नपतये॒ स्वाहा॑ । भू॒ताना॒ं पत॑ये॒ स्वाहा॑ ॥२॥

शेषं मूलेषूपसिञ्चति “ अदित्यै व्युन्दनमसि ” । इयं वै पृथिव्यदितिः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अदित्याः पृथिव्याः व्युन्दनम् । उन्दी क्लेदने । क्लेदनं सेचनं भवसि । उदकमुच्यते । प्रस्तरं गृह्णाति । “विष्णोस्तुपोऽसि”। विष्णोर्यज्ञस्य।स्तुपः।ष्टुचै स्त्यै शब्दसंघातयो स्त्यायतेः संघातः शिखा असि । वेदिं स्तृणाति । “ऊर्णम्रदसम्” ऊर्णामिव मृद्वीं त्वां कर्तुं स्तृणामि।स्तृञ् आच्छादने-आच्छादयामि। “स्वासस्थां” साधु मर्यादया यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता । तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योऽर्थाय । स्कन्नमभिमृशति । “भुवनपतयेस्वाहा” । अस्याग्नेर्ये भ्रातरः पूर्वे त्रयो बभूवुः ते वषट्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् प्रविष्टाः, अयंचाग्निः प्र-

पलाय्याप्सु प्राविविक्षत् मवेष्टुमैक्षत् तं देवैरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमानएवमुवाच एतैराग्निभिर्मा परिधत्त त एते परिधयः तेषां चायं भागः क्लृप्तोऽग्नीनाम् । भुवः शब्देन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामितिशब्देन भूतान्ये वोच्यन्ते तेषां येऽधिपतयोऽग्नयस्तेभ्यः स्वाहेति सम्बन्धः ॥२॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति ॥ हे प्रोक्षणशेषोदक ! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ का० [२, ७, २१] बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोःस्तूपोसीति । हे प्रस्तर ! दर्भमुष्टिरूप ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । ष्टुञ् स्त्यै शब्दसङ्घातयोः । औणादिको डुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ का० (२, ७, २२) वेदिं स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति । हे वेदे ! त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि । किम्भूतां त्वाम् ? ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्म्रदीयसी ईयलोपश्छान्दसः । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात् । पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् । सुखेन आसेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । का० स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । (स्वाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची । स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः)। हविर्ग्रहकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धविः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद् यदेतैर्मद्भ्रातृभिर्मा परिधत्तैषाञ्च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्कन्नंहविर्भागः कृत इति कथा (१, ३, १३—१६) २ ॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परि दधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । इन्द्रस्य

बाहुर॑सि दक्षि॑णो विश्व॑स्यारि॑ष्ट्यै यज॑मानस्य परि॑धिर॑स्यग्निरि॒ड ई॑डि॒तः । मि॒त्रावरु॑णौ त्वोत्तर॒तः परि॑धत्तां ध्रु॒वेण॒ धर्म॑णा विश्व॑स्यारि॑ष्ट्यै यज॑मानस्य परि॒धिर॑स्याग्निरि॒ड ई॑डि॒तः ॥ ३ ॥

परिधीन् परिदधाति। "गन्धर्वस्त्वा" परिधिरुच्यते गन्धर्वोविश्वावसुस्त्वां परिदधातु सर्वतः स्थापयतु "विश्वस्य" सर्वस्य "अरिष्ट्यै" अविनाशाय । रिषिरुषि हिंसायाम् । रिषतिः हिंसार्थः । सा तत्र प्रतिषिद्धा । किञ्च "यजमानस्य परिधिरासि" न केवलमाहवनीयस्य किन्तर्हि यजमानस्यापि परिधिरसि । किञ्च "अग्निरासि" आहवनीयस्य भ्राता । अतएवमुच्यते । "इडे" स्तोत्राय । होत्रभिप्रायमेतत् "इडितः" । इडस्तुतौ । स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । "इन्द्रस्य बाहुरासि दक्षिणः" । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुपमीयते । व्याख्यातः शेपः । उत्तरं परिदधाति । 'मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः' । मित्रावरुणौ वायवादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः परिधत्ताम् । "ध्रुवेण" अचलेन "धर्म्मणा" धारकेण । "विश्वस्यारिष्ट्या" इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

का० (२, ८, १) परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधे ! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः । द्युलोकस्थं सोम रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टि अरिष्टिस्तस्यै । आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किञ्च त्व यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्ने परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो

रक्षितुं पश्चिमादिशि स्थापितोऽसि । किञ्च अग्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । ईड स्तुतौ ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसमर्थत्वादिन्द्र-बाहुत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्दे न भुवन-पतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ । हे तृतीय परिधे ! मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परित. स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता॥३॥

वी॒तिहो॑त्रं त्वा कवे द्यु॒मन्त॒ꣳ समि॑धीमहि । अग्ने॑ बृ॒हन्त॑मध्व॒रे ॥ ४ ॥

आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति । "वीतिहोत्रम्" आग्नेयी गायत्री । "वीतिहोत्रम्" । वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु । वीतिः अभिलाषः होतृकर्म्मणि यस्य स वीतिहोत्रः । अथवा विविधा इतिर्गतिर्होतृप्रशास्त्रादिषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः । हे भगवन्नग्नेवीतिहोत्रं त्वाम् । "कवे" क्रान्तदर्शन । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपद्दर्शनं यस्य सः क्रान्तिदर्शनः । "द्युमन्तम्" दीप्तिमन्तम् "समिधीमहि" । इन्धी दीप्तौ । सन्दीपयामः । अनेन इध्मकाष्ठेन "बृहन्तं" महान्तम् "अध्वरे" यज्ञे ॥ ४ ॥

का० (२, ८, २) प्रथमं परिधिं समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति । इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का । हे कवे ! क्रान्तदर्शिन् ! हे अग्ने ! अध्वरे यागे निमित्ते त्वां वय समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य [illegible] । किम्भूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्र होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः

स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहन्तम् महान्तम् ॥ ४ ॥

स॒मिद॑सि । सूर्य॑स्त्वा पु॒रस्ता॑त् पातु॒ कस्या॑श्चिद॒भिश॑स्त्यै । स॒वि॒तुर्बा॒हू स्थः॑ । ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वास॒स्थं दे॒वेभ्यः॑ । आ त्वा॒ वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्याः स॑दन्तु ॥ ५ ॥

द्वितीयमादधाति । "समिदसि" । अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः "समिन्धनमसि" । समित् स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति । "सूर्यस्त्वापुरस्तात्पातु" । गोपायतु । गुप्त्यै वाभितः परिधयो भवन्ति । "अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति" श्रुतिः । "कस्याश्चिदभिशस्त्यै" । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभिशस्त्या इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति । "सवितुर्बाहूस्थः" । अनेन प्रस्तरस्य धारणकर्मणा युवां सवितुर्बाहू भवथः । तयोः प्रस्तरं स्तृणाति । "ऊर्णम्रदसम्" ऊर्णामिवमृदुं त्वां स्तृणामि । "स्वासस्थम्, देवेभ्यः" साधु अस्मिन्नासीदन्ति तिष्ठन्ति इति स्वासस्थः प्रस्तरः । देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिदधाति । "आत्वावसवः" । स्कन्दिरगतिशोषणयोः । आसदन्तु आसीदन्तु त्वां सवनदेवता वसवो रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥

का० [२, ८, ३] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ ! त्व समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का० (२, ८, ४,) सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति ॥ हे आहवनीय सूर्य पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसाया सकासात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे ! या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्त्रये परिधित्रयं

रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१, ३, ४, ८] गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति । का० [२, ८, ९] वर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरितीति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे तृणे ! युवामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ का० (२, ८, १०) तयोः प्रस्तरꣳ स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति । ऊर्णामिव मृदु देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का० (२, ८, ११) अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति ॥ प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद । घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद । घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद । प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद । ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि । पाहि यज्ञम् । पाहि यज्ञपतिम् । पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

जुहूंनिदधाति । "घृताच्यसि" । अञ्चु गतिपूजनयोः । घृतमाश्रितं प्राप्तं यस्यां स्रुचि घृतं वा अच्यते यया स्रुचा सा घृताची । "जुहूर्नाम्ना" । क्रियाभिप्रायमेतत् । हूयते अनयेति जुहूः । "सेदंप्रियेणधाम्ने"ति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । "एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यमि" ति श्रुतिः । आज्यसहितेत्यर्थः । अथ वा धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि जान्मानीतिवा । अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम् । उपभृतं सादयति ।

"घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना" । उपभरणादुपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । "घृताच्यसि ध्रुवानाम्ना" । ध्रुवा स्थिरा । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्धविः सादयति । "प्रियेण धाम्ना" । व्याख्यातमन्यत् । तानि हवींष्यभिमृशति । "ध्रुवा असदन्" । ता विष्णो पाहीति नदः सवन्धाद्यदोऽध्याहारः । यान्ये तानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि "ऋतस्य योनौ" यज्ञस्योत्सङ्गे "ता विष्णो" तानि हवींषि पाहि गोपाय । किञ्च "पाहि यज्ञम्" गोपाय यज्ञम् । किञ्च "पाहि यज्ञपतिं" यजमानम् । आत्मानमुपस्पृशति । "पाहिमाम्" अध्वर्युरात्मानं ब्रवीति । गोपाय माम् । "यज्ञन्यम्" यज्ञं नयतीति यज्ञनीः। गोपाय मां यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः ॥ ६ ॥

का० [२, ८, १२, १३] सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे जुहु ! त्व घृताची असि । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः । हूयतेऽनयेति जुहूः । क्विपि श्रुतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति क्विव दीर्घश्च । सा त्व प्रियेण धाम्ना देवबल्लभेनाज्येन सह इद प्रिय सद. प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ । एतद्वै देवानां प्रियतम धाम यदाज्यमिति श्रुतेः (२, ३, २, १७) प्रियधामशब्देनाज्यम । उपभृत सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्त्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्ये । यथा होमार्थ जुहूपभृतोश्चलन तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यानम् । का० (२, ८, १९) प्रियेण धाम्नेति हवींष्यपि वेद्यां कृत्वेति । हे हविः । प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैक हविः सम्बोध्य वचनम् । का० (२, ८, १९) ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभत इति । ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञ च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० (२, ८, २०) पाहि मा-

मित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि॥६॥

अग्ने॑ वाजजिद्वाजं॑ त्वा सरि॒ष्यन्तं॑ वाज॒जित॒ꣳ सम्मा॑र्ज्मि । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ । स्व॒धा पि॒तृभ्यः॑ । सु॒यमे॑ मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

अग्नेः संमार्गं करोति । 'अग्नेवाजजित्'' । हे भगवन्नग्ने वाजजिद् वाजस्यान्नस्य जेतः "वाजं त्वा सरिष्यन्तमि''ति । सृ गतौ । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् "वाजजितम्" । अन्नस्य जेतारं संमार्ज्मि । मृजूष् शुद्धौ । अञ्जलिं करोति । "नमोदेवेभ्यः" देवेभ्यो निन्हवः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति । "स्वधापितृभ्यः" । पितृभ्योनिन्हवः । जुहूपभृतावादत्ते । "सुयमेमे" । स्रुचावुच्येते । साधुयमे मे मम "भूयास्तं"भवतम्॥७॥

का० (३, १, १३) इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामति । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् ! हे अग्ने ! त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० (३, १, १५) अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० (३, १, १५) स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राङ्मुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दाक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्त्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का० (३, १, १६) सुयमे म इति जुहूपभृतावादायेति । हे जुहूपभृतौ ! मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्य न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्क॑न्नम॒द्य दे॒वेभ्य॒ आज्य॒ꣳ सम्भ्रि॑यासम् । अङ्-

ध्रिणा विष्णो मा त्वावंक्रामिषम् । वसुमतीमग्ने ते-
छायामुपंस्थेषं विष्णो स्थानंमसि । इत इन्द्रों वीर्यम-
कृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

यथाहं सुसंयताभ्यां स्रुग्भ्याम् अस्कन्नं सकलम् अद्य अस्मिन् कर्मणि देवेभ्योऽर्थाय "आज्यम्" आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते यज्ञं "संभृयासं" संबिभृयाम् । दक्षिणातिक्रामति। "अङ्घ्रिणाविष्णो" अङ्घ्रेर्गत्यर्थस्य अङ्घ्रिः पादः। पादेन "विष्णो" यज्ञ । "मात्वावक्रमिषम्" । माङ्लिुङ् मात्वामवाचीनं क्रमिषम् । "वसुमती"मित्यवस्थाय, वसुमतीं धनवतीम् हेभगवन्नग्ने ते तव "छायाम्" । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम्, "उपस्थेषम्" उपतिष्ठेयम् । विष्णोर्यज्ञस्थानं भवासि । यज्ञस्य हेतत्स्थानं यत्र स्थितैर्यागः क्रियते यद् जुहोति । "इतइन्द्रः" इत अस्मात् यजतिस्थानाद् उत्थायेतिशेषः। इन्द्रो वीर्य" वीरस्य कर्म वीर्यम् "अकृणोत्" । कृञ् हिंसाकरणयोः । कृतवान् "अतोऽहीन्द्रास्तिष्ठन्दक्षिणतोनाष्ट्रारक्षांस्यपाहन्तीति" श्रुतिः । किञ्च "ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात्" यतश्च यजतिस्थानादूर्ध्वः प्रगुणः यज्ञः आस्थात् आस्थितः । अध्वर्युमुखयागाभिप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्य युषयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे रूपम् ॥ का० (३, १, १६) दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णाविनीति । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ का० (३, १, १९) वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ! ते तव छायां छायावत् समीपवर्त्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम्

उपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थे । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते । हे वसुमति ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने ! ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्रातिकरीं छायामाश्रयम् उपस्थेयं सेवेय । छायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० (३, २, १) इत इन्द्र इति जुहोति । पूर्वे मन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत् स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितः शब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहित । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः । इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः । वीर्य्यमकृणोत् वीरस्य कर्म्म वीर्य्यं शत्रुबधरूपमकरोत् । अत एवाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्य्ये कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्योन्नत्यम ॥ ८ ॥

अग्ने॒ वेर्हो॑त्रं॒ वेर्दू॒त्य॑म् । अव॑तां॒ त्वां॒ द्यावा॑पृथि॒वी । अव॒ त्वं द्यावा॑पृथि॒वी स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वेभ्य॒ इन्द्र॒ आज्ये॑न ह॒विषा॑ भू॒त् स्वाहा॑ । संज्योति॑षा॒ ज्योतिः॑ ॥ ९ ॥

'अग्नेवेर्होत्रं वेर्दूत्यम्' हेअग्नेवेः । विद् ज्ञाने विद्धि जानीहि अवगतार्थो भव । मया होत्रं कर्त्तव्यम् । "वेर्दूत्यम्" । विद्धि च दूत्यं दूतस्य कर्म मया कर्त्तव्यम् । "उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्चेति" श्रुतिः । "अवतां त्वा द्यावापृथिवी" । त्वां कर्मणि प्रवृत्तं पालयेतां द्यावापृथिव्यौ "स्विष्टकृत्" साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् देवेभ्योन्येभ्यः सकाशात् प्रथमम् । "इन्द्रआज्येन" अजगतिक्षेपणयोः । अजनेन हविषा हवनेन भूत् भूयात् । स्वाहा सुवाक् आह । "वाचे वा एतमाघारयतीन्द्रो वागित्युवाच आहु" रिति श्रुतिः । जुहाध्रुवां समनक्ति "संज्योतिषाज्योतिः" । सं गच्छतामित्य-

ध्याहारः । ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्गच्छताम् ॥९॥

तस्मात् हे अग्ने ! त्वं होत्र वेः । होतुः कर्म विद्धि । लङि अडभावे रूपम् । दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः (१, ४, ५, ४) उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्चेति । ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने ! त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय । इत्थमन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अडभावश्छान्दसः । यद्यदस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुहुतम् अस्तु । इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्त्तते । का० [३, २, २) जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेति । गच्छतामित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः सङ्गच्छताम् ॥ ९ ॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः । उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ १० ॥

यजमानो जपति "मयीदमिन्द्रः" । मयि इदम् इन्द्रः इन्द्रियं वीर्यम् । आधातु स्थापयतु । किञ्च "अस्मान् । रायः" धनानि "मघवानः" मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः "सचन्ताम्" सेवन्ताम् । षचसेवने । एतदुक्तं भवति धनानि धनिनश्चास्मान् सेवन्ताम् । किञ्च अस्माकं सन्त्वाशिषः "सत्या" अवितथाः "नः" अस्माकं भवन्तु आशिषः । अग्नीन् प्राश्नाति । "उपहूता" अभ्यनुज्ञाता "पृथिवीमाता" जगतो निर्मात्री । "उपमां पृथिवी माता ह्वयताम्" । अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता भक्षणाय । अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि ॥ १० ॥

का० (३, ४, २१) आशासने मयेदमिति यजमानो जपतीति । प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिष प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्य्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किञ्च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचन्तां सेवन्ताम् । सच सेवने । किञ्च अस्माकं यजमानानामाषिशोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् किञ्च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्या अवितथाः सन्तु । मघमिति धननाम (निघ० २, १०,) तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वनुप्रत्यय. का० (३, ४, १८ १९, २०) एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपह्वाने ऽग्नीधे षडवत्तम् । प्राश्नात्युपहूता पृथिवीतीति ॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमशं षडवत्ते षडवत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत् प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपहूता येय पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अह चाग्नीध्रात् । अग्नीध इद कर्माग्नीध्र तस्माद्धेतोरग्निः सन् त भाग प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥ १० ॥

उप॑हूतो॒ द्यौष्पि॒तोप॒ मां द्यौष्पि॒ता ह्व॑यताम॒ग्निरा॒ग्नीध्रा॒त् स्वाहा॑ । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । प्रति॑ गृ॒ह्णामि । अ॒ग्नेष्ट्वा॒स्ये॒न प्राश्ना॑मि ॥ ११ ॥

अग्नीत् द्वितीयं प्राश्नाति । "उपहूतो द्यौः पिता" अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता । "उपमां द्यौः पिताह्वयताम्" । उपहूयताम् अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता । अहं तु "अग्निः" आग्नीध्रादिति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत् । प्राशित्रं गृह्णाति "देवस्यत्वेति" व्याख्यातम् । प्रति गृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः । प्राश्ना-

ति । "अग्नेस्त्वास्येन" । अग्नेः संबन्धिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

द्वितीय प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति ओं प्रतिष्ठेत्यन्तं (ख० १३) ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषि का० [२, २, १६) देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२, २. १८) अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति । हे प्राशित्र ! अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि॥११॥

एतं ते देव सवितर्युज्ञं प्राहुर्बृहुस्पतये ब्रुह्मणे । तेन युज्ञमव तेन युज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

समिदामन्त्रितः प्रसौति । "एतं ते देव" । अध्वर्युराह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति । एतं यज्ञं ते तव हे "देव" दानादिगुणयुक्त सवितः प्रसवितः प्राहुः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । प्राह ब्रवीति । "तत्सवितारं प्रसवायोपधावतीति" श्रुतिः। किञ्च "बृहस्पतये ब्रह्मणे" प्राह बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति "तेन यज्ञमव" । तेन हेतुना यज्ञम् । अव पालय । तेन च "यज्ञपतिं यजमानं च पालय। तेन च "माम्" अव पालय ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति । समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एत त इत्यादि ओम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्र. । हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! हे सवित ! प्रसवितः ! एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिम मख ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किञ्च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनै

च हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो॑ जू॒तिर्जु॑षता॒माज्य॑स्य॒ बृह॒स्पति॑र्य॒ज्ञमि॒मं त॑नोतु । अरि॑ष्टं य॒ज्ञꣳ समि॒मं द॑धातु विश्वे॑ दे॒वास॑ इ॒ह मा॑दयन्ता॒मो३म्प्रति॑ष्ठ ॥ १३ ॥

किञ्च "मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य" मनो जुषताम् । सेवताम् । अज्यस्य स्वमंशम् । कथंभूतं मनः जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिः । अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यद्गन्तृ गच्छति । "किञ्च बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु" विस्तारयतु "अरिष्टं यज्ञꣳ समिमं दधातु" । रिषतिर्हिंसार्थः । अरिष्टमविनष्टं यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । इडाभक्षणेन हि यज्ञोविच्छिन्नः इत्यत एवमुच्यते । किञ्च "विश्वेदेवासः" देवा एव देवासः । 'आज्जसेरसुक्' सर्वे देवा इह कर्माणि मादयन्ताम् । मदी हर्षे । हर्षं कुर्वन्तु । स्वार्थिको णिच् । अवतेराप्नोतेर्वा । ओंकारः इहाभ्युपगमार्थः । "प्रतिष्ठ" प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ १३ ॥

किञ्च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी । मनः घृतं सेवताम् । हे सवितः ! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किम्भूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूति । किञ्च बृहस्पतिरिम यज्ञं तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते । किञ्च विश्वे देवास. सर्वे देवा इह यज्ञकर्माणि मादयन्ताम् । मद तृप्तौ चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एव प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि । अग्ने वाज-जिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि ॥ १४ ॥

"एषा ते अग्ने" इतः प्रभृति प्राकृतमार्षम् । आग्नेयी अनुष्टुप् समिदनुमन्त्रणे विनियुक्ता । हे भगवन्नग्ने एषा ते तव "समिन्धनम् । "तया" समिधा "वर्द्धस्व च आचप्यायस्व" । चकारो भिन्नक्रमः । आप्यायस्व च । वर्द्धमानाप्यायने समिधा कुर्वित्यर्थः । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वयं "वर्द्धिषीमहि" । पुत्रपश्वादिभिः । "आचप्यासिषीमहि" । चकारो भिन्नक्रमः । आप्यासिषीमहि च । प्यायतेर्लिङि सीयुटि उत्तमपुरुषैकवचने एतद्रूपम् । तत्र सीयुटश्छान्दसोऽभ्यासः । अग्निं संमार्ष्टि । "अग्ने-वाजजित्" । "ससृवांसं" सृवन्तमितिविशेषः ॥ १४ ॥

का० (३, ५, २) एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति । ब्रह्मत्वं समानम । अतः प्राकृतमार्षम् । इयमनुष्टुबग्निदेवत्या । हे अग्ने ! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत् प्रसादाद्वय वर्द्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च । अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम ॥ का० (३, ५, ४) सम्मार्ष्टि पूर्ववदग्निकामꣳसकृत्सकृत्ससृवाꣳस-मितीति । पूर्वमग्ने वाजजिदिति (ख० ७) मन्त्रेण यथेध्मस्त्रहनैरग्नेः सम्मार्ग. कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान् विशेष. । हे अग्ने ! त्वां सम्मार्ज्मि । किम्भूतं त्वां वाजं ससृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि य-

श्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

जुहूपभृतौ व्यूहति । तत्र जुह्वायमानसंस्तवः अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः "उज्जितिमनु" ऊर्ध्वजयनमनु । "उज्जेषम्" उर्ध्वं जयेषम् । किञ्च "वाजस्य" अस्य पुरोडाशादेः। "मा" मां "प्रसवेन" अभ्यनुज्ञया कारणभूतया प्रोहामि प्रेरयामि । प्रकृतत्वादग्नीषोमयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहामीतिकर्तृत्वं चोपपद्यते । उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । "अग्नीषोमौ" प्रधानहविर्भोजौ "तं" शत्रुम् "अपनुदताम्" । णुद प्रेरणे । अपगमं नयताम् । "योऽस्मान्द्वेष्टि" । द्विष अप्रीतौ । योऽस्माभिर्न प्रीयते "यं च वयं द्विष्मः" । येन च वयं न प्रीयेमहि । किञ्च एवमग्नीषोमाभ्यामपनुद्यमानं शत्रुमन्नस्य "प्रसवेन अपोहामि" अपाञ्चं प्रेरयामि अधो नयामीत्यर्थः । उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ ॥१५॥

का० [३, ५, १७, १८] जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरितीति । तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहति. धातुर्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मादिरस्मान् द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदताम् निराकुरुताम् ।

किञ्च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि । उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वा । रुद्रेभ्यस्त्वा । आदित्येभ्यस्त्वा । सञ्जानाथां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तꣳ रिहाणाः । मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

परिधीननक्ति अध्वर्युः । "वसुभ्यस्त्वा" परिधिरुच्यते । "वसुभ्यो"र्थाय" त्वा"मनज्मि । "रुद्रेभ्योऽर्थायत्वामनज्मि "आदित्येभ्यो"र्थाय त्वामनज्मि । एतदुक्तं भवति । इत्थं भूता यूयं येन युष्मदभ्यञ्जनेन भवनदेवतानां तृप्तिः । प्रस्तरमादत्ते । "संजानाथाम्" । हेद्यावापृथिव्यौ युवां संजानाथाम् । अवगतार्थं भवतं युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति । किञ्च "मित्रावरुणौ वां वृष्ट्यावताम्" । वायुर्वै वर्षस्येष्टे स चाध्यात्मम् । प्राणोदानभूतौ मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । तद्योयं वायुरन्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं त्वां वृष्ट्या अवतु पालयतु । "यजामानोवै प्रस्तर" इति श्रुतिः । अनक्ति । "व्यन्तुवय" इति । छन्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि । वेतिर्गत्यर्थः ।व्यन्तु गच्छन्तु । वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेतिशेषः । "अक्तं"घृतमेव प्रस्तरं "रिहाणाः"लिहाना आस्वादयन्तः । नीचैर्हरति । "मरुतां पृषतीः" । बृहती प्रस्तरदेवत्या चतुर्थः पाद आग्नेयः । आहुतिपरिणामं त्रिभिः पादैराह । अन्तरिक्षस्थाना मरुतः तेषामादिष्टोपयोजनं पृषत्यो गावो वाहनं मरुतां सम्बन्धिनीः पृषतीर्ग-

च्छ । ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा । वशा त्वं पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ । "इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां"मूलि चामूलश्चानाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरितिश्रुतिः । पृथिवीसम्बन्धिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयित्वा, इत्युक्तं भवति । "ततो नो वृष्टिमावह" । ततस्तस्मात् द्युलोकात् नः अस्माकं वृष्टिमावह । वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः । आत्मानमुपस्पृशति "चक्षुष्पाः" । हे भगवन्नग्ने यतस्त्वं चक्षुष्पा भवसि स्वरसप्रवृत्त्या "अतश्चक्षुर्मे पाहि" गोपाय ॥ १६ ॥

का० (३, ५, २४) जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० [३, ६, ३] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे द्यावापृथिवी ! द्युलोकभूलोकदेव्यौ ! युवां सञ्जानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तर ! मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे (१, ८, ३, १२) इत्युक्तत्वाद्वर्षाधीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः । (१, ८, १, ४४) ॥ का०)३, ६, ४-७) अनक्त्येन व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्यामिति । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादायेति शेषः । किम्भूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं घृतलिप्तप्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का० (३, ६, ८) मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति । एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा चतुर्थः पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर ! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नामकानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि ।

वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थे वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेय वशा पृश्निरिति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते (१, ८, ३, १५) । वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर ! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भाव ॥ का० (३, ६, १५) चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभत इति । हे अग्ने ! त्वं यतश्चक्षुष्पा असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्पा । ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यं प॑रि॒धिं प॒र्यध॑त्था॒ अग्ने॑ देव प॒णिभि॒र्गुह्य॑मानः । तं त॑ ए॒तमनु॒ जोषं॑ भराम्ये॒ष नेत्त्वद॑प॒चे॒तया॑तै । अ॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑तम् ॥ १७ ॥

परिधीननुहरति "यं परिधिम्" । त्रिष्टुब्विराड्रूपा यजुरन्ता अग्नेः प्रियमितियजुः । आहवनीयोऽग्निरभिधीयते । हे आहवनीय यं परिधिं "पर्यधत्थाः" । परिहितवानसि । "अग्नेदेव" । "पणेभि"रसुरैः प्रतिपक्षभूतैः "गुह्यमानः" । गुहू संवरणे । संध्रियमाणः अवरुह्यमानः । "तन्त एतम्" । तमेतं परिधिं ते तव "अनुजोषं भरामि" । अनुरुपसर्गः भिन्नक्रमः । भरामीत्येतेन संबध्यते । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' हस्येति हकारस्य भकारः । अनुहरामि "जोष"मभिप्रेतम् । तथाच श्रुतिः । "वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति अथैतमेवाप्यैतीति" । एतत्सङ्गमात्प्रीतो भवति । "एषनेत्त्वदपचेतयातै" । एष

परिधिः । न इत् नेत् निपातसमाहारः परिभवार्थः । त्वत् त्वत्तः सकाशात् अपचेतयातै । आशङ्कायां पञ्चमो लकारः । चिती संज्ञाने । अपचेतयतु । एतदुक्तं भवति । एष परिधिर्मा कथञ्चि-त्वत्तो वियुक्तः सन् मास्मान्विगतचेतस्कान् कुर्यात् । मास्मान्वि-मनस्कान् करोतु । इतरावनुसमस्यति । "अग्नेः प्रियम्" । अग्नेः सम्बन्धि प्रियं "पाथः" पाथ इत्यन्ननाम अभिप्रेतमन्नम् "अपीत-म्" अपिगच्छतम् ॥ १७ ॥

का० (३, ६, १७) परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथम-मिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपः । प्रथमोऽष्टक । यं परिधिम् । त्रिष्टुब् विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता अग्नेः प्रियमिति यजु. । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव ! आहवनीय ! पणिभिरसुरै गु-ष्यमान. । गुह्य सवरणं सत्रियमाण. मन्यमान. सन् त्व य परि-धि पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः । असुरापद्रवनिवारणाय परिहितवा-नसि स्थापितवानसि । ते तव जोष प्रिय तमेत परिधिमनु भरा-मि वह्नौ प्रक्षिपामि । अनुर्मिश्रक्रम. । हरतेर्हस्य भ । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नेव अपचेतयातै । मा अ-पचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थ. । त्वय्येव तिष्ठतु । चि-ती संज्ञाने णिजन्ताल्लेट् । तस्यात्मनेपद, प्रथमैकवचनं तान्तम् । टित आत्मनेपदानामिति तस्यैकार । वैतोऽन्यत्रेति लेडकारस्य पाक्षिक ऐ । लेटोऽडाटावित्याडागम गुणायादेशौ । अपपूर्वः अप-चेतयातै । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वि-त्यर्थः ॥ का० (३, ६, १७) इतरौ च युगपदग्ने प्रियमितीति । द-क्षिणोत्तरौ परिधी युगपत् प्रक्षिपेत । हे परिधी ! अग्नेः प्रियं पा-थः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । [नि० नै० ६, ७] । आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अग्नेरन्नत्व भवद्भ्यां प्रा-प्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

स॒ꣳस्र॒वभा॑गा स्थे॒षा बृ॒हन्तः॑ प्रस्त॒रे॒ष्ठाः प॑रि॒धेया॑श्च दे॒वाः । इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑ आ॒सद्या॒स्मिन्

बर्हिषि मादयध्वम् । स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

जुहूपभृद्भ्यां संस्रवान् जुहोति "सꣳस्रवभागाः" । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । संस्रवः भागो येषां ते संस्रवभागाः विश्वेदेवाः । यद्यपि यूयं संस्रवभागाः "स्थ" भवथ तथापि "इषा" अन्नेन संस्रवलक्षणेन बृहन्तो महान्तः । किञ्च "ये च प्रस्तरेष्ठाः" प्रस्तरस्थायिनः ये च "परिधेयाः" परिधिभवा देवास्तानुपशब्दं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रवीमि "इमां" मदीयां "वाचम्" । "अभिगृणन्तः" अभिष्टुवन्तः । "विश्वे" सर्वे "आसद्य" स्थित्वा "अस्मिन्बर्हिषि" "मादयध्वम्" तृप्यध्वम् मोदयध्वं वा । "स्वाहा" । व्याख्यातम् । "वाट्" वषट्कारः परोक्षम् ॥ १८ ॥

का० (३, ६, १८) सꣳस्रवभागा इति सꣳस्रवान् जुहोतीति वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सोमशुष्म ऋषिः । हे विश्वे देवाः । यूयं संस्रवभागाः स्थ । विलीनमाज्यं सस्रवः । स एव भागो येषां ते सस्रवभागाः । तथाविधा भवथ । तथा इषा संस्रवलक्षणेनान्नेन बृहन्तो महान्तः स्थ । किञ्च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः । ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति । ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभिगृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्यग् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञे आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात् प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम् । यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

'घृताची''इति धुरि स्रुचौ निदधाति । घृतमश्नुति ययोस्ते घृताच्याविति प्राप्ते घृताची इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः । ये युवां घृताञ्चने स्थः । ते ब्रवीमि''धुर्यौ'' धुरि भवौ धुर्याव-नड्वाहौ तौ पातं गोपायतम् । किञ्च ''सुम्नेस्थः'' सुम्नमिति सुखनाम । यस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे । ''मा'' माम् ''धत्तम्'' स्थापयतम् । ''यज्ञ नम श्चते'' इति वेदिमालभते यजमानः । सूर्यः पवमान् कृपिरुद्दालवान् धनान्तवानित्येते ऋषयोऽस्य यजुषो, यज्ञो देवता । हे यज्ञ नमश्च ते नमोऽस्तु ते नमस्कारश्चास्तु ते तुभ्यम् । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति । ''उपच'' उपचयश्च तेऽस्तु । ''अथ यदूनं करोत्युप-चेति तेन तदन्यूनं भवतीति '' श्रुतिः । ''यज्ञस्य शिवे संति-ष्ठस्व'' । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शम-यति । ''स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व'' । साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम सन्तिष्ठस्व समाप्तिं याहि ॥ १९ ॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति । जुहूपभृ-तौ शकटधुरि निदध्यात् । हे जुहूपभृतौ ! युवां घृताची स्थः । घृ-तमश्नुतः प्राप्नुत' इति घृताच्यौ । पूर्वसवर्णदीर्घः ! तथाविधे यु-वां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्य्यौ किञ्च युवां सु-म्ने सुखरूपे स्थ भवथ तस्मात् सुम्ने सुखे मा मां धत्त स्थापयत-म् ॥ का० (३, ६, २१) यज्ञ ! नमश्च त इति वेदिमालभत इति । अस्य मन्त्रस्य सूर्यः पवमान् कृपिरुद्दालवान् धनान्तवानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ । ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यून जातं तत् पूर्णं जायते । तथा च श्रु-तिः । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करो-त्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति । किञ्च ! यज्ञस्य शिवे स-न्तिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरि-

कं तदेतद्द्वयं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सन्ति ष्ठस्व । साधु इष्ट स्विष्टम् । शोभने यागे तिष्ठस्व प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९. ॥

अग्ने॑ऽदब्धायो॒ऽशीतम॒ पाहि मा॑ दि॒द्योः । पा॒हि प्रसि॑त्यै । पा॒हि दुरि॑ष्ट्यै । पा॒हि दु॑रद्म॒न्या अवि॒षं नः॑ पि॒तुं कृ॑णु । सु॒षदा॒ योनौ॒ स्वाहा॒ वाट् । अ॒ग्नये॑ संवे॒शप॑तये॒ स्वाहा॑ । सर॑स्वत्यै य॒शो॒भ॒गि॒न्यै॒ स्वाहा॑ ॥२०॥

स्रुक् स्रुवं प्रतिगृह्णाति । “अग्नेऽदब्धायो” । गार्हपत्योऽग्निरुच्यते । हे भगवन्नग्ने अदब्धायो दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा । आयुरितिमनुष्यनाम । अदब्धः अनवखण्डित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् अदब्धायो । यद्वा अग्निरेव अनवखण्डितायुः । अस्मिन् पक्षे छान्दसी पुंल्लिङ्गता । “अशीतम” अश भोजने । अशू व्याप्तौ । एतौ धातू सन्दिह्येते । अशीतम अतिशयेन भोक्तः । अतिशयेन व्यापक । अशीतमेति दीर्घत्वं छान्दसम् । एवं स्तुत्वा याचते । “पाहि मा दिद्योः” । दिद्युदिति वज्रनाम । गोपाय मां दिद्युतः । “पाहि प्रसित्यै” प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा । पाहि मां बन्धनात् । “पाहि दुरिष्ट्यै” । दुर्यागात् पाहि । “पाहि दुरद्मन्यै” अद्मेत्यन्ननाम पाहि दुर्भोजनात् । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सर्वाश्चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । “अविषं नः पितुं कृणु” पितुरित्यन्ननाम । विषरहितमन्नमस्माकं कुरु । “सुषदा योनौ” । योनिरिति गृहनाम । साधु सदने गृहे स्थितानामस्माकमेतद्भवतु । “स्वाहा वाडि”ति व्याख्यातम् । दक्षिणाग्नौ जुहोति । “अग्नये संवेशपतये” । स्त्रीपुंसयोरभिलापपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतिः संवेशपतिः तस्मै । “सरस्वत्यै यशोभगिन्यै” ।

जीवतः प्रशंसा यशः । भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेत्युच्यते ॥ २० ॥

का० (३, ७, १७) स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायविति । दभ्नोतिः हिंसाकर्मा (निघ० २, १९, १) । आयुरिति मनुष्यनाम निघ० २, ३, १७) । अदब्धोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायु । अश भोजने।अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी। यद्वा अश्लृ व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशीतम । दीर्घश्छान्दसः । हे अदब्धायो । अहिंसितयजमान ! हे अशीतम ! भोक्तृतम । यद्वा व्यापकतम ! हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि । शत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधान्मांपाहि । दिद्युरिति वज्रनाम [निघ० २, २०, १] । प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः (निरु० ६, १२) । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टि· अशास्त्रीयो याग' । तस्मान्मां पाहि । दुरद्मनी । अदनमद्मनी । दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि । चतुर्थ्यर्थः पञ्चम्यर्थे । भीत्रार्थानामिति पञ्चमी । किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम । (निघ० ३, ४) । सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा विभक्तेराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते । का० (३, ७, १८) दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलापपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवत· पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाग्रूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥२०॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः॥२१॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति । "वेदोऽसीति" । विद ज्ञाने । वेदिता त्वमसि । यो ह्युपग्रहः स सन्निकर्षाद्यज्ञं जानाति । यतस्त्वं

वेदोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि । येन कारणेन त्वं देव वेद "देवेभ्यो" देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । "वेदः अभवः" भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः भवेः । समिष्टयजुर्जुहोति । "देवा गातुविदः" इति । विराडियं विंशदक्षरा । अस्याः पूर्वेणार्द्धेन देवतां व्यवसृजति । हे "देवा गातुविदः" । गातुरिति यज्ञनाम । यज्ञविदः । युष्मत्प्रसादात्तथा भवतु यथा आगामिनं "गातुं" यज्ञं "वित्वा" विदित्वा । "गातुमित" ततोऽर्वाक्कालं यज्ञमित आगच्छत । यज्ञपरम्परानुच्छिन्नागमना यूयं भवतेत्यर्थः। एवं देवान् यथापथं विसृज्य अथेदानीं मनसस्पतिमाह हे मनसस्पते" मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः हे चन्द्रमः इमं यज्ञं देव "वाते धाः" धारय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तथाच श्रुतिः । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥२१॥

का० [३, ८, १] पत्नी वेद प्रमुञ्चति वेदोऽसीति । हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ ! त्व वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव ! द्योतनात्मक वेद ! हे वेद ! येन कारणेन त्व देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्य मम वेदो भूया· ज्ञापको भव ॥ का० (३, ८, ४) समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इतीति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति । गै शब्दे । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः त विदन्ति जानन्तीति गातुविदः। हे गातुविदः ! यज्ञवेत्तारो देवा· ! गातुं वित्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो यज्ञ· प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञ प्रत्य।गच्छत ! यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः त गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्ग गच्छत । एव देवान् विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्पते । मनोऽधिपश्चन्द्र· । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्त्तकः परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते ! परमेश्वर ! हे देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः

स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्त-स्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्बर्हिरङ्क्ताᳬं हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः समरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ॥ २२ ॥

बर्हिर्जुहोति । "संबर्हिरङ्क्ताम्" । बर्हिर्देवत्या विराड्रूपा त्रिष्टुप् । संबर्हिरङ्क्ताम् । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । बर्हिरिति द्वितीया । समङ्क्तां बर्हिः, क, इन्द्र इत्युपरिष्टात् श्रूयते स इहाभिसम्बध्यते । इन्द्रः समङ्क्तां बर्हिः । केन "हविषा घृतेन" कैः सहितः समङ्क्तात् । "आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वैर्देवैः" सहित इन्द्रो बर्हिः समङ्क्ताम् । तच्चाक्तं सत् दिव्यं नभो गच्छतु । यद्दिव्यं दिवि भवं नभः । नभ इत्यादित्यनाम । आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्गच्छतु ॥ २२ ॥

का० (३, ८, ५) बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिर्जुहोति । इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्क्ताम् । सम्यगञ्जनोपेतं करोतु स चेन्द्रः केवलो न । किन्तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम् । समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बोद्धव्या । वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समङ्क्तां तद् बर्हिर्यद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद् गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु (निघ० १, ४) पठितं । दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय ॥ रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

वेद्यां प्रणीतां निनयति । "कस्त्वाविमुञ्चति" व्याख्यात-

म्। अयं तु विशेषः। तत्र यज्ञं युनक्ति इह तु विमुञ्चति। "पोषाय" यजमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः। कणानपास्यति। "रक्षसा भागोऽसी"ति। निगदव्याख्यातम् ॥ २३ ॥

का० (३, ८, ६) वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति। व्याख्यात. [अध्या० १, ६) मन्त्रः प्रजापतिर्देवतः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके। पोषाय यजमान पुत्रादिभिः पोषयितु त्वां निनयामीति शेषः। यज्ञ प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोक' कार्य्यः। यो वै यज्ञ प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥ का० (३, ८, ७) पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यध. कृष्णाजिनं रक्षसांमिनीति। हे कण समूह! त्व रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्त. ॥ २३ ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

इत उत्तरं याजमानं, पूर्णपात्रम्प्रतिगृह्णाति। "संवर्चसेति"त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। समित्युपसर्गः अगन्महीत्याख्यातेन सम्बध्यते। समगन्महि। "ब्रह्मवर्चसा" ब्रह्मवर्चसेन। "पयसा" गोभिः "तनूभिः" भार्यापुत्रादिभिः। "मनसा" च 'शिवेन" शान्तेन। यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतदुपैति वर्च आदि अतोऽनेन पुनराप्याययति। किञ्च "त्वष्टा सुदत्रः" कल्याणदानः विदधातु "रायो" धनानि। किञ्च "अनुमार्ष्टु" शुन्धयतु "तन्वः" शरीरस्य "यद्विलिष्टम्" विश्लिष्टम् ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम्॥ का० (३, ८,८,-१०) पूर्णपात्र निनयति परीत्य सन्नं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति। समित्युपसर्गोऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम्। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वय समगन्महि सङ्गता भवामः।

पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्य्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शान्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्युपैति तदनेन पुनराप्याययति । किञ्च सुदत्र शोभनदान त्वष्टा राया धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्ट विशेषण न्यूनमङ्ग तदनुमार्ष्टु । न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । सुष्ठु ददातीति सुदत्रः । सुपूर्वाद्दातेः त्रन् । सार्वधातुभ्य इति त्रन् । बाहुलकत्वाद्भस्य ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः । अस्मादन्नात् । अस्यै प्रतिष्ठायै । अगन्म स्वः । संज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

विष्णुक्रमान् क्रमते । "दिवि विष्णुः" द्युलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः "व्यक्रंस्त" विक्रान्तवान । "जागतेन छन्दसा" "ततो निर्भक्तः" । ततो द्युलोकात् निर्भक्तो निर्गतभागः कृतः । "योस्मान द्वेष्टि" हिंनस्ति । "यं च वयं द्विष्मः" हिंस्मः । अनेनोत्तरावपिमन्त्रौ व्याख्यातौ । भागमवेक्षते । "अस्मादन्नात् अस्मात् यज्ञभागात् । निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भूमिमवेक्षते । "अस्यै प्रतिष्ठायै" । अस्या भूमेः प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । प्राङीक्षते । "अगन्म स्वः" । अनेन कर्मणा अगन्म गताः । कम्, स्वर्गं यज्ञं सूर्यं देवान् । स्वरव्ययमनेकार्थम् । आहवनीयमीक्षते । "संज्योतिषाभूम" समित्येकीभावमाचष्टे आहव-

नीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५ ॥

का० (३, ८, ११) विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति मन्त्रमिति । विष्णुपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः।विष्णुर्यज्ञपुरुषः । जागतेन छन्दसा जगतीछन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रस्त विशेषेण क्रमेण कृतवान् । तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागरहित कृत्वा निःसारितः । कः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः।योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यंच दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० [३, ८, १३) अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति । योऽयमभागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्य शेषोऽनुवर्त्तनीयः ॥ का० (३, ८, १४) अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते । अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानाया प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् ॥ का० (३, ८, १५) अगन्म स्वरिति प्राचीति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन । का० [३, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति । ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

स्व॒य॒म्भूर॑सि॒ श्रेष्ठो॑ र॒श्मिर्व॑र्चो॒दा अ॑सि॒ वर्चो॑ मे देहि । सूर्य॑स्या॒वृत॒मन्वाव॑र्त्ते ॥ २६ ॥

सूर्यमुदीक्षते । "स्वयंभूरसि" । अकृतकस्त्वं भवसि । "श्रेष्ठः" प्रशस्ततमः "रश्मिः" । सप्त रश्मय आदित्यस्य तत्र चतसृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः । एकोऽधस्तादेक उपरिष्टात् । मण्डलशरीराहंमानी हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठोरस्मिरिति । तथाच श्रुतिः । "अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोक" इति । यस्त्वं स्वयंभूरासि श्रेष्ठश्च रश्मिस्तं त्वां ब्रवीमि । "वर्चोदा आसि" । ब्रह्मवर्चसस्य स्वरसेनैव स्वभावेनैव दातासि, अतो वर्चोमे मह्यं "देहि" । आवर्तने ।

"सूर्यस्यावृतम्" । आवर्त्तनमावृत् । सूर्यस्यावर्त्तन"मनु" अहम् "आवर्त्ते" । "तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमनु आवर्त्तत" इति श्रुतिः ॥ २६ ॥

का० (३, ८, १७) स्वयम्भूरिति सूर्य्यमिति । हे सूर्य्य ! त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयसिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि । सूर्य्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्य्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुष स श्रेष्ठ स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ (३, ८, १९) सूर्य्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणामिति । आवर्त्तनमावृत् । सूर्य्यस्य सम्बन्धिनमावृतमावर्त्तनमनुगत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षिण्येन वर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः । अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमाः । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "अग्ने गृहपते" हे भगवन्नग्ने गृहपते "सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः अहं त्वया गृहपतिना गृहाणां पालयित्रा भूयासं भवेयम् । किञ्च "सुगृहपतिस्त्वं मया अग्ने" "सहायेन गृहपतिना भूयाः" भवेः । एवमनेन प्रकारेण । "अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु" । अन्यतरतो युक्तं शकटं स्थूरीत्युच्यते । तत्त्वतः प्रतिपिध्यते अस्थूरीति । लुप्तोपमश्चैतत् । यथा उभयतो युक्तं शकटम्, एवं नौ आवयोः "गार्हपत्यानि" गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि "सन्तु" । "शतं हिमाः" शतं वर्षाणि । अथावर्त्तते । "सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते" इति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

का० (३, ८, २१) गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति । हे गृहपते ! अस्मदीयगृहस्य पालक ! हे अग्ने ! त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने ! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्ने पदस्यावृत्तिरादरार्था । यद्य यानि नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमा वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । निरन्तरमव्याहतानि प्रवर्त्तन्ताम् । एकयानड्वा बलीवर्देयुक्त शकटं स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्त शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना संयुक्तं ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः ॥ का० (३, ८, २३) सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्रतम॑चारिषं तद॑शकं तन्मे॑ऽराधि । इदम॒हं य ए॒वास्मि॒ सो॑ऽस्मि ॥ २८ ॥

व्रतं विसृजते । "अग्ने व्रतपते" हे अग्ने व्रतपते "व्रत"महम् । अचारिषं" चरितवानस्मि । "तदशकं" शक्तवानस्मि । "तन्मे" मम "आराधि" राद्धं फलम् अभिसमृद्धमित्यर्थः । द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः । 'इदमहम्" हे अग्ने त्वत्साक्षिकं व्रतं गृहीत्वा इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥

का० (३, ८, २९) व्रतं विसृजते येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत् । हे अग्ने ! हे व्रतपते कर्मपालक ! व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शकितवान् । त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने ! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । सोमाय पितृमते स्वाहा । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः । प्रजापतेरार्षम् । अग्नौ जुहोति। "अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा"। कवयः क्रान्तदर्शनाःपितरस्तेषां सम्बन्धि हविः कव्यम् । तद्वोढव्यं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः । "सोमाय पितृमते स्वाहा"। पितृमान् पितृसंयुक्तः । वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिङ्गाद्दैवावेतौ मन्त्रौ । उल्लिखति । "अपहताः" अपहताः अस्मात् स्थानात् "असुराः रक्षांसि च वेदिषदः" वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

का० [४, १, ७] सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः । तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्दैवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० (४, १, ८) दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि । असुरत्व रक्षस्त्व चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ॥२९॥

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात् प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । त्रिष्टुबाग्नेयी । "ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः" । ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । आत्मनि

बध्नन्तः"असुराः सन्तो "भवन्तः "स्वधया"पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत्स्वादितव्यमिति चरन्ति सञ्चरन्ति। किञ्च "परापुरः" पराक्रान्ताः पुरः परापुरः। शरीराणि महान्तीति "निपुरः" निकृष्टाः पुरो निपुरः। सूक्ष्माणि शरीराणि ये "भरन्ति ये बिभ्रति धारयन्ति "अग्निस्तान्" असुरान्"लोकात्"स्थानात् "प्रणुदाति"प्रणुदतु प्रेरयतु। अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३० ॥

का० (४, १, ९.) उल्मुक परस्तात्करोति ये रूपाणीति। इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या। स्वधया पितृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीयरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति। तथा य असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति। पराक्रान्ता. पुरः परापुरः स्थूलदेहान्। निकृष्टा. पुर. निपुर. सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति। स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति। अग्निरुल्मुकरूपः। अस्माल्लोकात् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र॑ पितरो मादयध्वं यथाभा॒गमावृ॑षायध्वम्। अमी॑मदन्त पि॒तरो॑ यथाभा॒गमावृ॑षायिषत ॥ ३१ ॥

उदङ्ङास्ते। "अत्र पितरः"। बृहती। अत्र अस्मिन्बर्हिषि हे पितरः "मादयध्वं" मोदयध्वम्। किञ्च "यथाभागं" यो यस्य भागः तं तथा भागम्। "आवृषायध्वम्"। आङ्पूर्वाद् वृषशब्दात्कर्तुःक्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्। वृष इव स्वेच्छया महद्भिर्ग्रासैरेतान् पिण्डानश्नीत। आवृत्यामीमदन्तेति जपति। "अमीमदन्त" हर्षं प्राप्तवन्तः पितरो "यथाविभागं" च "आवृषायिषत"। अशितवन्तः। "यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति" श्रुतिः ॥ ३१ ॥

का० (४, १, १३, १४) अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्य्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः । हे पितरः ! यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद्वृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्य्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाद् वृषशब्दात्कर्त्तु· क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत् स्वीचक्रुः । लुङि रूपम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति श्रुतिः (२, ४, २, २२) भागं स्वं जक्षुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य । नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य । नमो॑ वः पितरो॒ जीवा॑य । नमो॑ वः पितरः स्व॒धायै॑ । नमो॑ वः पितरो॒ घोरा॑य । नमो॑ वः पितरो म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पित॑रो॒ नमो॑ वः । गृ॒हान्नः॑ पितरो दत्त स॒तो वः॑ पितरो॑ देष्म । ए॒तद्वः॑ पितरो॒ वास॒ आध॑त्त ॥ ३२ ॥

नमो व इत्यञ्जलिं करोति । षट्कृत्वो नमस्करोति "षड्वा ऋतवः पितर" इति श्रुतिः । व्याख्यातम् । "नमो वः पितरो रसाय" हे पितरः वः युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । वसन्ते हि मध्वादयो रसाः सभवन्तीत्यत एवं नमस्क्रियते । एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । "शोषाय" शोषप्रभावाय ग्रीष्माय नमः । शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे ओषधयः । "जीवाय" जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः । "स्वधायै" स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति' श्रुतिः । शरदि हि मायशोऽन्नानि भवन्ति । "घोराय" विषमाय । विष्मो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात् । मन्यवे मन्युः क्रोधः । क्रोध इव

हि शिशिर ओषधीर्दहति । "नमो वः पितरः पितरो नमो वः" अभ्यासे महत्प्रयोजनं समर्थं मन्यन्ते । "गृहान्नः पितरो दत्त"। भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते । गृहान्नः अस्मभ्यं हे पितरो दत्त । किञ्च तथा युष्मत्प्रसादादस्माकं भवतु यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् "वो" युष्मभ्यं दद्म । सूत्राणि ददाति । "एतद्वः युष्माकं हे पितरो "वासः" परिधानम् ॥ ३२ ॥

का० (४, १, १५) नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षट्कृत्वो नमस्करोति । षड् वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरूपभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितर ! वो युष्माकं सम्बन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्त । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नमइत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्यन्त्यौषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मे । जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्त्तवे । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः । मन्यवे । मन्युः क्रोधः । तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु क्रोध इवौषधीर्दहति । हे पितरः । एवंविध ऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्य नमः हे पितरः ! वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्य्यापुत्रपौत्रादयो गृहा । हे पितरः ! वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददाम । सतो धनाद् युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० (४, ७, १८) एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति । हे पितरः ! वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

मध्यपिण्डं प्राश्नाति पुत्रकामा । "आधत्त" गायत्री । हे पितरः

आधत्त "गर्भम्" । "कुमारं पुष्करस्रजम्" । स्रक्शब्देन मुण्डमालोच्यते । पुष्करशब्देन पद्मानि । अश्विनौ पुष्करस्रजौ अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते । किञ्च यथा येन प्रकारेण "इह" अस्मिन्नेव ऋतौ "पुरुषः" पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम् । "असत्" । भूयात् तथा आधत्तेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

का० (४, १, २२) आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत । किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रज पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अपो निनयति । "ऊर्जं वहन्ती" । अब्देवत्या विराट् । हे आपः यूयम् ऊर्जमन्नं वहन्त्यो नानाविधम् "अमृतं घृतं पयः कीलालम्" । अन्नरसम् । कीले अलं पर्याप्तः समर्थोऽन्नमिष्टं कर्तुं रस इति कीलालः । कीलं बन्धनम् । अलमत्यन्तमन्नस्येति वा कीलालम् । "तस्माद्यावन्मात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवतीत्यादि"श्रुतिः । "परिस्रुतम्" । सुराम् । "स्वधा स्थ" "स्वधा वै पितृणामन्नमि"ति श्रुतिः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । स्वमात्मीयं पितॄणां धानं पोषणं स्वधा स्थ । "तर्पयत मे पितॄन् ।" स्वधा भवथ ततस्तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० (४, १, १९) ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अब्देवत्या विराट् । हे आपः ! यूयं स्वधा स्थ पित्र्यहविःस्वरूपा भवथ । अतो मे पितॄस्तर्पयत । कथम्भूता आपः । परिस्नुतं वहन्तीः पुष्पेभ्यो निःसृत सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलालम् । कील बन्धने । कीलनं कीलो बन्ध । तमलति वारयतीति कीलालम । अलं वारणपर्याप्त्योरिति धातु. सर्वबन्धनिवर्त्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
इध्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

"समिधाग्निम्" । आधानमन्त्राः । प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः । देवानामार्षं प्रजापतेर्वाग्नेर्वा । आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः । आश्वत्थीस्तिस्रः । समिधो घृताक्ता आदधाति । "समिधाग्निं दुवस्यत" । समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । परिचरत । ततो जातं सन्तम् पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिर्घृतैः "बोधयत" अवगतार्थं कुरुत । "अतिथिम्" अतिथिधर्माणम् । ततोऽनन्तरं तनूहविःसम्बन्धिनि "अस्मिन् हव्याजुहोतन" । आजुहुत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः (ख० ९) । देवानां

प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम्। आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः। तत्र का त्यायनः (४, ७, १) अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना काल-विशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्य्यन्तानि कार्य्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह। (४, ८, ४, ५) तं चातुष्प्राश्यं पचत्युद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा स-र्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्नि मिति प्रत्यृचमिति आस्यर्थः। चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमो-दनं पक्त्वा बहिरुद्धास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्था-नं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य्य तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य ति सृभिर्ऋग्भिरग्नावभ्यादधातीति। समिधाग्निम्। हे ऋत्विजः! यू-यं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत। दुवस्यतिः परिचरणा-र्थः। सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित् तया। घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिरातिथिमातिथ्यकर्मणा पू-जनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नाना-विधानि हवींषि आजुहोतन सर्वतो जुहुत। तप्तनप्तनथाश्चेति तनबादेशः॥ १॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन। अग्नये जातवेदसे॥ २॥

जपति "सुसमिद्धाय" साधु समिद्धाय। "शोचिषे" शो-चिष्मते दीप्तिमते ज्वलनाय। "घृतं तीव्रम्" पटुतरं गव्यं ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः। "जुहोतन"। जुहुत कुरुत। नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति। कर्त्तन हन्तन यातनेति। "अग्नये जातवेदसे" जातप्रज्ञा-नाय॥ २॥

हे ऋत्विजः! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत। जुहोतेः पर स्य लोड्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशे गु-णे जुहोतनेति रूपम्। किम्भूतायाग्नये। सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय। अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय। जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै। जातप्रज्ञानाय

वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा॑ स॒मिद्भि॑रङ्गिरो घृ॒तेन॑ वर्धयामसि । बृ॒हच्छो॑चा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

"तं त्वा समिद्भिः" । यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां समिद्भिः । ह "अङ्गिरः" । अङ्गतिर्गत्यर्थः । रो मत्वर्थीयः । गमनवन् । "अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति" श्रुतिः । "घृतेन वर्द्धयामासि" । वर्द्धयाम : इदन्तो मसीति सिकारश्छान्दसः । "बृहत्" महत् "शोचा" दीप्यस्व । "यविष्ठ्य" युवतम । इष्ठनि परभूते टेः स्थूलदूरयुव इ यादिना यविष्ठ्य इति सिद्धम् । स्वार्थिको यकारस्तद्धितः ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः ! अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने । अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुते [१, ४, १, १५) । त य उक्त गुणस्तथाविधं त्वा त्वां स मिद्भिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन सस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसोति इकारश्छान्दसः । हे यविष्ठ्य युवतम ! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधाग्ने बृहत् महत् प्रवृद्ध यथा तथा शोचा दीप्यस्व । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठ्यः । स्वार्थे तद्धितयकार ॥ ३ ॥

उप॑ त्वाग्ने ह॒विष्म॑तीर्घृ॒ताची॑र्यन्तु हर्यत । जु॒षस्व॑ स॒मिधो॒ मम॑ ॥ ४ ॥

"उप त्वा" । उप "यन्तु" त्वां हे "अग्ने हविष्मतीः" हविषा संयुक्ताः "घृताचीः" घृताञ्चनाः समिधः । "हर्यत" । हर्य क्रान्तौ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सावन् ताश्च त्वां प्रत्युपगच्छन्तीः "जुषस्व आसेवस्व "समिधः मम" सम्बन्धिनीः ॥४॥

का० (४, ८६) उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने ! हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेप्सावन् ! हर्यतः आचक इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् (निघ० २, ६, १०) । तथाविध हे अग्ने ! मम मदीयाः समिधः त्व जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गी कुर्वित्यर्थः । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः । द्यौरि॑व भूम्ना पृ॑थि॒वीव॑ वरि॒म्णा । तस्या॑स्ते पृथिवि देवयजनि पृ॒ष्ठेऽग्निम॑न्ना॒दम॒न्नाद्याया॑दधे ॥ ५ ॥

"भूर्भुवः स्वः" । महाव्याहृतयः, प्रजापतेरार्षम् । गार्हपत्याहवनीययोराधानमन्त्राः । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका अभिधेयाः, ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः । अन्नप्रजापशवो वा । श्रुतितो व्याख्यातमेतत् । इध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा यजमानो जपति । "द्यौरिव भूम्ना उपरिष्टादारभ्यैतद्यजुर्व्याख्येयं, तथाहि सुबोधं भवति । "तस्याः" ते तव हे "पृथिवि देवयजनि" देवा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः सम्बोधनं क्रियते हे देवयजनि ! ते "पृष्ठे" उपरि "अग्निमन्नादम्" अन्नस्यात्तारम् । "अन्नाद्याय" अन्नादनाय अन्नभक्षणाय । "आदधे" स्थापयामि । तस्याः पृथिव्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय । "द्यौरिव भूम्ना" । यथा द्यौर्भूम्ना नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्भूयासम् । "पृथिवीव वरिम्णा" । यथा पृथिवी वरिम्णा उरुत्वेन सता सर्व प्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । अथवा यथाक्रममेव व्याख्यायते । द्यौरिव भूम्ना भूयासम्, पृथिवीव वरिम्णा भूयासम्, हे

अग्ने त्वत्प्रसादात् । पृष्टिव्युच्यते। तस्याः ते तव पृथिवि देव-यजनि पृष्ठे उपरि अग्निमन्नादमन्नभक्षणाय। आदधे। यस्या-स्तव मन्वादयोऽपि अन्नदाः आधाय संवृताः संजाताः ॥ ५ ॥

का० (४, ९, १) दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति स-म्भारेष्विति । (४, ९, १६) भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति। अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करेति पञ्च सम्भारान्स-म्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्ना-दध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः। एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया। स्वः इति तृतीया । एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादि-लोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृ-ष्टत्वात् । अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वः शब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे मद्वशगा भूयासुरिति प्रार्थयन्नग्नी-नादध्यादित्यर्थः ॥ का० (४, ९, १७) इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहंति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि! तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोप-रि । अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्था-पयामि। किमर्थमन्नाद्याय। अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा० २, २, ३७] । यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा तेन। यथा द्यौ-र्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं पुत्रपश्वादिभिर्बहुर्भूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किम्भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव व-र्त्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तम् । किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्व-

प्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव क्वचिद्विधिवाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ६ ॥

"आयं गौः पृश्निः" । सार्प्यराज्ञ आर्षम् । गायत्र्यस्तृचः । आहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियुक्ताः । अग्निः परापररूपेण स्तूयते । "आयं गौः पृश्निरक्रमीत्" । आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणायमग्निः गौः गन्ता सर्वासु तासु तासु क्रियासु पृश्निर्नानारूपः "असदन्मातरं पुरः" इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादित्यात्मना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि । "किञ्च पितरं च प्रयन्स्व" पितरं द्युलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्त्तते । स्वः आदित्यः ॥ ६ ॥

का० [४, ९, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति । आय गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम् । सर्पराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिमानिनी । तया दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्र्यस्तृचः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वतः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेप कृतवान् । किम्भूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । गमेर्डोप्रत्ययः (उ० २, ६६) । तथा पृश्निः चित्रवर्णः । लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेत । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गे सञ्चरन् पितरञ्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्य्यः [निघ० १, ३, १] द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्य-न्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अथेदानीं वायुरूपेणाग्निं स्तौति । "अन्तश्चरतिरोचनास्य" । द्यावापृथिव्योरन्तर-श्चरति अग्नेर्वाय्वाख्या शक्तिः । "अन्तरिक्षेयं तिर्यङ् वायुः पवत इति" श्रुतिः । "रोचना" । दाप्तौ । दीपना "अस्य" अग्नेः । किं कुर्वाणा चरति । "प्राणादपानती" । अन प्राण-ने । सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम् अपानती चरति अपाना दनन्तरं प्राणती चरतीति समर्थ्यादयमर्थो लभ्यते । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभ्यामिदं जगदनुगृह्याथ य एन मुपातिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । "व्यख्यन्महिषोदिवम्" । विविधं तस्य पुरुषस्योपभोगार्थमवलोकयाति पश्याति भोग्यत्वे-न दिवं द्युलोकम् महिषः । "अग्निर्वै महिषः स हीदं जातो म-हानिति" श्रुतिः ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राण-व्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तर प्राणतीत्य-प्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतौ रौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात् प्राणा-पानौ प्रवर्त्तेते । तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वाय्वा-दित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिषोऽग्नि दिवं व्यख्यत् । द्यु-लोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः । व्यख्यत् विपूर्वस्य

ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति च्लेरङ् । आ-
लोपः । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचर-
तीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः । उगितश्चेति ङीप् ॥ ७ ॥

त्रिं॒शद्धाम॒ वि रा॑जति॒ वाक् प॑त॒ङ्गाय॑ धीयते ।
प्रति॒ वस्तो॒रह॒ द्युभिः॑ ॥ ८ ॥

"त्रिंशद्धाम" । त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिव्यत्ययः ।
धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति स्था-
नान्यत्राभिप्रेतानि । त्रिंशच्चाहोरात्रे मुहूर्तास्त इह गृह्यन्ते । त्रिं-
शत्सु स्थानेषु मुहूर्ताख्येषु स्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते । यज्ञे या वा-
ग्"विराजति" शोभते स्तूयमाना सा वाक् "पतङ्गाय" पत-
न् गच्छतीति पतङ्गोऽग्निः स ह्यरण्याः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति
गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी । पतङ्गार्थं धी-
यते अग्न्यर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वदेवता-
सम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव स्तूयते स हि सर्वात्मा । "प्रतिव-
स्तोरह द्युभिः" वस्तोः द्युभानुरित्यहर्नामसु पठितम् । अह इति
निपातो विनिग्रहार्थीयः । न केवलं या त्रिंशत्सु धामसु वा-
ग्विराजति सा पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं
च या स्तुतिलक्षणा वाक् सा च द्युभिः अहोभिरुत्सवभूतैः ।
उत्सवाः यागपारायणादयः स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गा-
य धीयते नान्यस्यै देवतायै ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना त्रिंशच्छब्दाद्धामशब्दाच्च सुपो लुक् ।
धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति (निरु०
९, २८, २९) । अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिं-
शन्मुहूर्त्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्त्ताख्येषु स्था-
नेषु या वाक् विराजति शोभते स्तूयमाना वाक् पतङ्गाय धीयते
अग्न्यर्थमुच्चार्य्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः । स ह्यरण्याः

पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यह या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्यु. भानुरित्यहर्नामसु पठितम् (निघ० १, ९, १) । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थान तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थान मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक्स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्य्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित् पक्षी अकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छन्नग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तानपेक्षार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापक वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तो प्रत्यह द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युद्योतिन दीप्यतेः प्रयोग ॥ ८ ॥

इत्यगन्याधेयमन्त्राः ॥

अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॑ । सूर्य्यो॒ ज्योति॒र्ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ स्वाहा॑ । अ॒ग्निर्वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्चः॒ स्वाहा॑ । सूर्य्यो॒ वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्चः॒ स्वाहा॑ । ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ सूर्य्यो॒ ज्योतिः॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

"अग्निर्ज्योतिः" अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपप्रयन्त इत्येतस्मात् । प्रजापतेरार्षम् । अग्निर्वर्च इति द्वे तक्षा पश्यत्परां जीवलश्चैलकिः । सलिङ्गोक्ता देवता गायत्र्यः । पूर्वाः पञ्चैकपदाः ॥ "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" । नमः स्वास्तिस्वाहे' त्यादि-

ना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरि-
तिमन्त्राभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः ।
अथ कोर्थः । अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ वा स्वस्याहा
नमस्तु । हानं हाः न हाः अहाः स्वस्य अहा अपरित्यागः । आ-
त्मनो द्रव्यस्य वेति । अथवा योऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै
स्वाहा । सूर्योज्योतिरित्यनेनैव व्याख्यानम् । अथ ब्रह्मवर्च
सकामस्य । "अग्निर्वर्चः" योऽग्निर्वर्चसा अनन्यभूतः यस्य च
ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतम्, तद्रूपं तस्मै हुतमस्तु । अनेनैव
सूर्यो वर्च इत्याख्यातः । प्रातर्होममन्त्रः "ज्योतिः सूर्य" इति
व्याख्यातः सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव ॥ ९. ॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त
(ख० ११) इत्यतः प्राक् । न मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः ।
यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी । यथा-
ग्निर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति (अनु० १, ११) ।
सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योति सू-
र्य्यो ज्योति, एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां
ज्योति सूर्य्यः इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥
अथ का० (४, १४, १४) प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति ।
या समित् प्रदीप्ता तामाभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निर्ज्योतिर्षामति
(अध्या० ३, २, १) काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः । मन्त्रार्थ-
स्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम् । य
च्चेदं दृश्यमानं ज्योति तद्देवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचि-
दप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये ह-
विः प्रदत्तम् । अयं सायकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः । सूर्य्यो ज्यो
तिर्ज्योति सूर्य्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायहोममन्त्रवद्व्याख्ये-
यः । सूर्य्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्यो-
तिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्य्यं प्र-
विशति । तस्मात् प्रातः सूर्य्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः

सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति। तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति तित्तिरिश्रुतेः। का० (४, १४, १५) अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति। ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति साय प्रातश्च जुहुयात्। योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः। यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम्। तस्मै सुहुतमस्तु। एवं सूर्यो वर्च इति॥ का० (४, १५ ११) ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति। प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति। यत् ज्योतिः स सूर्य एव। यः सूर्य स ज्योतिरेव। तस्मै स्वाहा॥ ९॥

स॒जूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒जू रात्र्येन्द्र॑वत्या। जु॒षा॒णो ऽअ॒ग्निर्वे॑तु॒ स्वाहा॑॥ स॒जूर्दे॒वेन॑ सवि॒त्रा स॒जूरु॒षसेन्द्र॑वत्या। जु॒षा॒णः सूर्यो॑ वे॑तु॒ स्वाहा॑॥ १०॥

अन्यो होममन्त्रविकल्पः। "सजूर्देवेन"। अग्निरुच्यते। सजूर्देवेन सवित्रा। जुषी प्रीतिसेवनयोः। योऽग्निः समानप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च "रात्र्या इन्द्रसंयुक्तया स जुषाणः "सेवमानः आस्वादयन् आहुतिं वेतु वेतिरिह पानार्थः। खादनार्थो वा स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु। अथ प्रातः सूर्य उच्यते। "सजूर्देवेन सवित्रा"। समानप्रतीतिर्देवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च "उषसा" उषसाशब्देन सूर्यप्रभोच्यते। इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादयन् सूर्यः वेतु पिबतु स्वाहेति व्याख्यातम्॥ १०॥

का० (४, १४, ९) सजूरिति वेति। जुहोतीत्यनुवर्त्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम्। सजूर्देवेन। अग्निर्वेतु। अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु। वी प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातोः प्रयोगः। किम्भूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या-

इन्द्रेण देवेनापेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिद द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्य्ये उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्य्ये मन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो॑ अध्वरं मन्त्रं॑ वोचेमाग्नये॑ । आरे अस्मे च॑ शृण्वते ॥ ११ ॥

अथ यजमानाग्न्युपस्थानम् । "उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषै" रित्यन्तम् । देवानामार्षम् । आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञम् "मन्त्रम्" आर्षम् । "वोचेम" ब्रूयाम "अग्नये" । "आरे"दूरेऽपि स्थिताय "आस्मे च" शृण्वते" अस्माकं च मन्त्रं शृण्वते अस्मन्मन्त्रश्रवणादभिमुखायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

का० (४, १२, १—३) सायमाहुत्यां हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिरुपप्रयन्तो (११] ऽस्य प्रत्नां (१६) परि ते (३६ (चित्रावसाविति (१८) चेति । आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७) बृहदुपस्थानं देवलदृष्टम । तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम । किम्भूता वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किम्भूतायाग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीय वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वक्ते राशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परं लिङ्याशिष्यङिति अङ् । यासुट् अतो येयः वच उम् छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः । यलोपः । वोचेम । अस्मे सुपां सुलुगिति शेआदेश आसः ॥ ११ ॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः॑ पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पा॑

रेता॑ꣳसि जिन्वति ॥ १२ ॥

"अग्निर्मूर्धा" । परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्यामृच्यग्निः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयति । योय"मग्निमूर्धा दिवः" अहनि आदित्यात्मद्युलोकस्य मूर्द्धा भवति । अयमेव "ककुत्"। ककुदमिति महन्नामसु प्रयुज्यते । तस्य कृतान्तलोपस्यैतद्रूपम् । अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयमेव पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णातीत्ययमभिप्रायः । किञ्च अयमेव " अपां रेतांसि जिन्वति" । या एता द्युलोकात्पतन्ति तासामपां रेतांसि रेतःकारणमुच्यते । तानि कारणानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयति परिपुष्यतीति यावत् । आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति । तथाच श्रुतिः अग्निहोत्रं प्रकृत्य भवति । "ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत"इत्यारभ्य "यस्ततः पुत्रो जायते सल्लोक" इत्येवमन्ता आहुतिपरिणामवादिनी ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद् वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति । आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः । किम्भूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्त्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्त्तते।तथा ककुत्।ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम (निघ० ३, ३, १० ॥ । तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उ॒भा वा॑मिन्द्राग्नी आहु॒वध्या॑ उ॒भा राध॑सः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑ । उ॒भा दा॒तारा॑वि॒षाᳪ᳭ र॑यी॒णामु॒भा वाज॑स्य सा॒तये॑ हुवे वाम् ॥ १३ ॥

"उभा वामिन्द्राग्नी" । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । हे इन्द्राग्नी उभौ वां युवाम् "आहुवध्यै" कध्यैप्रत्ययः आख्यातोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्थाने । आह्वयामि । किमर्थमुभावाह्वयामि । "राधसः सहमादयध्यै" राधसो धनस्य हर्विलक्षणस्य सह एकस्मिन्नेव प्रदाने । मादयध्यै । माद्यतिर्भोजनार्थः, सह भोजनाय। किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सहभोजनायेत्यत आह । "उभा दातारावियांरयीणाम्" । उभावाहुतमुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशीलौ इषामन्नानां रयीणा धनानां च भवथो युवाम् । "उभा वाजस्य सातये हुवे वाम्" । यतश्चैवं युवां विशिष्टान्नधनदातारौ अतो भूयो भूय उभावपि वाजस्यान्नस्य सातये लब्धये हुवे आह्वयामि वां युवाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् ऋचा । इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्य्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्रे नीयते इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी ! वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातु मिच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । किञ्च राधसः धनाद्धविलक्षणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितु हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । मदी हर्षे मद तृप्ताविति धातार्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । गुण । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षणु दाने अस्य धातोरूतियूतीति क्तिन्नन्तो निपातः । हुवे बहुलं छन्दसीति ह्वयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अरो॑चथाः । तं

जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धयारयिम् ॥ १४ ॥

"अयं ते योनिः"। आग्नेय्यस्तिस्रोऽनुष्टुब्जगतीगायत्र्यः। आहवनीयोऽग्निरुच्यते । हे अग्ने आहवनीय "अयं" गार्हपत्योऽग्निः "ते तव योनिः" उत्पत्तिस्थानम्। कथं भूतो योनिः "ऋत्वियः" ऋतावृतौ प्राप्तः काले भवति। "यतो जातो अरोचथाः"। रुचि दीप्तौ । यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वङ्गभावमुपगतः सन् दीप्तिमानासि । तं जानन्नग्ने आरोह। तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुनरुद्धरणाय । "अथा"नन्तरमेव "नः" अस्माकं "वर्द्धय" स्फीतं कुरु "रयिं" धनम् । येन पुनरपि त्वां यक्ष्याम इत्यभिप्रायः॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवो देववातदृष्टा । हे अग्ने । ते तवाय गार्हपत्यो योनि उत्पत्तिस्थानम् । किम्भूतः ऋत्वियः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । छन्दसि घसिति (पा० ५, १, १०६) ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इयादेशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने ! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह । पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यते इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

"अयमिह"। अयमाहवनीयोऽग्निः इह कर्मस्थाने "प्रथमः" मुख्यः, दक्षिणाग्न्यपेक्षं च प्राथम्यम् । "धायि" । दुधाञ्

धारणपोषणयोः । निहितः । "धातृभिः" अग्निधातृभिरध्वर्युभिः । "होता" आह्वाता देवानाम् । "यजिष्ठः" यष्टृतमः मानुषाद्धोतुः । "अध्वरेषु" यज्ञेषु "ईड्यः" स्तुत्यः । "यमप्रवानः" । यमग्निमाधाय पूर्वेपि ऋषयः अप्नवान्प्रभृतयः । "भृगवः" । भृगवश्च भृगोरपत्यानि । "विरुरुचुः" । रुचि दीप्तौ विविधां दीप्तिं प्राप्तवन्त इत्यर्थः । क्वावस्थितं सन्तमाधाय विरुरुचुः । "वनेषु" अरण्योराधानाभिप्रायम् । "चित्रं" चयनीयम् । विभ्वं "विशे विशे" । यश्च इदानीमपि आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं मनुष्याय । विश् इति मनुष्यनाम॥१५॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादश चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् । किम्भूत. । होता देवनामाह्वाता । यजिष्ठ. अतिशयेन यष्टा । अतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठनि परे (पा० ५, ३, ५५) तुरिष्ठेमेयःस्विति (पा० ६, ४, १५४) तृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः । अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः (निघ० २, २, ७) अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्नवानृषि अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्चमुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम (निघ० २, ३, ५) यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म । किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अतएव विभ्वं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतꣳ शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

अस्य प्रत्नां गां प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते । "तामु-ह्याग्निराभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति । तां सम्बभूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चदित्यादि तदर्थाभिवादिन्येषा ऋग्भवति । "अ-स्य" वाग्नेः "प्रत्नां" चिरन्तनीं "द्युतं" दीप्तिं गवि अनुषिक्तां "शुक्रं" शुक्ररूपापन्नां गां "दुदुह्रे" । दुदुहिरे दुग्धं रक्षन्ति दुहन्ति । का दुहन्ति रक्षन्ति काः । "अह्रयः" गावः । ह्री लज्जायाम् । अविद्यमानह्रियः अलज्जिता उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रं या एता गावः रक्षन्ति "पयः" दुग्धम् । "सहस्रसाम्" । सहस्रसंख्यानां चातुर्मास्यपशुसोमानां "स-नितारं" सम्भक्तारम् । "ऋषि" द्रष्टृ । द्रष्टृत्वं च गावि सत् पयस्युपचर्यते । "साहैनानुदीक्ष्य हिं चकारे"त्युपक्रम्य ते देवा विदां चक्रुरेष साम्नो हिं चकारेत्येवमादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इत्येतत्प्रतिपादितम् । स एष मन्त्रो गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः प्रत्नां चि-रन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अह्रयः नास्ति ह्रीर्येषामी-दृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्र शुद्ध पयो दुदुह्रे दुदुहि रे । दुहेर्लिटि इरयो रे इति रेआदेशो रूपम् । ऋष गतौ । अर्षति दोहनस्थानं गच्छतीति ऋषिर्गौ । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायं-दोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति श-ङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशङ्कानुदयाल्ल-ज्जाभावादह्रयो दोग्धारः । किम्भूतामृषिं सहस्रसाम् । षोऽन्तक-र्मणि । सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्या-ज्यहविः प्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः क्विप् । तद्वास्या ऋचो-ऽर्थान्तरम् । गाम्प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२, २, ४, १५) ता-मु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताᳫं सम्बभूव तस्याᳫं रे-तः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अ-ह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्र-

शस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुषक्तां घृतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां दुदुहे दुदुहे दुह्रन्ति क्षरन्ति । आग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुर्मास्यपशुसोमानां सम्भक्तारम् । पुंस्त्वमार्षम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारे वेर्लोपे सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा हैनानुदीक्ष्य हिङ्कारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अह्रयः इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किम्भूता अह्रयः सहस्रसा ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

अथ यजूंषि । "तनूपा अग्ने" । हे भगवन्नग्ने यस्त्वं स्वभावत एव आग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं "तन्वं मे" मम पाहि गोपाय । "आयुर्दा अग्नेऽसि" । यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने स आयुर्मे मम देहि । "वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि" । यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि संवर्चो मे मम देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्चं इत्युच्यते । हे "अग्ने यन् मे" मम "तन्वाः" शरीरस्य "ऊनं" न्यूनम् अवखण्डितम् । "तद्" मे मम "आपृण" आपूरय ॥ १७ ॥

अथ यजूंषि चत्वार्य्यग्निदेवत्यानि । हे अग्ने ! त्वं स्वभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनूं पासि

पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्व शरीरं पाहि पालय । तन्वम् वा छन्दसीत्यमि (पा० ६, १, १०६, १०७) पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने ! त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि। अतो मे ममायुर्देहि । अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने ! त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति । किञ्च हे अग्ने ! मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहित तदङ्ग मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धा॑नास्त्वा श॒तꣳहिमा॑ द्यु॒मन्त॒ꣳ समि॑धीमहि । वय॑स्वन्तो वय॒स्कृत॒ꣳ सह॑स्वन्तः सह॒स्कृत॑म् । अग्ने॑ सपत्न॒दम्भ॑न॒मद॑ब्धासो॒ अदा॑भ्यम् । चित्रा॑वसो स्व॒स्ति ते॑ पा॒रम॑शीय ॥ १८ ॥

"इन्धानास्त्वा" महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना आग्नेयी। हे अग्ने इन्धानाः । इन्धी दीप्तौ । आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् "शतꣳहिमाः" शतं वर्षाणि "द्युमन्तꣳसमिधीमहि" दीप्तिमन्तं त्वां समिधीमहि सन्दीपयाम इत्यर्थः । "वयस्वन्तो वयस्कृतम्" कथं भूतं त्वां, कथं भूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि । वयस्वन्तः । वय इत्यन्ननाम । अन्नवन्तः । "वयस्कृतम्" अन्नस्य कर्त्तारम् । "सहस्वन्तः" सह इति बलनाम । बलवन्तः । "सहस्कृतम्" बलस्य कर्त्तारम् । "अग्ने सपत्नदम्भनम्" हे भगवन्नग्ने सपत्नदम्भनम् सपत्नाः शत्रवः दम्नोतिर्हिंसार्थः । सपत्नानां हिंसितारम् । "अदब्धासः" अदब्धा एव अदब्धासः । आज्जसेरसुक् । अनुपहिंसिताः सन्तः । "अदाभ्यम्" अनुपहिंस्यम् । समिधीमहीत्यनुवर्त्तते । "चित्रावसो" रात्रिरुच्यते "रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳ संगृह्येव चित्राणि

वसतीति" श्रुतिः । हे चित्रावसो । "स्वस्ति" स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति स्वस्त्या "ते" तव "पारम्" अन्तम् । "अशीय" अश्नुयां व्याप्नुयाम् ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने ! शत हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्य्येण वय दीपयामः । किम्भूता वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम (निघ० २, ७, ७) अन्नवन्तः । सहस्वन्त. बलवन्तः । सह इति बलनाम (निघ० २, ९, २७) अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिता केनापि । दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा । आज्जसेरसुगिति असुक् किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृत वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो ! रात्रिदेवत्यं यजुर्ऋषिदृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳसंगृह्येव चित्राणि वसतीति (२, ३, ४, २२) श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे ! स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पार समाप्तिमशीय व्याप्नवानि । अश्नुतेर्बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्य्यस्य वर्चसागथाः समृषीणाꣳ स्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सꣳ रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

"सं त्वमग्ने" । अथोपविश्य जपति । आहवनीय उच्यते । समित्ययमुपसर्गः अगथा इत्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते । समगथाः सङ्गतस्त्वम् अग्ने सूर्यस्य सम्बन्धिना वर्चसा तेजसा ।

श्रुतिर्मन्त्रं विवृणोति । "तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति" तेनैतदाह । "समृषीणां स्तुतेन" सङ्गतस्त्वमग्ने ऋषीणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह । "संप्रियेण धाम्ना" । सङ्गतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति श्रुतिः । "आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति" । यथात्वमग्ने एतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवं त्वत्प्रसादा"दह" मपि"आयुषा वर्चसा" तेजसा अन्नेन वा "प्रजया" पुत्रादिकया "रायस्पोषेण" राय इति धननाम्, धनस्य पोषेण पुष्ट्या "ग्मिषीय" । गमेरेतद्रूपम् । सङ्गच्छेयम् । आयुः प्रभृतीनि मम सन्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

का० [४, १२, ४] स त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने ! त्वं सूर्य्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि । तद्यदस्त यन्नादित्य आहवनीयम् प्राविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः (२, ३, ४, २४) । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुते· [२, ३, ४, २४] । प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्य प्रिय धामेति श्रुतेः (२, ३, २४) । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः । एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्य्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मिषीय । तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय । आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यृच्छीत्यादिना तङ्मध्यमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे रूपम् । ग्मिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे रूपम् ॥ १९ ॥

अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भ-

क्षीयोर्ज स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोषं स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय ॥ २० ॥

अथगामभ्येति । "अन्ध स्थ" अन्ध इत्यन्ननाम श्रुत्या तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम् । यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूत"मन्धः स्थः भवथ अतोऽन्धः "वः" युष्मत्सम्बन्धि भक्षीय । भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः । भजेयम् । मह स्थ । महश्शब्देन तस्यै शृतं तस्यै शिर इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते । यतो मह स्थ अतो महो वीर्यं वो भक्षीय । "ऊर्ज स्थ" ऊर्जशब्दो रसवचनः । यतो यूयमूर्ज स्थ अत ऊर्जं वो भक्षीय । "रायस्पोष स्थ" । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपोषं "वो" भक्षीय ॥ २० ॥

का० (४, १२, ५) गां गच्छत्यन्ध स्थेति । अन्ध स्थ रेवतीरमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति । गौर्देवता । हे गावः ! यूयमन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय । भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । तथा यूयं मह स्थ पूज्यरूपाः स्थ । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्य्याण्युच्यन्ते तानि । यथा गावै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् । शृतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मस्तु दधिरसः । आतञ्चन दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः । एतद्दशवीर्य्यरूपा यूयं स्थ । अतो वो महो वीर्य्यमहं सेवेयेत्यर्थः । तथा यूयमूर्ज स्थ बलरूपाः स्थ गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्ज बलप्राणनयोः । वो युष्माकं प्रसादादूर्जं भक्षीय बलं सेवेय ।

तथा रायस्पोष स्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो धनपुष्टिर्त्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ अर्परं शारीति विसर्गलोपः ॥ २० ॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिन् क्षये । इहैव स्त मापगात ॥ २१ ॥

"रेवती रमध्वम्"। हे रेवत्यो धनवत्यः गावः रमध्वं रतिं कुरुत । अस्मिन् योनौ । अस्यां गोयूथसम्बन्धिन्यां प्रजनन्यां रमध्वमित्यनुवर्त्तते । "अस्मिन् गोष्ठे" अस्मिन् गोवाटे रमध्वम् । "अस्मिँल्लोके"। लोकृ दर्शने । मदीये अस्मिन्नवलोकने रमध्वम् । "अस्मिन् क्षये" गृहे रमध्वम् । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तः क्षयशब्दः । किञ्च "इहैव स्त मापगात"। इहैव यजमानगृहे स्ता भवत मापगात मा अपगच्छत यजमानं परित्यज्य ॥२१॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः! धनहेतुत्वेन धनवत्त्वं गवाम्। रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः। रयिशब्दात् मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति रयेर्मतौ परे सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमाद्गुणः। पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः (२, ३, ४, २६)। हे रेवत्यः! अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने यूय रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्बहिर्विश्रम्भेण सञ्चारप्रदेशः । सर्वदास्मिन् लोके लोकदर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम्! क्षयो निवासे इत्याद्युदात्त.। क्षयशब्दो निवासवाची। किञ्च। इहैव स्त यजमानगृहे एव भवत। मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत। इणो गा लुङीति एतेर्लुङि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

सꣳहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविश गौपत्येन । उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥ २२ ॥

गामभिमृशति । "संहितासि" । संलग्नासि यज्ञहोमसम्बन्धेन । अथवा सन्दधाति क्षीणान् प्राणिनः स्वपयोभिरिति संहिता । "विश्वरूपी" । शुक्लकृष्णादिभेदैः पशूनां वैश्वरूप्यम्। या त्वं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्ज्जा "अन्नेन माम्" आविश । "गौपत्येन" च गवां पतित्वं गौपत्यम् । गार्हपत्यमुपतिष्ठते तिसृभिर्गायत्रीभिः । "उप त्वाग्ने" उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह सम्बध्यते । इमसीति सिद्धे छन्दसि वर्त्तमानार्थे मस् लिटि "इदन्तो मसी"ति रूपम् । "उपेम" उपेयामः उपगच्छामः त्वां हे अग्ने "दिवे दिवे" अहन्यहनि । हे "दोषावस्तः" दोषेति रात्रिनाम । वस निवासे । रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य सम्बोधनं हे दोषावस्तः । "अग्नौ ह वै देवा इत्युपक्रम्य तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेति" यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह । दोषावस्तरिति । "धिया" बुध्या प्रोक्तम् । यतमनस्काः श्रद्दधानाः वयं "नमो भरन्तः" नम इत्यन्ननाम । अन्नं बिभ्रतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥ २२ ॥

का० (४, १२, ६) सꣳहितेत्यालभत इति । गामित्यनुवर्त्तते । हे गौः ! त्व संहितासि क्षीराज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किम्भूता विश्वरूपा विश्व रूप यस्याः सा । शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गोपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविध गोस्वामित्वञ्च सम्पद्यतामित्यर्थः । का० (४ १२, ७) गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति । उप त्वा । तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः ! हे अग्ने ! दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्य्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवा ! इत्युपक्रम्य तं संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह ।

हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य ! दिवे दिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः । इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, २१) अन्नं हविर्बिभ्रतः ॥ २२ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानꣳस्वे दमे ॥ २३ ॥

"राजन्तमध्वराणाम्" । अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नास्ना- तमतोऽधस्तनमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्त्तते । राजन्तं दीप्य- मानम् अध्वराणां "गोपां" यज्ञानां गोप्तारम् । 'ऋतस्य दीदिविम्" सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहित्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत् । "वर्द्धमानम्" । चातुर्मास्य पशुसोमैः । "स्वे दमे" स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दाम्यन्ति हि गृहस्थाः । उप एमसीत्यनुवर्त्तते ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्त्तते । वयमीदृशमग्निमुपमः । कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविम् दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवे· क्विप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्गभावात् द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

"स नः पितेव" । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव सूनवे पुत्राय हे भगवन्नग्ने "सूपायनः" सुखोपगमनो भव ।

किञ्च "सचस्वानः स्वस्तये" । सेवस्व नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥

हे अग्ने ! गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठूपप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तु शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वानेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति धातुः यद्वा सचस्व सेवस्व । षच सेवने ॥ २४ ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः । वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः ॥ २५ ॥

"अग्ने त्वं नः" । चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । हे भगवन्नग्ने त्वन्नो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः । अन्तिकशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । ब्रह्मचर्यप्रभृति अग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा सन्निकृष्टो ह्यग्निर्विप्रकृष्टा ह्यन्या देवताः । "उत त्राता" । अपिच स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि । यत एवम् । अतो ब्रूमः । "शिवो भवावरूथ्यः" । शिवः शान्तो भव । वरूथमिति गृहनाम । वरूथाय हितो वरूथ्यः । "वसुरग्निः" । अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसम्बन्धात् । हे अग्ने यस्त्वं वसुः वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि । "वसुश्रवाः" । वसुश्रवाश्च । वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवाः । धनदानैरिन्यर्थः सः । "अच्छा नक्षि" । अच्छाभेराप्तुमितिशाकपूणिः । नक्षतिराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । किञ्च "द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । "रयिं" धनम् "दाः" देहि ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् । बन्ध्वा-न्दिदृष्टा । हे अग्ने ! गार्हपत्य ! त्व नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः स-र्वदा समीपवर्त्ती भव । अम् गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोती-त्यम् क्विप अतिशयितोऽम् अन्तमः अम्शब्दात्तमप् यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन साधुः । उतापि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो व-रूथः । यद्वा वरूथ गृहम [निघ० ३, ४] । तस्मै हितो भव । किम्भूत· त्व वसुः वासयतीति वसु· । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्गतीत्यग्निः । अगि गतौ । आहवनीयादिरूपेण गमनशी-ल· । तथा वसुश्रवा· वसुना धनेन श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वसुश्रवा । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्त्तिरित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! त्वमच्छा नक्षि अभिप्राप्नुहि अस्मान । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे अच्छ निर्मलभाव अग्ने ! नक्षि अस्मद्धोमस्थानं गच्छ । नक्ष गतौ । यदा यदा वय जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थ· । किञ्च द्युमत्तमं रयि दाः अतिदी-प्तियुक्त रयि धन देहि । ददातेर्लुङि रूपम् । बहुल छन्दस्यमाङ्यो-गेऽपीत्यडभावः ॥ २५ ॥

तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑-भ्यः । स नो॑ बो॒धि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघा॒यतः॑ समस्मात् ॥ २६ ॥

"तं त्वा शोचिष्ठ" । यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने शोचिष्ठ शोचिष्मत्तमः । शोचिरिति ज्वालानामसु पठि-तम् । छान्दसो मतुब्लोपः । "दीदिवः" । सन्दीप्यस्व । दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङ्येतद्रूपम् । "सुम्नाय" द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नम् । "नूनं निश्चयेन । "ईमहे" याचामहे । त्वत्तोऽवश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः । "सखिभ्यः" । सखिभ्योऽर्थाय । सुम्नं नूनमीमह इत्यनुषङ्गः । "स नो बोधि" । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं बुध्यस्वाभिप्रायम् । बुध्वा च "श्रुधी हवम्" शृणु

असमदीयमाह्वानम् । श्रुत्वा चाह्वानम् "ऊरुष्याणः" उरुष्यती रक्षतिकर्मा । रक्ष अस्मान् कुतो रक्ष "अघायतः अघं पापं य इच्छति स अघायन् तस्मादघायतः शत्रोः । "समस्मात् सर्वस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम ! हे दीदिवः ! सर्वस्य दीपयितः ! तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्न सुख नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्य्यायः । शोचिरिति ज्वालानाम (निघ० २, १७, ६) शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचिष्मान् शोचिष्ठः । अतिशायने तमबिष्ठनौ विन्मतोर्लुगितीष्ठनि मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम् । मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् ॥ बोधि । बुध ज्ञाने लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति हिः । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (पा० २, ४, ७३) । हुझल्भ्यो हेर्धिः छन्दसि गुणधलोपौ । श्रुधी । श्रुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । उरुष्य उरुष्यतीति रक्षणकर्मा । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम् । अघायतः । अघं परस्येच्छति अघायति सुप आत्मनः क्यजित्यत्र छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्यच् अश्वाघस्यादित्याकारः अघायतीति अघायन् । तस्मात् । अघायतः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

इड॒ एह्यदि॑त॒ एहि॑ । काम्या॒ एत॑ । मयि॑ वः का॒मध॒रणं॑ भूयात् ॥ २७ ॥

गां गच्छति । "इड एहि" इडा मनोर्दुहिता आदितिर्देवमाता इडेव मनुमस्मान्प्रत्येहि । अदितिरिवादित्यानस्मान् प्रत्येहि । अनिडायामनदितौ च इडा अदितिशब्दप्रयोग

उपमार्थः । अतस्मिँस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । गामभिमृश-ति । "काम्या एत" । "मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा" इति श्रुतिः । हे काम्याः आ इत एत आगच्छत । "मयि वः" युष्माकम् । "कामधरणम्" । कामा यस्मिन् ध्रियन्ते तत्काम धरणम् । श्रुतिर्व्याचष्टे अहं वः प्रियो भूयासमिति ॥ ॥२७ ॥

का० [४, १२, ८] गां गच्छतीड एहीति । हे यजुषी गव्ये । हे इडे । एहि । हे अदिते ! एहि आगच्छ होमस्थानम । इडा मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इडा मनुमिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । का० (४, १२, ९) काम्या एतेत्यालभत इति । गामालभते । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः ! सर्वैः कामयितव्याः ! यूयमेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपेक्षितफलधारकत्व यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे (२, ३, ४, ३४) ॥ २७ ॥

सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

अग्निमीक्षमाणो जपति । "सोमान स्वरणम्" । ब्रह्मणस्पत्यो गायत्र्यस्त्र्यृचः । बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते सोमानम् । "षुञ अभिषवे अतो मनिन्वनिप्क्वनिपः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति मनिन् । सोमानं सोतारं पातारमितिपर्यायः । केषां सोतारम् सामर्थ्यात् सोमानाम् । स्वरणम् । स्वृ शब्दोपतापयोः । शब्दयितारं सोतारं च सोमानां स्तोतारं च देवानाम् । "कृणुहि" । कुरु धनप्रदानैः । "ब्रह्मणस्पते" । कमिव । "कक्षीवन्तम्" लुप्तोपममेतत् । कक्षीवन्तमिव ऋषिं दीर्घतमसः पुत्रम् । "यः औशिजः" । उशिजः पुत्रः उशिक् माता अस्यासीत् ॥ २८ ॥

का० (४, १२, १०) सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रते-त्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थ. । सोमानं स्वरणं त्र्यृचो गायत्र्यो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टाः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक ! सोमान सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं स्वृ शब्दोपतापयो. शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्यो-ऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वाद् ल्युः ! सोमयागकर्त्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तञ्च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमसःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तञ्च कृतवानसि तथा मां कुरु । उप-मानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रे॒वान् यो अ॑मीव॒हा व॑सु॒वित् पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः । स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥ २९ ॥

"यो रेवान्" रै इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्धन-वान यश्च "अमीवहा" अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता । "व-सुवित्" । वसुना धनस्य सारासारतां वेत्ति विदित्वा च यथायोगं स्तोतृभ्यो ददाति "पुष्टिवर्द्धनः" । पुष पुष्टौ पुष्टेः पोषस्य वर्द्धयिता । स नः सिषक्तु सिषक्ति सचते इति सेव-मानस्य । सोऽस्मान् सेवताम् । यस्तुरः । यस्त्वरणः अवि-लम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते । हे ब्रह्मणस्पते यः पुत्रः धनवान् यश्चव्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् । ध-नस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्द्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् । यस्तुरः शीघ्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरसं पिब-तीत्याहुः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रो-गस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति

यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति कः वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य (निरु० ३, २१) । यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता य तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २९ ॥

मा नः॒ शꣳसो॒ अर॑रुषो धू॒र्त्तिः प्रण॒ङ्मर्त्य॑स्य रक्षा॒ णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

"मा नःशꣳसः" । मा इत्ययं प्रणगित्याख्यातेन सम्बध्यते । प्रपूर्वस्य वशेर्व्याप्त्यर्थस्य तद्रूपम् । मा व्याप्नोतु नः अस्मान् "शꣳसः" । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम् । कस्य सम्बन्धि, अररुषः । रा दाने । अस्य क्वसौ षष्ठ्या ररुष इति भवति, तन्नञा प्रतिषिध्यते । "अररुषः" अदातुः । अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । "धूर्तिः" हिंसा । ध्वरति धूर्वति इति बधकर्मसु पठितम् । "मर्त्यस्य" मरणधर्मिणो मनुष्यस्य। मास्मान् व्याप्नोतु अररुषो मर्त्यस्य सम्बन्धि शंसनं धूर्त्तिश्चेति वाक्यार्थः । किञ्च "रक्षाणः" । रक्ष नः गोपायास्मान् हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः क्वसुप्रत्ययान्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दान कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्त्तिश्च नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः यद्वा णश् अदर्शने । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्त्तिर्हिंसा । ध्वरति धूर्वतीति बधकर्मसु पठितत्वात् (निघ० २, १९) । शत्रुकृतमानिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पालकाग्ने ! नोऽस्मान् रक्ष । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

महि॑ त्री॒णामवो॑ऽस्तु द्यु॒क्षं मि॒त्रस्या॑र्य्य॒म्णः । दु॒रा-धर्ष॑ वरु॑णस्य ॥ ३१ ॥

"महि त्रीणाम्" । आदित्यदेवत्यस्त्र्यृचो गायत्र्यः। पथि-स्वस्त्ययनम् । "महि" महत् त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम् "अ-वोऽस्तु" अवनमवः पालनं भवतु । कथं भूतं पालनम् । "द्युक्ष-म्" द्युतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति तद् द्युक्षम् । किन्नाम्नामादित्यानाम् "मित्रस्य" "अर्यम्णः" "वरुणस्य" च । दुराधर्षमित्यवनविशेषणम् । "दुराधर्षम्" । नञोऽर्थे दुरुपसर्गः अनाधर्षम् । अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥३१॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनमस्तु । किम्भूतमवः । महि महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्त्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्द-स्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति (पा० ७, १, ५३) वाच्यम् ॥ ३१ ॥

न॒हि तेषा॑म॒मा च॒न नाध्व॑सु वा॒र॒णेषु॑ । ईशे॑ रि॒पु-र॒घशं॑ऽसः ॥ ३२ ॥

"नहि तेषाम्" न हि कदाचित्तेषामादित्यपालितानां य-जमानानाम् "अमा चन" अमाशब्दो गृहवचनः चनशब्दोऽप्यर्थे। गृहेऽपि सताम् । "नाध्वसु व्वारणेषु" । नच मार्गेषु सताम् । कथं भूतेषु वारणेषु । यत्रावस्थिताश्चौराः पथिकान्वारयन्ति ते वारणाः पन्थानः । एतदुक्तं भवति । न गृहस्थितानां नापि-गृहाद्बहिः । "ईशे रिपुरघशंऽसः" । ईश ऐश्वर्ये । 'लोपस्त आत्मनेपदेष्वि'ति तकारलोपः । न ईष्टे रिपुः । अघं पापं यः शंसति चौरादिः सोऽघशंसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृहनामसु पठितः (निघ० ३, ४, ११)। चनशब्दोऽप्यर्थे। अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाढ्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः। अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे। समर्थो न भवति। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति तेषामिति षष्ठी। मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः॥ ३२॥

ते हि पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय। ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम्॥ ३३॥

"तेहि पुत्रासः"। कस्मात् पुनरादित्यगुप्तानां गृहे बहिश्च शत्रुर्नेष्टे, यतस्ते पुत्रा अदितेः। एवं तावदेवम्। इदमपरम्। "प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति"। प्रयच्छन्ति ददाति। कस्मै मर्त्याय मनुष्याय। किं प्रयच्छन्ति ज्योतिः। "अजस्रम्" अनुपक्षीणम्। किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छन्ति। "जीवसे"। चिरञ्जीवाय॥ ३३॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह। हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रार्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः॥ ३३॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे। उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते॥ ३४॥

"कदाचन"। ऐन्द्री बृहती। नकारो भिन्नक्रम आदौ वर्त्तते। हे इन्द्र भूयो भूयो याच्यमानस्त्वं न कदाचिदपि "स्तरीरसि"। स्तृणातेर्हिंसार्थस्यैतद्रूपम्। "न स्तृणासि" न

क्रुध्यसि । किम्पुनः करोषि । "सश्चसि दाशुषे" । दाशुष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । सश्चतिः सेवनकर्मा सेवसे । दाशुषे दाश्वांसम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् । किञ्च उप "पृच्यते" एव क्षिप्रम् । पृची सम्पर्के । सम्पृच्यते हि दाश्वांसम्प्रति । प्रसमुपोदः पादपूरण इत्युपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्दः एवार्थे । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । हे मघवन् कथं भूतमुपपृच्यते । "भूयो" बहुतरमेव क्षिप्रम् इत् नू उक्तार्थौ । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य दातुः । एतदुक्तं भवति न कदाचित् त्वं यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च दाश्वांसम् उपपृच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाश्वांसम्प्रति ॥ ३४ ॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र ! परमैश्वर्य्ययुक्त ! कदाचन कदापि त्व स्तरीर्नासि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरी हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे सश्चसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्वांस हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सश्चतिः सेवनकर्मा । किञ्च । हे मघवन् धनवन् ! देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते । पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पादपूरणे इत्येक उपशब्द पादपूरणे । इच्छब्द एवार्थे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धन दाश्वांसमुपपृच्यते इति भावः ॥ ३४ ॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥ ३५ ॥

"तत्सवितुः" । सावित्री गायत्री । तदिति षष्ठ्या विपरिणम्यते । तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः । आदित्यान्तरपुरुषस्य । "देवस्य" हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानानन्दस्वभावस्य वा ब्रह्मणः । "वरेण्यम्" । वरणीयम् "भर्गः" ।

भर्गशब्दो वीर्यवचनः। "वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति"। श्रुतिः। तेन हि पापं भृज्जन्ति दहन्ति। भृजी भर्जने। अथवा भर्गस्तेजोवचनः। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतत्त्रितयमभिप्रेयते। "देवस्य" दानादिगुणयुक्तस्य। "धीमहि"। ध्यै चिन्तायाम्। अस्य छान्दसं सम्प्रसारणम्। ध्यायामः। चिन्तयामः। निदिध्यासं तद्विषयं कुर्म इति यावत्। "धियो यो नः"। धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनश्च। बुद्धीः कर्माणि वा वाचो वा। यः सविता नोऽस्माकम्। "प्रचोदयात्"। चुद संचोदने। प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः सम्बन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति सम्बन्धः। वाक्यभेदेन वा योजना। तत्सवितुर्वरणीयं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः। यश्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकं त च ध्यायामः स च सवितैव भवति। लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना। तत्सवितुर्वरणीयं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यद् भर्गः अस्माकं प्रेरयति॥ ३५॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि०। तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीय सर्वैः प्रार्थनीय भार्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेज सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वय धीमहि ध्यायामः। छान्दसं सम्प्रसारणम्। यद्वा मण्डल पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम्। भर्गो वीर्य्यं वा। वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्य्यं वै भर्ग इति श्रुतेः (५, ४, ५, १)। तस्य कस्य। य सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः। यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तञ्च ध्यायामः। स

सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

परि॑ ते दू॒डभो॒ रथो॒ऽस्माँ२ऽ अ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑ । येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑ ॥ ३६ ॥

"परि ते" । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने "पर्यश्नोतु" परिव्याप्नोतु । "ते" तव स्वभूतो "रथः" । अस्मान् "विश्वतः" सर्वतः । कथं भूतो रथः "दूडभः" "दुर्दभः" । दुरुपसर्गः प्रतिषेधार्थीयः । दभ्नोतिर्वधकर्मा । अवध्यः । "येन" रथेन "रक्षसि दाशुषः" यजमानानाम् । यजमाना वै दाश्वांस इति" श्रुतिः । स रथोऽस्मान् पर्यश्नोतु इति सम्बन्धः । बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ! ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्य्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किम्भूतो रथः दूडभः दभ्नोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दभ्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । उकारं दुर्दे इति प्रातिशाख्यसूत्रेण (प्रा० का० ३, ३, ४) दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि । यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतेः (२, ३, ४, ३८) । बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

भूर्भुवः॒ स्वः॒ सुप्र॒जाः प्र॒जाभि॑ः स्या॒ꣳ सु॒वीरो॑ वी॒रैः सुपो॒षः पोषै॑ः । नर्य॑ प्र॒जां मे॑ पाहि । श॒ꣳस्य॑ प॒शून्मे॑ पाहि । अथ॑र्य पि॒तुं मे॑ पाहि ॥ ३७ ॥

क्षुल्लकोपस्थानमुच्यते । आसुरेरार्षम् । यजूंषि । "भूर्भुवः स्वः" । हे भगवन्नग्ने यस्त्वं महाव्याहृत्यात्मकस्तं त्वां याचे । शोभनप्रजाः "प्रजाभिः स्यां" भवेयम् । शोभनवीरश्च "वीरैः" शोभनपोषश्च "पोषैः" पोषो भूगोहिरण्य-

धान्यादिभिः । प्रवसन् यजमानः गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "नर्य प्रजां मे पाहि" । नरेभ्यो हितो नर्यः । हे नर्य प्रजां मे पाहि गोपाय । आहवनीयमुपतिष्ठते । "शंस्य" । शंसु स्तुतौ । हे स्तुत्य । "पशून्मे पाहि" गोपाय । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । "अथर्य" । अतनवान् अथर्यः । अत सातत्यगमने । सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति । हे अतनवन् अन्नं मे गोपाय ॥ ३७ ॥

अथ क्षुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् । का० (४, १२, १२) भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने ! भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादिह प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्त्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेय तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्यार्हहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का० (४, १२, १३) प्रवत्स्यन् सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य ! मे प्रजां पाहि । आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय ! मे मम प्रजां पाहि रक्ष । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने ! मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति । तेनाथर्यः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आग॑न्म वि॒श्ववे॑दसम॒स्मभ्यं॑ वसु॒वित्त॑मम् । अग्ने॑ सम्राड॒भि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छस्व ॥ ३८ ॥

प्रत्यागत आहवनीयमुपतिष्ठते । "आगन्म" । अनुष्टुप् ।

हे आहवनीय यं त्वामागता वयम् । "विश्ववेदसं" सर्वतो-धनम् । "अस्मभ्यम्" । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्माकम् "वसुवित्तमम्" । अतिशयेन धनस्य वेदितारम् । सः त्वं हे भगवन् अग्ने सम्राट्" । राजृ दीप्तौ । सम्यग्दीप्तिमत् । "अ-"भिद्युम्नम्" द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । "अभि सहः । सह इति बलनाम । "आयच्छस्व" । यमेरेतद्रूपम् । एतदुक्तं भवति । अस्मानाभि अन्नं यशो वा बलं वा गृहीष्व आगम-येत्यर्थः । यद्वा अस्मान् द्युम्नमभिबलम्वाऽभि यच्छस्व स्थाप-यस्व समर्पय । आयच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

का० (४, १२, १८) समित्पाणिरनुपेत्य कञ्चिदुपतिष्ठन आ-हवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कञ्चिदपि जनमगत्वैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्या-दिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः । अनुष्टुबाहवनी-यदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् । सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथा-विधाग्ने आहवनीय! वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्या-गता । किम्भूतं त्वाम् । विश्ववेदस विश्व वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् । विश्व वेदो धन यस्येति वा । सर्वज्ञ सर्वधनं वा । पुनः किम्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो ध-नस्य वेदितारं लब्धारम । किञ्च । हे अग्ने ! द्युम्नं सहश्च अस्म-भ्यमभि आयच्छस्व । दाण् दाने । पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्य देहि । द्युम्न द्योततेर्यशो वान्न वा (निरु० ५, ५) । सह इति बलनाम (निघ० २, ९) यच्छस्वेति यमे रूप वा । आयच्छस्व आगमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मासु यशो बलञ्च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।
अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "अयमग्निः" न्यङ्कुसारिणी बृहती ।

यो ऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिशयेन धनस्य वेदिता तमेतं याचे हे अग्ने गृहपते । अभिद्युम्नेति व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्य त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवाक्षरस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामको-ऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने ! स त्वं द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीष्याभिद्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ४० ॥

दक्षिणाग्न्युपस्थानम् । "अयमग्निः" । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः "पुरीष्यः" पशव्यः । "पशवो वै पुरीषमिति" श्रुतिः । "रयिमान्" धनवान् पुष्टेर्वर्द्धयिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हे अग्ने पुरीष्य द्युम्नं बलं च प्रत्यस्मान्निधेहि ॥ ४० ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्य- पशव्यः। पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । त याचे । हे अग्ने पुरीष्य पशुहित ! द्युम्नं सहस्वाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

गृहानुपैति । "गृहा मा बिभीत" । त्रिष्टुप् विराड्रूपा। हे "गृहाः मा बिभीत" भयं मुञ्चत "मा वेपध्वम्" । टुवेपृ कम्पचलनयोः । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं मुञ्चत । यतो वयम् युष्मान् "उर्ज" मन्नं "बिभ्रतः" धारयमाणान् अनुप-

क्षीणान् अन्नेनैव "आ इमसि" आगताः स्मः किञ्च अहमपि "ऊर्ज"मन्नं "विभ्रत्" धारयन् "वः" युष्मान् प्रति "सुमनाः" शोभनमनाः "सुमेधाः" शोभनप्रज्ञः सन् "गृहानैमि" गृहान्प्रत्यागच्छामि । "मनसा मोदमानः" हृष्यन् । आ इमः बहुवचनम् एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं स्मर्य्यत इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

का० (४, १२, २२) गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्यः शंयुदृष्टाः । त्रिष्टुब् विराड्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहाः । यूयं मा बिभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणानन्नेनैव युष्मानेमासि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बिभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानेमि आगच्छामि । एमः एमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः । गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

"येषामध्येति" । अनुष्टुप् । येषां गृहाणामध्येति । इक् स्मरणे इत्येतस्यैतद्रूपं न तु इङ् अध्ययन इत्येतस्य । येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः । "येषु च सौमनसो बहुः" । येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्यं विद्यते तान् "गृहानुपह्वयामहे । आह्वयामः । "ते" चाहूताः सन्तो "नो जानन्तु" । अस्मद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु । "जानतो"ऽस्मान् प्रत्यभिज्ञावतोऽस्मान् ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । गृहविषयं क्षेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्त्वित्यर्थः । ते गृहदेवा आहूताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः । क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंयोः शंयोः ॥ ४३ ॥

"उपहूता इह" । त्र्यवसाना महापङ्क्तिः । अभ्यनुज्ञाता इह गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृष्टमिह सम्बध्यते । इहास्माकं गृहेषु "गावः अजा अवयः उपहूताः" । "अथो" अपिच "अन्नस्य कीलालः" । कीलालशब्दो रसवचनः । पड्रसमिदमन्नमभ्यनुज्ञायते । "क्षेमाय वः" इति प्रविशति गृहाः उच्यन्ते । क्षेमाय अविनाशाय वः युष्मान् "शान्त्यै" च "प्रपद्ये" प्रविशामि । "शिवं शग्मं" द्वे अप्येते सुखस्य नाम्नी । अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य "शंयोः" । शमिति सुखनाम । इदंयुरिदं कामयमानः । सुखकामस्य । नर्यं प्रजामित्यादि आदित्यार्षम् ॥ ४३ ॥

त्र्यवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादा सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवार्णस्तेनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । यथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः । अजात्वावित्वजातिद्वययुक्ताः पशवः उपहूताः सुखेन वर्त्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः समृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का० (४,१२,२३)

क्षेमाय व इति प्रविशतीति । हे गृहाः ! वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शंयोः शमिति सुखनाम (निघ० ३, ६, १९) तत्कामयते इति शयुः । इदंयुरिदं कामयमान इति (निरु० ६, ३१) यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी (निघ० ३, ६, १८—२२) तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः । करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

"प्रघासिनो हवामहे" । चातुर्मास्यमन्त्राः प्रजापतेरार्षम् । गायत्री मारुती । शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते । तदेतदुच्यते । प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः प्रघासिनः हवामहे आह्वयामः । ये च शुक्रज्योतिः प्रभृतयो "मरुत" स्तांश्च हवामहे । "रिशादसः" । रिशतिर्हिंसार्थः । दस् उपक्षये । ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशद्दासिनः सन्तो रिशादस इत्युच्यन्ते । कथं भूतान्हवामहे । "करम्भेण सजोषसः" । करम्भपात्रैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्हविःष्वादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ का० (५, ५, ८) आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किम्भूतान्मरुतः प्रघासिनः घस्लृ अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासी हविर्विशेषः । स एषामस्तीति

मान् प्रघासिनः। एतन्नामकान्। शुक्रज्योतिरित्यादय. सप्त सप्तका मारुता गणा। तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते (अध्या० १७, ८५)। प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः आह्वयाम। पुनः किम्भूतान्। रिशादसः रिशातिर्हिंसार्थः। रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः। दसु उपक्षये क्विप्। यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः। इगुपधेति कः। रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः। यद्वा रिशन्ति रिशन्त शतरि दीर्घश्छान्दसः। रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः। अस्यतेर्विच्। तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः। तेन सजोषस. समानप्रीतयस्तान्। तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये। यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

पत्नीवाचनो मन्त्रः। पत्नी दक्षिणाग्नौ करम्भपात्राणि जुहोति। अनुष्टुभा मारुत्या। यच्च "ग्रामे"वसन्तो यच्चा "रण्ये" यच्च "सभाया"मवस्थिताः यच्च "इन्द्रिये" प्रजननेनावस्थिताः सन्तो "यदेनश्चकृमा वयम्"। एनः शब्दः पापवचनः। यच्छब्दश्चाधस्तनैः चतुर्भिर्यच्छब्दैरेकीभूय वीप्सार्थो भवति। अथ कोऽर्थः। यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं "चकृमः" कृतवन्तो वयम्। इदं तदवयजामहे"। अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते। एतत्पापं नाशयामः। "स्वाहा"। सुहुतं चैतत् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टुप्। का० (५, ५, ११) करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्राम इतीति। यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्त्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि। तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः। दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः। तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम्।

अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम कृतवन्त । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चकृम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वय यदेनः कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥४५॥

मो षू॒ण॑ इन्द्रा॒त्र पृ॒त्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः । म॒हश्चि॒द्यस्य॑ मी॒ढुषो॑ य॒व्या ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॒ वन्द॑ते॒ गीः ॥ ४६ ॥

"मो षूणः" । ऐन्द्री मारुती विराजं यजमानो जपति । यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे इत्यादिना इतिहासेन निदानवचनं श्रुतिः करोति । "मो षूणः" । मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति । यस्यार्थं प्रतिषेधयति । नचाख्यातं विद्यते । अतः श्रुत्युक्तमध्याह्रियते । हे इन्द्र "मा विमन्थीः" मा हिंसीः । सु इत्यनर्थकः । नोऽस्माकं प्रजाः । अत्र "पृत्सु" एषु संग्रामेषु वर्त्तमानः । "देवैः" मरुद्भिः सहितः । क उपकार इतिचेत्, उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते । "अस्ति हि" । यस्मादस्ति । स्म इत्यनर्थकः । "ते" तव विषये'शुष्मिन्' । शुष्म इति बलनाम । हे बलवन् "अवया" "अवपूर्वस्य यजेरेतद्रूपम् । अवयुतो यागः पृथग्भागः तद्योगी । किञ्च "महश्चिद्यस्य" । महतः चित् यस्य तव 'मीढुषः' । मिह सेचने । सेक्तुः वरुणस्य वर्षयितुर्वा । "यव्या हविष्मतो मरुतः" । यवमयैः करम्भपात्रैः हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः सञ्जाताः त्वदनुग्रहात् । "महतो" यस्य मीढुषः । "वन्दते गीः" । वदि अभिवादनस्तुत्योः । स्तौति गीः वाक्

स्तोतॄणाम् ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र ॥ (का० ५, ५, १२) मो षू ण इति यजमानो जपतीति । पृत्स्विति संग्रामनाम (निघ० २, ११, २१) हे इन्द्र ! अत्र पृत्सु एषु सग्रामेषु वर्त्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम (निघ० २, ९, ११) । हे सुष्मिन् ! बलवन्निन्द्र ! ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । मिह सेचने धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा खलु । तस्य यथोक्त- पूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्व युक्तमिति भावः । किञ्च गीरस्म- दीया स्तुतिरूपा वाक मरुतो भवतः सखीन् वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्वि- षयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः । मो सु न अत्र सुञ इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । नश्च धातु- स्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति षत्व- म् । अवयाः श्वेतवा. पुरोडाश्चेति विजन्तो निपात. । मीढुषः । दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्र॑न् कर्म॑ कर्म॒कृतः॑ स॒ह वा॒चा म॑यो॒भुवा॑ दे॒वे- भ्यः॒ कर्म॑ कृ॒त्वास्तं॒ प्रेत॑ सचाभुवः ॥ ४७ ॥

पत्नीं वाचयति । “अक्रन् कर्म” । अनुष्टुप् । पत्नी ऋ- त्विजो ब्रवीति । य एते अक्रन् अकार्षुः कृतवन्तः कर्म वारुण- प्रघासकर्मकृतः ऋत्विजः । “सह वाचा” मन्त्रेण । “मयो- भुवा” । वाग्विशेषणमेतत् । मय इति सुखनाम । सुखेन या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि । “देवेभ्यो”र्थाय “कर्म कृत्वा”

अस्तं गृहान् "प्रेत" गच्छत मया सहिताः । हे "सचाभुवः" । सचासहेत्यर्थः । सहभवनशीला ऋत्विजः ॥ ४७ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् । का० (५, ५, १३) अक्रन् कर्मेत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथम्भूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम (निघ० ३, ६, ७) मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः ! सचेति सहार्थेऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः ! देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्तमिति गृहनाम (निघ० ३, ४, ५) ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनो ऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

"अवभृथ निचुम्पुण" । अवभृथो यज्ञः हे अवभृथ यज्ञ । अर्वाचीनं पात्राण्यस्मिन् भ्रियन्त इत्यवभृथः । "निचुम्पुण" नीचैः क्वण । "उपांश्ववभृतेष्ट्या चरन्तीति" श्रुतिः । यस्त्वम् नीचैश्चरणोऽसि नीचैः क्वणनः तं त्वां प्राप्यैव "अवदेवै"र्देवकृत- "मेनो ऽयासिषम्" । अवनीतवानहम् । किमवनीतवान् । एनः पापम् कैः सखिभूतैर्देवैः । किं विषयम्, "देवकृतम्" देवविषये यत्कृतम् । "अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्" । अवनीतवांश्च मर्त्यैर्मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः । "मर्त्यकृतम्" । मनुष्यविषये यत्कृतम्पापम् । अतस्त्वं हे अवभृथ हे देव रिषः पाहि" । रिषतिर्हिंसार्थः क्विबन्तः । तस्य पञ्चमी रिषः बन्धनात् पाहि गोपाय । कथं भूताद् बन्धनात् । "पुरुराव्णः" । रा दाने । बहुकर्मोपभोगसन्तानदातुः संसारलक्षणाद् बन्धात् । यद्वा रु शब्दे ।

रुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन् संसार्य्यमाणाः स पुरुरा-
वास्तस्मात्पुरुराव्णः ॥ ४८ ॥

यज्ञदैवतं यजुः ॥ का० (५, ५, ३०) मज्जयत्यवभृथेति । अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्य कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्त्तव्यम् । हे अवभृथ ! अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनं हे अवभृथ यज्ञ ! हे निचुम्पुण ! चुप मन्दायां गतौ नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः । उणप्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः । वीणस्थूणव्रणभ्रूणेत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात् क्वणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपात. धातो· पुम्भाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः । तथाविधावभृथ । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृत हविः स्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते । इदमस्मत्यक्त पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ । रिषो वधात् पाहि पालय । रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किम्भूताद्रिषः । पुरुरावणः । रा दाने । पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पूर्णा द॑र्वि॒ परा॑ पत॒ सुपू॑र्णा॒ पुन॒राप॑त । व॒स्नेव॒ विक्री॑णावहा॒ इष॒मूर्ज॑ꣳशतक्रतो ॥ ४९ ॥

दर्व्योपहन्ति "पूर्णादर्वि" । द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । हे दर्वि- अस्याः स्थालीतोऽन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती "परा" इन्द्रं प्रति

"पत" गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभने "पूर्णा पुनरापत" पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । "वस्नेव विक्रीणावहै" । वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते । वस्ना इव मूल्येनेव आवामध्वर्युयजमानौ विक्रीणावहै । किं तद्विक्रेयं द्रव्यमित्यत आह । "इष" मन्नम् । ऊर्जमुपसेचनम् । हे शतक्रतो बहुकर्मन् ॥ ४९ ॥

द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते । का० [५, ६, ३४] स्थाल्या दर्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्येस्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति । हे दर्वि ! अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते ! त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । हे शतक्रतो ! बहुकर्मन् इन्द्र ! त्व चाहं चोभौ वस्नेव वस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूल्येनैव । इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषञ्च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूप विक्रयं करवावहै । अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फल देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

दे॒हि मे॒ ददा॑मि ते॒ नि मे॑ धेहि॒ नि ते॑ दधे । नि॒हार॑ञ्च॒ हरा॑सि मे नि॒हार॑ नि॒हरा॑णि ते॒ स्वाहा॑ ॥५०॥

इन्द्र उच्यते "देहि मे" मह्यं प्रथमं तावत् ततो "ददामि ते" तुभ्यं पश्चात् । "नि मे धेहि" निधेहि मे मम प्रथमम् पश्चा- "नि ते दधे" निदधे ते तव । "निहारं च हरासि मे" । नितरां हरणं निहारः । अवश्यकर्त्तव्यमुच्यते । मूल्यमितिपर्यायः । तं हरसि मे मम । अहमपि "निहारं निहराणि ते" तव । प्रत्यग्रफलतां मन्त्रदृगाशास्ते ॥ ५० ॥

का० (५, ६, ३८) देहि मे इति जुहोतीति । इन्द्रो वदति । हे यजमान ! त्व मे मह्यमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयच्छ । तं तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात् प्रयच्छामि । एवं प्र-

थमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां सम्पादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां ह्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्य पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽडाटावित्याडागमः । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । 'निहारं' मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थ ॥ ५० ॥

अक्षन्नमी॑मदन्त॒ ह्यव॑ प्रि॒या अ॑धूषत । अस्तो॑षत॒ स्वभा॑नवो॒ विप्रा॒ नवि॑ष्ठया म॒ती योजा॒ न्विन्द्र ते॒ हरी॑ ॥ ५१ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते । "अक्षन्नमीमदन्ते"ति । द्वाभ्यामैन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । "अक्षन्" अदेर्लुङि घस्लादेशः । आदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः । कथं ज्ञायत इति चेत् "अमीमदन्त हि" मद तृप्तौ । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तृप्तास्तस्माद् भुक्तवन्त इत्यनुमानम् । तृप्तिविशेषाण्युत्तराणि । "अवप्रियाः अधूषत" । अवाचीनमन्नाविक्षिप्रियाः अन्नभक्तीरुपस्मृत्य अधूषत । धूञ् कम्पने । धुनन्ति गात्राणि । किञ्च "अस्तोषत स्वभानवः" । प्रिया अन्नभक्तीरुपस्मृत्य दातॄन् स्तुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं स्वाद्वन्नं बहु । "स्वभानवः स्वयं दीप्ताः अन्नविस्मयात् । "विप्राः" प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः । "न विष्ठया मती" नवतमया अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्त्तते । एवं पितॄनुपलभ्याथेन्द्रमाह । "योजा नु" । क्षिप्रनाम । योजयामि क्षिप्रम् हे "इन्द्र ते" तव "हरी" हरितवर्णावश्वौ स्वभूतौ । तवापि गमनकालः प्राप्तः ॥ ५१ ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पदाः सा पङ्क्तिः ॥ का० (५, ९, २१) यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ता. विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाद्वन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र ! नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः सम्पन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्युपधालोप । खरि चेति चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम् । अडागमः । अमीमदन्त मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम् । अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । मती सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । योज युजिर योगे ण्यन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप् आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ२ ॥ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

"सुसंदृशं" शोभनदर्शनम् । "त्वा" त्वाम् "वयम्" हे मघवन्" धनवन् "वन्दिषीमहि" । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिवादयामः । अभिवादनमाह "प्रनूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि" । प्रयासि नूनं निश्चयेन । पूर्णरथनीडः सन् । बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः । "स्तुत"श्च स्तोतृभिः । "वशान् अनु" ।

वश कान्तौ । कामाननुप्रयासि । यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम् । "इन्द्र ते हरी" ॥ ५२ ॥

हे मघवन् ! वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्त्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । किम्भूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननु लक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि । किम्भूतः पूर्णबन्धुरः । बन्धुरशब्दो रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र ! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो॒ न्वाह्वा॑महे नाराश॒ꣳसेन॒ स्तोमे॑न । पि॒तॄणा-ञ्च॒ मन्म॑भिः ॥ ५३ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "मनो न्वाह्वामहे" इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्मनोदेवत्याभिः । मनः नु क्षिप्रम् आह्वामहे आह्वयामः । पितृयज्ञाचरणेन पितृलोकमिव मनोगतमासीदत आहूयते । केनाह्वयामः । "नाराशꣳसेन स्तोमेन" येन नराः प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादिभिर्गुणैः स नाराशꣳसः स्तोमः स्तुतिः । "पितॄणां च मन्मभिः" मननीयैः स्तोमैर्मन आह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः ॥ का० (५, ९, २२) मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते । नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशसनं नाराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषञ्च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति किञ्च पितॄणाञ्च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न॑ एतु मन॑ः पुन॒ः क्रत्वे॒ दक्षा॑य जी॒वसे॑ । ज्यो॒क् च॒ सूर्य्यं॑ दृ॒शे ॥ ५४ ॥

"आ न एतु" । आगच्छतु नो ऽस्माकं "मनः पुनः" । किमर्थम् "क्रत्वे" क्रतवे । क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा । "दक्षाय" । दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा । तदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष" इति श्रुतिः । "जीवसे" जीवनाय । "ज्योक् च सूर्यदृशे" । ज्योक् निपातश्चिरवचनः चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्त चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग् जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्य्ये दृशे च चिरकाल सूर्य्यमवलोकयितुञ्च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु । क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः । जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः । दृशे । दृशे विख्ये चेति साधुः ॥ ५४ ॥

पुन॑र्नः पितरो॒ मनो॒ ददा॑तु॒ दैव्यो॒ जन॑ः । जी॒वं व्रातं॑ᳪ सचेमहि ॥ ५५ ॥

"पुनर्नः पितरः" । हे पितरः पुनरस्माकं "मनः ददातु दैव्यो जनः" देवसम्बन्धी जनः । ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् "व्रातं" गणम् पुत्रपश्वादिकम् "सचेमहि" । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे परिष्वजेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितरः ! भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचति. सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

वयꣳ सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

"वयꣳ सोम" । सौमी गायत्री जपे विनियोगः । हे सोम वयं व्रते तव । व्रतमिति कर्मनाम । तत्र कर्मणि वर्त्तमानाः "मनस्तनूषु" शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिकेषु । "बिभ्रतः" धारयन्तः "प्रजावन्त" श्च "सचेमहि" सेवितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषा विहितत्वात् । हे सोम ! वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रत अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्त. सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥५६॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहा । एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

"एष ते" । रौद्रोऽयमनुवाकः त्रैयम्बकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्तः अवदानहोमे । एष ते तव हे रुद्र ? भागः । "सह स्वस्रा" । स्वस्रेति भगिन्युच्यते । सह भगिन्या "अम्बिकया तं" भागं "जुषस्व" । "स्वाहा" सुहुतमस्तु । अतिरिक्तमाखुत्कर उपकिरति । "एष ते" तव "रुद्र भागः" । आखुर्मूषिका "ते" तव पशुः ॥ ५७ ॥

द्वे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे । साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच का० (५, १०, १२) एष त इति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्त्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व

सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम (२, ६, २, ९,) । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तया-स्यैष सह भाग इति योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनास्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यꣳ हिनस्ति तयैवैनꣳ सह शमयतीति । का० (५, १०, १३) । अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इतीति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः (५, १०, १, २) । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किन्तु मूषकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र ! एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थ. ॥ ५७ ॥

अव॑ रु॒द्रम॑दीम॒ह्यव॑ दे॒वं त्र्य॑म्बकम् । यथा॑ नो॒ व॑स्य॑स॒स्कर॒द्यथा॑ नः॒ श्रेय॑स॒स्कर॒द्यथा॑ नो व्यवसा॒य॑यात् ॥ ५८ ॥

आगत्य जपति । "अव रुद्रम्" । द्वे पङ्क्तिककुभौ । अवयुत्य पृथक् कृत्वान्याभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अदीमहि । अद भक्षणे छान्दसो णिचो लोपः । रुद्रमादयामः । भोजयामः । "अव" गम्य च तं ज्ञात्वा देवं "त्र्यम्बकम्" । तथाच भोजयामः यथा नो वस्यसस्करत्" येन प्रकारेणास्मान्वसीयसः कुर्यात् । वस निवासे इत्यस्य तृजन्तस्य वस्तेति भवति । ततस्तु

छन्दसीति ईयसुनि कृते वसीयस इति भवति तत ईकारलोपे वस्यस इति भवति । वस्तृतरानिति पर्य्यायः । वसनशीलानित्यर्थः । तथाचास्मान् "श्रेयसः" प्रशस्यतरान् कुर्य्यात् यथा चास्मान् "व्यवसाययात्" । विपूर्वस्यावपूर्वस्य च षोन्तकर्मणीत्यस्य ण्यन्तस्य आशिषि लुङि सार्वधातुके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्रूपं भवति । यथा चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वे रौद्र्यौ पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोर्जपे विनियोगः । तथा का० (५, १०, १४) । आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्त्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानसौ कुर्य्यात् । यथा च नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्य्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्य्येषु निश्चययुक्तान् कुर्य्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् । अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्लिङि णिचो लोपः । वस्यसः वसतीति वस्ता तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयःस्विति तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः । करत् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपे रूपं विपूर्वस्य ण्यन्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

"भेषजमसि" । हे रुद्र यस्त्वं स्वभावत एव भेषजमौषधं भवसि सर्वप्राणिनाम् अतः प्रार्थ्यते देहि "भेषजम् । गवे अश्वाय पुरुषाय भेषजं" देहि । "सुखं" देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्यः इति सुखम् । मेषाय मेष्यै च" ॥ ५९ ॥

हे रुद्र ! त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भैषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्य प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

"त्र्यम्बकम्" द्वावनुष्टुभौ । यं वयं त्र्यम्बकं "यजामहे" पूजयामः । "सुगन्धिम्" । 'गन्धस्येदुत्पूती'त्यादिना समासान्तः । पुष्टिवर्धनम्" पोषस्य वर्धयितारम् । योऽस्मान् "उर्वारुकमिव बन्धनात्" । उर्वारुकः फलविशेषः स यथा पक्वः स्वबन्धनाद्वियुज्यते एवं "मृत्योर्मुक्षीय" मोचय मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । "मामृतात्" । मा कदाचित् अमृतात् मोचयतु । अग्निं त्रिः परियन्त्यनेन मन्त्रेण । कुमार्यश्चोत्तरेण परियन्ति । यं "त्र्यम्बकं यजामहे शोभनगन्धम् । "पतिवेदनम्" भर्तृलम्भयितारम् । "उर्वारुकमिव बन्धनात् "इतोमुक्षीय" । ज्ञातिवर्गान्मोचयतु । मामुतः" । पतिवर्गान्मोचयतु । "सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति" श्रुति ॥ ६० ॥

द्वे अनुष्टुभौ । का० (५, १०, १५, १६) अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकामिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति । यथा पितृमेधे पुत्रदायः पुरुषा स्वकीयान् वामोरूंस्ताड यन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु । सुगन्धि दिव्यगन्धोपेत मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति । यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का० (५, १०, १७) कुमार्यश्चोत्तरेणेति । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्य्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्त्तुर्लम्भयितारं विद्लृ लाभे । अन्यत् पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयास जनकस्य गोत्रं गृहञ्च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद् वसामीत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति (२, ६, २, १४) श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

ए॒तत्ते॑ रुद्राव॒सं तेन॑ प॒रो मूज॑व॒तोऽती॑हि । अव॑ततधन्वा॒ पिना॑कावस॒ः कृत्ति॑वासा॒ अहि॑ꣳसन्नः शि॒वोऽती॑हि ॥ ६१ ॥

त्र्यम्बकानासजति । "एतत्ते रुद्र" । एतत् ते तव हे "रुद्र अवसम्" पथ्यदानं शम्बलम् । तेन पथ्यदानेन "परः" पर-

स्तात्, मूजवान्नामपर्वतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् "अतीहि" गच्छ । कथं भूतो गच्छ । "अवततधन्वा" अवतारितधनुः । "पिनाकावसः । पिनाको रुद्राङ्कुशः रुद्राङ्कुशकृतकुशलः । "कृत्तिवासाः" चर्मवसनः । "अहिंसन्नः । अविनाशयन्नः अस्मान् "शिवः" शान्तो भूत्वा "अतीहि" पूजितं गच्छ ॥ ६१ ॥

रौद्र्यास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ साऽऽस्तारपङ्क्तिः । का० (५, १०, २१) । मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वासज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति । व्रीहियवादीन् बध्वा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद् गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ मन्त्रार्थः । मूजवान्नाम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र ! एतत्ते तव अवस हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात् परः परभागवर्त्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० (५, १०, २२—२३) कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यप इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्त्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र ! त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥६१॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

यजमानो मुण्ड्यमानो जपति । त्र्यायुषम् । उष्णिक् । लिङ्गोक्ता देवता । त्रीण्यायूंषि समाहृतानि त्र्यायुषम् बाल्ययौवनस्थाविराणि त्र्यायुषम् । यज्जमदग्नेः" त्र्यायुषम् यच्च "कश्यपस्य" यच्च "देवेषु तन्नो अस्तु" । तदस्माकमस्तु भवतु त्र्यायुषमित्याशीः ६२ ॥

आर्शीर्देवतोष्णिक । यस्याश्चत्वारः पादाः समाक्षराः सोष्णिक् । का० (५, २, १६) त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो वपनलकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्यत् त्र्यायुष त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत् त्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत् त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुष नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

लोहक्षुरमादत्ते । "शिवो नामासि" । हे क्षुर यतः त्वं शान्तनामासि यस्य च तव "स्वधितिः पिता" स्वधितिः वज्रः । तस्मै "नमः ते" तुभ्यं भवतु । "मा मा हिंसीः" मा विनाशय । वपति । "निवर्तयामि" निपूर्वो वपतिरिह मुण्डनार्थः । मुण्डया-

मि त्वाम् । आयुरर्थम् । अन्नाद्यर्थम् धनस्य पोषार्थम् शोभना-
पत्यतायै । शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्षुरदेवतं यजुः । का० (५, २, १७) शिवो नामेति लोहक्षुरमा-
दायेति । हे क्षुर ! त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः
वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्य नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का० (५,
२, १७) निवर्त्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो
वृतिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान ! त्वां निवर्त्तयामि मुण्डयामि किम-
र्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय
रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवी-
र्य्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः। ओषधे त्रायस्व। स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः॥ १॥

ॐम् "एदमगन्म"। आग्निष्टोमिका मन्त्राः अवभृथपर्यन्ताः। प्रजापतेरार्षम्। द्वे अप्येते ऋचौ अत्यष्टी त्र्यवसाने। शाला स्तम्भमन्वारभ्य यजमानो जपति। द्वावर्द्धचौ देवयजनदैवत्यौ। आ इदम् "एदम्" देवयजनम् "अगन्म" वयम् आगताः स्मः। "पृथिव्या" उत्कृष्टम्। "यत्र" यस्मिन्देवयजने "देवासः" देवा एव देवासः। 'आज्जसेरसुक्'। "अजुषन्त"। जुषी प्रीतिसेवनयोः। सेवितवन्तः कामान्। "विश्वे" सर्वे तमागत्य देवयजनम्। "ऋक्सामाभ्यां" प्लवभूताभ्यां यज्ञसमुद्रं "सन्तरन्तः यजुर्भिश्च रायस्पोषेण" धनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया "इषा" अन्नेन च संमदेम हृष्येमहि तुष्येमहि। उन्दति। "इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः"। शमिति सुखनाम। उ इति पादपूरणे। इमा आपः सुखरूपा मम भवन्तु। देव्यो दानादिगुणयुक्ताः अपां वज्रश्रुतौ वज्रसंस्तवोऽतः शमाशास्यते। कुशतरुणमन्तर्दधाति। "ओषधे त्रायस्व"। त्रायतिः पालनार्थः। हे ओषधे पालय एनं यजमानं क्षुरात् क्षुरस्यापि वज्रसम्बन्धः। क्षुरेणाभिनिदधाति। "स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः"। स्वधितिर्वज्रः। वज्रकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते। हे स्वधिते मा एनं हिंसीः॥ १॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये (क०

१-८, ९-१०, ११-४३, ४४-६३) प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्य्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशर्त्विजो वृत्वारण्योरग्नी समारोप्य शालां गच्छेत् । तथा च का० [७, १, ३८] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धे गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी व्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्यावर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ । आ इदम् अगन्मेति पदानि । व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन् तद्देवयजन स्थानम् । आ अगन्म आगताः स्मः । गच्छतेर्लेङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोरिति मस्य नः । अडागमश्च । इद किम् । देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अयुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च । वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम । मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् । हृष्टा भवेम धनैरन्नैश्च तृप्येम । किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः । का० (७, २, ९) दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः शिरश्छेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्य. । द्योतना निर्मला इत्यर्थः । का० (७, २, १० ११) यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छित्त्वेति । यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनञ्च मन्त्रद्वयेन कर्त्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरुण देवता । हे ओषधे ! कुशतरुण ! त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते क्षुर ! एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

आपो॑ अ॒स्मान्मा॒तर॑: शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्व॒:

पुनन्तु । विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः । उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि । दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाꣳ शग्मां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यन् ॥ २ ॥

स्नाति । "आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु" । आप उच्यन्ते । या एता आपः जगतो निर्मात्र्यः ता अस्मान् शुन्धयन्तु शोधयन्तु । किञ्च "घृतेन" च "नः" अस्मान् "घृतप्वः" । घृतेन पुनन्तीति घृतप्वः । घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च । "तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनन्तीति श्रुतिः । सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति मेध्यानी'ति गौतमः । पुनन्तु यज्ञयोग्यं कुर्वन्तु । स्तुतिपूर्वं हि याच्ञा क्रियते नचात्र स्तुतिरत आह । "विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः" । हि शब्दो यस्मादर्थे । रयो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । यस्मात्स्वभावत एव सर्वं पापं प्रकर्षेण दहन्ति । देव्यः । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् । "उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि" । उदेमि उद्गच्छामि । इत् शब्दोऽनर्थकः । आभ्योऽद्भ्यः शुचिः सन् आपूतश्च । यावत्पापं पावितः । वासःपरिधत्ते । "दीक्षातपसोः" । दीक्षा एव दीक्षा । तपःशब्देन उपसद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात् । तन्त्राणं वासः तनूशब्देनोच्यते । या त्वं दीक्षातपसोस्तनूः शरीरं भवसि "तां त्वा शिवां" शान्ताम् "शग्मां" समुखां माध्वीं वाश्रुतेः । परिदधे आच्छादयामि । "भद्रं" कल्याणम् । "वर्णं" दीक्षितरूपम् "पुष्यन्" वर्द्धयन् । अनेन हि दीक्षितरूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥

का० (७, २, १५) आपो अस्मानिति स्नात्वेति । मातर. मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान् यजमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च घृतप्वः घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृत तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेव-

तास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च । देवीः द्योतमाना आपो विश्वं हि । हि पदार्थः । सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः (निरु० ४, २१)। का० (७, २, १५) उदिदाभ्य इत्युत्काम्यत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदे-वार्थे उद्गच्छाम्येव । जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः समन्ताद्भावेनान्तरपि शुद्ध आच-मनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता । का० (७, २, १६–१९) क्षौमं वस्ते निष्पेष्ट्वै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नातवस्त्रं वाऽमौत्रधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति । दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र ! त्व दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसादिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

म॒हीनां॒ पयो॑ऽसि वर्चो॒दा अ॑सि॒ वर्चो॑ मे देहि । वृ॒त्रस्या॑सि क॒नीन॑कश्चक्षु॒र्दा अ॑सि॒ चक्षु॑र्मे देहि ॥ ३ ॥

तमभ्यनक्ति । नवनीतमुच्यते । "महीनां पयोऽसि"। पयो-विकारे नवनीते पयःशब्दः । महीनां गवां पयोऽसि । यतश्च "वर्चोदा असि" । वर्चस्तेज इत्यनर्थान्तरम् । अतो "वर्चो मे देहि" । अक्षिणी अनक्ति । "वृत्रस्यासि" । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासी"दित्यादिना त्रैककुदस्य चक्षुः सं-स्तवस्तदयं मन्त्रोऽभिवदति । वृत्रस्य चक्षुषः सम्बन्धिनी भवसि त्वम् । कनीनकः पुरुषो यतः हो त्रैककुद्" यतश्च स्वभावत "श्चक्षुर्दा" असि अतश्चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

का० (७, २, ३३) शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन

शीर्ष्णोऽभ्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति । प्राचीनशाला-पूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत ! त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् (निघ० २, ११, ५) । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्वोपचारः । वर्चोदा असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्ति-प्रदमसि पुंस्त्वमार्षमतो मे मह्य यजमानाय वर्चो देहि कान्ति प्रय-च्छ ॥ का० (७, २, ३४) वृत्रस्येत्यक्षावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावे-ऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमञ्ज्या-त्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन ! त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्ड-लरूपोऽसि । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः । (३, १, २, १२) । तथा च तित्तिरि । इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनी-निकापरापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वा-त्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रय-च्छ ॥ ३ ॥

चित्पतिर्मा पुनातु । वाक्पतिर्मा पुनातु । देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छ-केयम् ॥ ४ ॥

कुशपवित्रैः पावयति । "चित्पतिर्मा पुनातु" । चिती सं-ज्ञाने । अस्य चित् । विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते । चित्प-तिर्मा पुनातु । "प्रजापतिर्वै चित्पति रिति" श्रुतिः । "वाक्-पतिः" । "प्रजापतिर्वै वाक्पति"रिति श्रुतिः । "देवो मासवि-ता पुनातु" । अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम् । "तस्य ते पवित्रपते" । तस्य पवित्रपूतस्येति च षष्ठ्यन्तयोः सम्बन्धः । यजमान-वाचित्वं च । तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः । ते तव प्रसवे वर्त्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः एतद्भवतु "यत्कामः" अ-

इमात्मानं "पुने" पावयामि । "तच्छकेयम्" तच्छक्नुयाम् । "यज्ञस्योदृचं गच्छामि" श्रुतिः । अच्छिद्रेणेत्येवमादित्रयाणा-मनुषङ्गो योज्यः ॥ ४ ॥

का० (७, ३, १) कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति । अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः (३, १, २, २२) । किञ्चाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते ! पवित्रान् शुद्धान् पाति पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते ! शुद्धपालक ! ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रत्रयं पूर्ववद्योज्यम् ॥ ४ ॥

आ वो॑ देवास ईमहे वा॒मं प्र॑य॒त्य॑ध्व॒रे । आ वो॑ देवास आ॒शिषो॑ य॒ज्ञिया॑सो हवामहे ॥ ५ ॥

"आवो देवास" इति वाचयति । दैवी अनुष्टुप् । ईमहे इति याच्ञाकर्मसु पठितम् । हे देवासः आ "ईमहे" आयाचे "वो" युष्मान् । किम् । "वामम्" वन षन सम्भक्तौ । वननीयं संभजनीयं वस्तु । "प्रयत्यध्वरे" प्रगच्छति यज्ञे । किञ्च । हे "देवासः आहवामहे" । आह्वयामः "वः" युष्माकं सम्बन्धिन्य "आशिषः यज्ञियासः" यज्ञसम्पादिन्यः । यज्ञिया एव

यज्ञियासः । आ ईमहे आयाचे वः ॥ ५ ॥

का० (७, ३, ६) आ वो देवास इति वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । दैवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः ! देवाः ! वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । वन सम्भक्तौ । मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः (निघ० ३, १९, १) । क्व । सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति । प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम् । किञ्च हे देवासो ! देवाः ! वो युष्मान् वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्त्तु यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्बन्धिनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थ । उपसर्गेण धातुरध्याहर्त्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तु युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वाहा॑ य॒ज्ञं मन॑सः । स्वाहो॒रोर॒न्तरि॑क्षात् । स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । स्वाहा॒ वाता॒दार॑भे॒ स्वाहा॑॥६॥

अथ अङ्गुलीर्न्यचते । "स्वाहा यज्ञं मनसः । यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुषङ्गः । "उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादहमारभे यज्ञं, द्यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम् । "वातादहमारभे-यज्ञम्" पञ्चस्वाहाकारा येषु यज्ञेषु तत्रार्थवादः । "यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मानं धत्त" इति । स्वाहाकारेण हि हविः अदीयते इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥ ६ ॥

का० (७, ३, ७—१०) स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नानाहस्तयोरेवं शेष प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति ॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम । चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्थाः ब्राह्मणानुसारेण ग्राह्याः । तथाहि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञ स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र

स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहा शब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्त्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

औदुग्रभणानि जुहोति । "आकूत्यै प्रयुजे" । आकुवनमाकूतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाय भवति । प्रयुङ्क्ष इति "प्रयुक्" आकूतलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च "अग्नये स्वाहा" सुहुतमस्तु । "मेधायै मनसे" मेधालक्षणाय मनोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । जपति "दीक्षायै तपसे" । दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । तपःशब्देन चोपसद् उच्यते । "सरस्वत्यै पूष्णे" । वाग्वै सरस्वती पशवो वै पूषा इति श्रुतिः । वाग्लक्षणाय पशुलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशुग्रहणम् । "आपो देवीः" विराट् लिङ्गोक्ता देवता । हे आपो देव्यः "बृहत्यो"महत्यः । विश्वशम्भुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्र्यः । हे "द्यावापृथिव्यौ" हे "उरो" हे विस्तीर्ण "अन्तरिक्ष युष्मभ्यं च बृहस्पतये च । "हविषा विधेम" । विदधातिर्दानकर्मा । हविषेति प्रथमाया विपरिणामः । हविर्दद्मः ॥ ७ ॥

अतः परं षडौदुग्रभणहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का० (७,

३, १६) औदुम्बरभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायाग्नये आकूत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । सङ्कल्पसिद्ध्यै निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः । मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः । जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः । सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु। इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयो विराडेकादशकावेत्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः । हे द्यावापृथिवी ! द्याव्यापृथिव्यौ ! हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष ! युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु किम्भूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् । विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

"विश्वो देवस्य" । सावित्र्यनुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य "नेतुः" प्रणेतुः प्रसवितुः "मर्त्तः" मनुष्यः "वुरीत" वृणीत "सख्यं" सखिताभावम् । किञ्च "विश्वः" सर्वः "राये" धनाय "इषुध्यते" प्रार्थयते सवितारम् । इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः । किञ्च "द्युम्नं वृणीत" ।

द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा प्रार्थयते । "पुष्यसे" पोषाय स्थितये । य इत्थम्भूतः सविता तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा । विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । वृञ् वरणे अस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ऋत उदादेशः । किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः (निघ० ३, १९, १४) । किञ्च द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थम्भूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औदुम्भणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदृचः । शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ९ ॥

कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णसन्धिमालभते । "ऋक्सामयो" रिति । ये युवामृचां साम्नां च । "शिल्पे स्थः" यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्प"मिति श्रुतिः । प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः । "ते वां" युवाम् । "आरभे" आलभे । "ते च मा पातं" गोपायतम् । "आ अस्य यज्ञस्य उदृचः" । उत्तमा ऋचः आसमाप्तेरित्यर्थः । दक्षिणजानुमारोहति । "शर्मासि" । कृष्णाजिनमुच्यते । शर्म शरणं यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं "मे" मह्यं "यच्छ" प्रयच्छ । "नमस्ते अस्तु" नमस्तुभ्यं भवतु । "मा मा हिंसीः" ॥ ९ ॥

का० (७, ३, २३) कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक् सामयोरितीति ॥ कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे ! युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्य्ये तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतिरूपं

तच्छिल्पमिति श्रुतेः (३, २, १, ५) । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्य्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्य्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा (६, १, ३) । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत् कृष्णमिति ॥ का० (७, ३, २४) दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति । हे कृष्णाजिन ! त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि । सोमस्य नीविरसि । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य । इन्द्रस्य योनिरसि । सुसस्याः कृषीस्कृधि । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

मेखलां बध्नीते । "ऊर्गसि" । आङ्गिरसामार्षमस्मिन्यजुषि । ऊर्गसि अन्नं भवसि । "आङ्गिरसी" अङ्गिरोभिर्दृष्टा । "ऊर्णम्रदाः" । ऊर्णेव मृद्वी । यतस्त्वमधस्तनैर्गुणैर्युक्तासि अत"ऊर्जं"मन्नं "मयि धेहि"स्थापय । नीवीं कुरुते । "सोमस्य नीविरसि" । पितृदेवत्या वै नीविरित्यदीक्षितस्योक्तम् । इह तु सोमयागार्था नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । शिरः प्रोर्णुते । "विष्णोः शर्मासि" । "उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षितं विष्णुश्च यजमानश्चेत्यादि" निदानम् । "विष्णो"र्दीक्षितस्य शरणं भवसि शरणं च "यजमानस्य" । कृष्णविषाणां सिचि

बध्नीते । "इन्द्रस्य योनिः" । "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि" निदानम् । यथा इन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं त्वमसि एवमिदानीं यजमानस्येतिदर्शनार्थोऽर्थवादः । भूमौ लिखति । "सुसस्याः कृषीस्कृधि" । कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां कुरु । दण्डमुच्छ्रयति । "ऊच्छ्रयस्व" । ऊर्ध्वो भव । हे "वनस्पते" ऊर्ध्वो भूत्वा मां पाहि गोपाय । "अꣳहसः पापात् । कियन्तं कालम् । "आस्य यज्ञस्योदृचः" । आ अस्य यज्ञस्य समाप्तेः ॥ १० ॥

का० (७, ३, २६) मेखलां बध्नीते वेणि त्रिवृतꣳ शाणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति । अङ्गिरोमिर्दृष्टं मेखल यजुः । हे मेखले ! त्वमाङ्गिरसो अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि । किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी कम्बलवत् मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरस मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरस व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शाणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि । का० (७, ३, २७) नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले ! त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते । अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का० (७, ३, २८) शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति । हे वस्त्र ! त्व विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः । का० (७, ३, २९-३१) कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नाति तया कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृष्णविषाणे ! त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरासि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां जोनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यद-

धात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् । का० (७, ३, ३२) भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति । हे कृष्णविषाणे ! त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु । किरतेः शपि लुप्ते श्रुशृण्वित्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः । सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थो भूम्युल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः । का० (७, ४, १—२) मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्ड प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयनीति । दण्डो देवता । हे वनस्पते ! वृक्षावयव दण्ड ! उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृच. उत्तमाया. समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्य्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः । दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये । वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो असद्वशे । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

वाचं विसृजते । "व्रतं कृणुत" । व्रतशब्देन पयोऽभिधीयते । मम क्षिप्रं भोजनार्थं पयः कुरुत । "अग्निः ब्रह्म" त्रयीलक्षणम् । "अग्नि यज्ञः" अग्नि प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्त्तते इत्याशयः । "वनस्पतिर्यज्ञियः" । "न हि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति" श्रुतिः । "दैवीं धियम्" । शक्करी अतिशक्करी वा । अस्याश्च पूर्वेणार्द्धचेन व्रतायोपस्पृशति "दैवीं धियं मनामहे" । मनामह इति याच्ञाकर्मसु पठितम् । देवसम्बन्धिनीं धियं याचामहे । "सुमृडीकाम्" मृड सुखने । सुसुखाम् । "अभिष्टये" । अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः अभि इष्टिः अभियागाय । अथवा अभिपूर्वस्य सिञ्चतेः अभिष्टिः । "अ-

भिषेकाय" प्रक्षालनाय । "वर्चोधाम्" ब्रह्मवर्चसो धारयित्रीम् । "यज्ञवाहसम्" यज्ञस्य वोढ्रीम् । सा च "सुतीर्थानोऽसत्" । यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु । "वशे" । वश्या भवतु । व्रतं व्रतयति । "ये देवाः" । अत्राग्निहोत्रसम्पदं यजमानः करोति । ये मयि प्राणेषु देवाः "मनोजाताः" मनसो जाताः । मनःपूर्विका हि तेषां प्रवृत्तिः । "मनोयुजः" । मनसा युज्यन्ते स्वप्नावस्थायामिति मनोयुजः । "दक्षक्रतवः" । क्रतुः सङ्कल्पः । तस्यैव समृद्धिर्दक्षक्रतुशरीरा । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः" य एते अध्यात्मश्रुतौ पठ्यन्ते त इहोच्यन्ते । "ते नः" अस्मान् "अवन्तु" ते अस्मान् पान्तु पालयन्तु "तेभ्य"श्च स्वाहा सुहुतमस्तु । सुहुतमेतद्धविर्भवतु ॥ ११ ॥

का० (७, ४, १५) व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारका । व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं सम्पादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद् व्रतमित्युच्यते वाक्यावृत्तिरादरार्था । का० (७, ४, १९) अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति । एतमपि मन्त्रं सकृत् पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्य्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव । अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्य्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति । वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः । खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः (३, २, २, ९) । न हि, मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति । का० (७, ४, ३२) दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासन इति । शक्करी अतिशक्करी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामहे इति याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १९, १६] । किमर्थमभिष्टये

अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा । एवंविधा मती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु । का० [७, ४, ३३] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मय इति । ये देवा । ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति । (३, २, २, १३) श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्कल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

"श्वात्राः पीता" । जगत्याब्दैवत्यया नाभिमुपस्पृशति । हे आपः "यूयं" श्वात्राः । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रपरिणामाः । "पीता भवत" "अस्माकमन्त"र्मध्ये । पुनरपि शिनष्टि "उदरे सुशेवाः" । शेव इति सुखनाम । सुसुखाः । "ता अस्मभ्यम् अयक्ष्माः अनमीवा अनागसः" । आग इत्यपराध-

नाम । अनपराधाः। "स्वदन्तु देवीः" । स्वद स्वर्द आस्वादने । देवीरिति निःसशयं द्वितीयान्तम् । एतत्पदसामानाधिकरण्या-च्च ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव । ता युष्मान् अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अयक्ष्माः सतीः । यक्ष्मा व्याधिराजः । तद्रहिताः "अनमीवा" अमीवा व्याधिरेव आदरार्थं तु यक्ष्मग्रहणम् । "अनागसः" अनपराधाः सतीः । आग इत्यपराधनाम । स्व-दन्तु । स्वद स्वर्द आस्वादने । आस्वादयन्तु । कमादयन्तु "अमृताः" प्राणाः वागेवाग्निरित्यादयः । "ऋतावृधः" सत्य-वृधः यज्ञवृधो वा ॥ १२ ॥

का० (७, ४, ३५) श्वात्रा पीता इति नाभिमालभत इति । अब्देवत्या जगती । हे आपः । क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्रा. क्षिप्रपरिणामा शीघ्र जीर्णा भवत । श्वात्रमिति क्षिप्रना-माशु अतगं भवतीति यास्कः (निरु० नै० ५, ३) । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्य-नुवर्त्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः, शेवमिति सुखनाम (निघ० ३, ६, १७) । किञ्च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु । किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरो-गराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्त्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः। देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्ति-काः : यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबहुवचनम । अमृताः अमर-णधर्मिणो देवा पूर्वोक्ता. प्राणा वागादयस्ता अप. स्वदन्तु आस्वा-दयन्तु । कीदृशीः अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्म-नाशिनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इयं ते यज्ञिया तनूः । अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अꣳहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत । पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

मेक्ष्यन् लोष्टं किञ्चिद्वादत्ते । इयं "ते यज्ञिया तनूः" पृथिव्यभिधीयते । इदम् तव यज्ञार्हतनूः तामादद इति शेषः । मेहति । "आपो मुञ्चामि" । अपो मूत्रं मुञ्चामि त्यजामि न तु प्रजाम् । उभयं वा । अत एत्यापश्चरितश्च स एतदाप एव मुञ्चति न प्रजाम् । "अꣳहोमुचः" । अंहः पापमसुखं तस्मात्पुरुषं मुञ्चन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यंहोमुचः । हे मूत्राख्या आपः यूयम् अंहोमुचः ताः "स्वाहाकृताः" सुष्ठु त्यक्ताः "पृथिवीम् आविशत" प्रविशत । आत्तं निदधाति । "पृथिव्या सम्भव । भूम्या सहएकीभव ॥ १३ ॥

का० (७, ४, ३६) मेक्ष्यन् कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वादत्त इयं त इति । मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित् तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष । इयं पृथिवी ते तव याज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि । इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामादद इति शेषः । का० । [७, ४, ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्ररूपा अह मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपः। मूत्राख्या यूय पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अंहोमुचः अंहसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत । का० (७, ४, ३८) पृथिव्या सम्भवेत्यात्त निदधातीति । गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक । पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

अग्ने॒ त्वꣳ सु॒जा॑गृहि व॒यꣳ सु॒म॑न्दिषीमहि । र॒क्षा॑ णो॒ अप्र॑युच्छन् प्र॒बुधे॑ नः॒ पुन॑स्कृधि ॥ १४ ॥

स्वपिति । "अग्ने त्वम्" । अनुष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने त्वं "सुजागृही" । साधु जागृहि । "वयꣳ सुमन्दिषीमहि" । मदि

स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । वयं स्वप्स्यामः । मन्दतिः स्वप्नार्थः । किञ्च "रक्ष नः" अस्मान् "अप्रयुच्छन्" । युच्छ-प्रमादे । किञ्च "प्रबुधे प्रबोधाय "नः" अस्मान् "पुनः" कृधि"कुरु ॥ १४ ॥

का० (७, ४, ३९) अग्ने । त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राक्दक्षिणत इति । अनुष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने । त्वं सुजागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु अत्र स्वप्नार्थः । आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुच्छन् । युछ प्रमादे । अप्रमाद्यन् । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम् । नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावः । किञ्च अग्ने । नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् । वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति । "पुनर्मनः" । मे मम मनः आगन् आगतम् । "पुनरायु" जीवितं मम आगतम् । "पुनः प्राणो" ममागतः । मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः । "पुनः श्रोत्रं" मम आगतम् । "सर्वे ह वा एते स्वपतोपक्रामन्तीति" श्रुतिः । किञ्च "अग्निर्वैश्वानरो" "अदब्धः" अनुपहिंसितः "तनूपाः" शरीरस्य गोपायिता "नः" अस्मान् "पातु" रक्षतु "दुरितात्" अशुभात् "अवद्यात्" अवदनीयात् ॥ १५ ॥

का० (७, ४, ४०) विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति। मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम्। गमेर्लोङि शपि लुप्ते हल्ङ्याब्भ्य इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम्। किञ्च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीव. पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन्। सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः (३, २, २, २३) स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति। तेषां पुनर्यथास्थानमागमन प्रार्थ्यते। एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात् पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु। यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात् पापाच्च पातु। किम्भूतोऽग्निः। वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः। नरे सञ्ज्ञायामिति पूर्वपददीर्घः। अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपा तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः॥ २५॥

त्वम॑ग्ने व्रत॒पा अ॑सि दे॒व आ मर्त्ये॒ष्वा त्वं य॒ज्ञेष्वीड्यः॑। रास्वेय॑त्सो॒मा भूयो॑ भर दे॒वो नः॑ सवि॒ता वसो॑र्दा॒ता वस्व॑दात्॥ १६॥

अग्नत्यं व्याहृत्य जपति। "त्वमग्ने"। आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने त्वं व्रतस्य पालयिता भवसि। "देव आ मर्त्येषु आ"। आकारौ समुच्चयार्थीयौ। देव"आ" त्वं च मर्त्येषु मनुष्येषु च "व्रतपा" इति शेषः। त्वं च यज्ञेष्वीड्यः। सत्कारपूर्वो व्यापारोऽध्येषणा। ईडिरध्येषणकर्मा वा पूजाकर्मा वा। अध्येषितव्यः याचितव्यः। त्वमतो व्रतं पाहीति शेषः। लब्धमालभ्य वाचयति। "रास्वेयत्"। सोम उच्यते। "रास्व"। रा दाने देहि। इयदिति लब्धद्रव्यपरिमाणवचनम्। हे सोम। किञ्च "आभूयो भर" 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हकारस्य भकारश्छान्दसः। आहर भूयो बहुतरम्। किञ्च "देवः सविता नः" अस्मभ्यम्

"वसोर्दाता" धनस्य दाता "वस्वदात्" धनमदात् दत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

का० (७, ५, १, २) त्वमग्न इत्याह क्रुध्धाऽव्रत्यं वा व्याहृत्येति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्न इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने ! देवो द्योतनात्मकः त्वमामर्त्येषु मनुष्यपर्य्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मण. पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि । ईडिरध्येषणकर्मा चेति यास्कः । याचितव्य. पूजयितव्यो वा भवसि । अनः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्त पदं हे अग्ने । त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेष पूर्ववत् । का० (७, ५, १६) लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति । क्रतौ प्राप्त धन स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम । इयद्रास्व एतावद्धन देहि भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर । हृग्रहोरिति भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान ॥ १६ ॥

एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

"एषा ते" । अनुष्टुभो पूर्वोऽर्द्धर्चो हिरण्यदेवत्यः उत्तरो वाग्देवत्यः विनियोगो ध्रौवाज्ये । आज्यं जुह्वां चतुः क्षिप्त्वा तत्र हिरण्यं निदधाति । आज्यमुच्यते । एषा हिरण्यलक्षणा ते तव हे शुक्राज्य तनूः शरीरम् । "समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयश्ह्यग्निरेतसामिति" श्रुतिः । एतच्च हिरण्यलक्षणं वर्चस्तेजः "तया" तन्वा "सम्भव"एकीभव, एकीभूय च भ्राजं सोमं गच्छ । जुहोति "जूरसि" जीव प्राणधारणे । अस्य क्विबन्तस्यापि ड्डूप्रत्यये जूरिति भवति । या त्वं जीवनमसि । "धिया धिया ह्वतया मनुष्या जुजूषन्तीति" श्रुतिः । अथवा-

जवत इति जूः । "एतद्ध्याकाशमनुजवत" इति श्रुतिः । या च त्वं "धृता" धारिता "मनसा" जुषी प्रीतिसेवनयोः । अभिरुचिता च । "विष्णवे" विष्णोः सोमस्य ॥ १७ ॥

का० (७, ६, ७—८) शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्गृह्णाति बर्हिस्तृणेन हिरण्य बद्ध्वावदधात्येषा त इतीति । ध्रुवास्थमाज्य जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भतृणबद्ध स्वर्ण क्षिपेदिति सूत्रार्थः । एषा ते । हिरण्याज्यदैवतम् । हे शुक्र ! शुक्र दीप्यमानाग्ने ! ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्य शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्च्च त्वदीयं तेजः । तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्ने सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य ! एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च । समानजन्म वै पयश्च हिरण्य चोभयं ह्यग्निरेतसमिति (३, २, ४, ८) श्रुतेः । तया हिरण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं गच्छ । भ्राजतेऽसौ भ्राट तम् । सोमो वै भ्राडिति (३, २, ४, ९) श्रुते । का० (७, ६, ९) जूरसीति जुहोतीति । वाग्दैवतम् । हे वाक ! त्व जूरसि वेगयुक्तासि यद्वा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः । क्विप्रत्ययः । किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥१७॥

तस्या॑स्ते स॒त्यस॑वसः प्रस॒वे त॒न्वो॒ य॒न्त्रम॑शीय॒ स्वाहा॑ । शु॒क्रम॑सि च॒न्द्रम॑स्य॒मृत॑मसि वैश्वदे॒वम॑सि ॥१८॥

"तस्यास्ते" तव "सत्यसवसः" अवितथाभ्यनुज्ञायाः । "प्रसवे" अभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानाः । "तन्वो यन्त्रम् अशीय" । शरीरस्य यमनं दार्ढ्यम् अशीय व्याप्नुयाम् आ यज्ञसमाप्तेः । हिरण्यमुद्धरति । "शुक्रमसि" अग्ने रेतोऽसि । "चन्द्रमसि" । चदि आह्लादने । "अमृतमसि" अमरणधर्मासि । "वैश्वदेव-

मासि" सर्वदेवत्यमासि इति ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं तन्व शरीरस्य यन्त्र नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम । स्वाहा इदमाज्य हुतमस्तु ॥ का० (७, ६, १०) शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । जुह्वां बद्ध्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत । शुक्रमसि । हिरण्य देवता । हे हिरण्य ! त्वं शुक्रमसि शोचत शुक्रम् । शुच दीप्तौ । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्नियंसागेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति याज्ञवल्क्योक्ते । वैश्वदेवमासि । विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेव सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत् ॥ १८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १९ ॥

सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते वाग्रूपाध्याहारोपकल्पनया । त्वं "चिदसि" । चित्तस्य मनसोऽनुवादिनी भवसि । या च "मनासि" प्रज्ञासि । या च "धीरसि" बुद्धिर्भवसि । "धिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्ति जीवितुमिच्छन्ति" इति श्रुतिः । या च त्वं "दक्षिणासि" । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमित्येतदभिप्रायम् । तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन्नित्येतदभिप्रायं वा । या च "क्षत्रियासि" । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः । जात्या स्तूयते वा । या च "यज्ञियासि" । यज्ञार्हासि । या च "अदितिरसि" । अदीनासि । या च "उभयतः शीर्ष्णी" । उभयतोमुखी । वाक्ये पदानामन्यथाचान्यथा च क्रमो भवती-

त्येतदभिप्रायम् । "स यदेनया समानꣳ सविपर्यासं वदतीत्यादि" श्रुतिः । "सा नः सुप्राची सुप्रतीची एधि" । या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची भव सोममभिगच्छेत्यर्थः । सुप्रतीच्येधि । साधु अस्मान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छेत्यर्थः । "सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनर्गृहीत्वेवैतदाह" इति श्रुतिः । किञ्च । "मित्रस्त्वा पदि बध्नीताम्" । मित्र आदित्यस्त्वां पदि पादे बध्नातु अप्रणाशाय । किञ्च "पूषाध्वनस्पातु" इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु । किञ्च "इन्द्रायाध्यक्षाय" । चतुर्थ्याः षष्ठ्या विपरिणामः । अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षः । इन्द्रस्याध्यक्षस्य सतः ॥ १९ ॥

का० (७, ६, १५) चिदसीत्येनामभिमन्त्रयत इति । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि ! त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके कश्चित् पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे गौः । त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि । भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके (माध्य० १, २, १३ काण्व० १, ४, ११) यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन सोमेन

क्षत्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमातेति यास्कः (निरु० नै० ४, २२) तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः (निरु० १३, ७) । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् । स यत्तेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति (३, २, ४, १६) श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राङ्ञ्चति सुप्राची । सुष्ठु प्रत्यङ्ङञ्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखा भूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान् प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (३, २, ४, १७) । सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाहेति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु । यद्वा पूषत्यावन्त स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु इयं वै पृथिवी पूषेति (३, २, ४, १९) श्रुतेः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्ट्रे यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अनु॑ त्वा मा॒ता म॑न्यता॒मनु॑ पि॒तानु॒ भ्राता॒ सग॑र्भ्यो॒ऽनु॒ सखा॒ सयू॑थ्यः ॥ सा दे॑वि दे॒वमच्छे॒हीन्द्रा॑य॒ सोम॑ᳪ रु॒द्रस्त्वाव॑र्त्तयतु स्व॒स्ति सोम॑सखा॒ पुन॒रेहि॑ ॥ २० ॥

किञ्च सोमाहरण प्रवृत्तां त्वामेते "ऽनुमन्यन्तां त्वां माता अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमन्यतां त्वां भ्राता "सगर्भ्यः" । समानगर्भभवः । अनुमन्यतां त्वां सखा 'सयूथ्यः' समानयूथप्रभवः सखा अनुमन्यताम् । किञ्च या त्वं कृतसामग्रीका ऽस्माभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे "देवि" दानादिगुणयुक्ते

"देवमच्छेहि" अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । "देवं सोममभ्येहि" अभिगच्छ । इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः । किञ्च । "रुद्रस्त्वावर्त्तयतु" रुद्रः त्वाम् आवर्त्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । ततः "स्वस्ति" अविनाशेन सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥

किञ्च । सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन् यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् । हे देवि सोमक्रयणि । सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० नै० ५, २८) । किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्त्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

उदीचीं नीयमानामनुगच्छति । "वस्व्यसि" । अनुष्टुप् बृहती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्तूयते गौः । किञ्च "बृहस्पतिः त्वा सुम्ने" सुखे "रम्णातु" संयमयतु" । रम्णातिः संयमकर्मा । "रुद्रो वसुभिः" सहितः "आचके" कामयतु । रक्षितुमितिशेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥

का० (७, ६,) उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीतीति । अनुष्टुब् बृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्व-

दित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः । त्वं वस्वी वसुरूपासि । अदितिर्देवमातासि । द्वादशादित्यरूपासि । रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन श्ना-प्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु । रम्णाति. संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु० १०, ९] रुद्रा वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचक इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः (निघ० २, ६, ११) ॥ २१ ॥

अदि॑त्यास्त्वा मू॒र्धन्नाजि॑घर्मि दे॒वयज॑ने पृथि॒व्या इडा॑यास्प॒दम॑सि घृ॒तव॑त् स्वाहा॑ । अ॒स्मे र॑मस्व । अ॒स्मे ते॒ बन्धुः॑ । त्वे रायः॑ । मे रायः॑ । मा व॒य॑ꣳ रा॒यस्पोषे॑ण वियौ॑ष्म । तोतो॒ रायः॑ ॥ २२ ॥

पदे जुहोति । "अदित्यास्त्वा"। अदित्याः पृथिव्यास्त्वाम् हे आज्य "मूर्धनि" शिरसि "आजिघर्मि" । घृ क्षरणदीप्त्योः । आक्षारयामि । "देवयजने पृथिव्याः इडायाः" गोः पदं यतस्त्वमसि अतो "घृतवत् घृतयुक्तं त्वां कर्तुं जुहोमीतिशेषः । पदं लिखति । "अस्मे रमस्व" । अस्मासु रतिं कुरु । पदं स्थाल्यामावपति । "अस्मे ते बन्धुः" । वयं ते तव बन्धुभूताः । यजमानाय पदं प्रयच्छति । "त्वे रायः" । "पशवो वै रायः" । त्वयि पशवः सन्त्विति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । "मे रायः" । मयि पशवः सन्त्विति शेषः । अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । "मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म" । मा वियौष्म मा विभक्ताः स्याम वयं धनस्य पोषेण । गृहीतपदां पत्नीं वाचयति । "तोतो रायः" । त्वयि रायः पशवः सन्त्विति शेषः ॥ २२ ॥

का० (७, ६, १७—१८) षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति । आज्यदेवतं यजु. । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य । त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि । घृ क्षरणदीप्त्योः । पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम । किञ्च हे स्थानविशेष । त्वमिडायाः गोः पदमासि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तस्य पदं घृतवत् घृतयुक्त कर्तुं स्वाहा जुहोमि । का० [७, ६, १९] स्फ्येन पदं त्रि. परिलिखत्यस्मे रमस्वेति । हे गोः पद । त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडा कुरु । का० (७, ६, २०) समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । सोमक्रयणीपद ! ते तव अस्मे बन्धु वय बन्धुभूताः स्मः । सुपां सुलुगिति जसः शे आदेशे अस्मे इति रूपम् । का० (७, ६. २१) यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति । हे यजमान ! त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेष । यद्वात्र राय. पशव. । पशवो वै राय इति श्रुतेः [३, ३, १, ८) । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० (७, ६, २२) मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने राया धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । ङेः शे आदेशे मे इति रूपम् । का० (७, ६, २३) मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भावाम । यौतेर्माङि लुङ्ङिति लुङि उत्तमबहुवचनं वियौष्मेति रूपम् ॥ का० (७, ६, २४—२५) हुत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति । तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोत'शब्दो युष्मत्पर्याय. । तोत त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीर्मो अहं तव । वीरं विदेय तव देवि सं दृशि ॥ २३ ॥

सोमक्रयण्या समीक्षयति । "समख्ये" । पत्न्याशीः । आस्तारपङ्क्तिः सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते । यया त्वया

अहं "समख्ये" । ख्या प्रकथने । संदर्शनं कृतवती । "देव्या" दानादिगुणयुक्तया । "धिया" प्रज्ञया सहार्थे तृतीया । "सन्दक्षिणया उरुचक्षसा" समख्ये च दक्षिणया सह गौर्हि प्रायशो दक्षिणा दीयते । उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया । वाचाभिरतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टं ज्ञायते।सा त्वं "मा म आयुः प्रमोषीः"। मुष स्तेये । "मा प्रमोषीः" माखण्डय मम आयुः । मा अहं तवायुः प्रमोषिषम् । किञ्च "वीरं विदेय" । विदिर्लाभार्थः । पुत्रं लभेय । "तव देवि सं दृशि" । हे देवि तव संदर्शने सति ॥ २३ ॥

का० (७, ६, २८,) सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणा१ समख्य इतीति । एतांवाचयतीत्यनुवर्त्तते आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् । सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते हे सोमक्रयणि ! देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अद्राक्षि दृष्टेत्यर्थ । ख्या प्रकथने इत्यस्य धातोः सम्पूर्वस्य लुङि ताङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम् । एकं सम्पदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेये लुङि रूपम् । मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः । मार्थे मो इत्यव्ययं वा । अह तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि ! संदृशि हे देवि । गौः तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं संदृक् भावे क्विप् । विदॢ लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः शः इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो

भाग इति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूताच्छन्दो॒नामाना॒ᳬ साम्रा॑ज्यं॒ गच्छेति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूतात्। आ॒स्माकोऽसि शु॒क्रस्ते॒ ग्रह्यो॒ वि॒चित॑स्त्वा॒ विचि॑न्वन्तु ॥ २४ ॥

यजमानं वाचयति। "एष ते गायत्रो भागः"। हे सोमः"। एष ते तव गायत्रीसम्बन्धी भागः अंशः इति एवं "मे" यजमानाभिधायकं पदम्। "सोमाये ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मम वचनमेवं सोमस्य "ब्रूतात्" कथयत हे अध्वर्यवः। छन्दोऽर्थे तव क्रयो न वधार्थम्। एवं यजमानाभिप्रायः। एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः। "एष ते त्रैष्टुभो भागः"। "एष ते जागत" इत्यनेनैव व्याख्यातौ। "छन्दोनामानाम्"। नाम शब्दोऽनर्थकः। अन्येषामपि छन्दसां "साम्रज्य" माधिपत्यं "गच्छ" इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत हे अध्वर्यवः। अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाक्यमेव। सोममालभते। "आस्माकोऽसि"। यस्त्वां हे सोम क्रयार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संजातः। "शुक्रस्ते ग्रह्यः"। उपलक्षणार्थः शुक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव ग्रहीष्यन्ते। किञ्च "विचितः" विचयनकर्त्तारः त्वां "विचिन्वन्तु" विविक्तं कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

का० (७, ७, ८) एष त इति वाचयतीति। मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत्। हे अध्वर्यो! सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति। वचो ब्रूयात् त्वं ब्रूहि कथय। इति किम्। हे सोम। ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धी। गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः। तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः। ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मेऽभिप्रायमध्वर्यो! सोमाय त्वं ब्रूहि। एवमग्रेऽपि। जागतो जगतीच्छन्दसः सम्बन्धी। अन्यत् पूर्ववत्। छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगा-

दीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्द-सामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वच. सोमाय ब्रूतात् कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधि-पत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा । यो वै सोमं राजानँ साम्रा-ज्यलोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाँ साम्राज्यमिति । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्यप्राप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दो-देवता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः । का० (७, ७, १)। प्राकुपाविश्यास्माकोऽसीति सोममालभत ' इति । हे सोम । त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्र. शुक्रसञ्ज्ञः ते तव ग्र-हः । ग्रह एव ग्रह्यः । शुक्रादैन्द्रवायवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः । विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्त्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कु-र्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभि त्यं देवँ सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवँ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमी-त सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ प्रजाभ्यस्त्वा । प्रजास्त्वानुप्रा-णन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

सोमं मिमीते । "अभि त्यं देवम्" । सावित्र्यत्यष्टिः । "अ-भ्यर्चामि" अभिपूजयामि । "त्यम्" तम् । देवं" दानादिगुण-युक्तम् । "सवितारम् ओण्योः" द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्त्तमा-नम् "कविक्रतुं" मेधाविकर्माणम् "सत्यसवम्" अवितथप्र-सवम् "रत्नधाम्" रमणीयानां धनानां दातारम् । अभिरन-र्थकः । "प्रियम्" सर्वजनानां प्रियम् । "मतिं" बुद्धिं व्याप्या-वस्थितम् । मतीनां हि सविताऽधिष्ठात्री देवता । "कविं" क्रा-न्तदर्शनम् । किञ्च "ऊद्र्ध्वा यस्यामतिः भा अदिद्युतत् सवी-

मनि"। यस्य सवितुः ऊद्ध्वा गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः अनन्यभूता। कतरा भा दीप्तिः अदिद्युतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये । स सविता "हिरण्यपाणिः" सुवर्णपाणिः "अमिमीत" । मिमीते सोमं परिच्छिनत्ति । "सुक्रतुः" साधु कर्मा शोभनयज्ञो वा । "कृपा" कल्पनया सोमस्य कल्पना । "स्वः" आदित्यः सु अरणः । अन्तान् संगृह्योष्णीषेण बध्नाति । "प्रजाभ्यस्त्वाम्"। बध्नामीतिशेषः । उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम त्वां बध्नामि । अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति । "प्रजास्त्वा नुप्राणन्तु" । हे सोम त्वां प्राणन्तमुच्छ्वसन्तम् "प्रजा अनु प्राणन्तु" उच्छ्वसन्तु । त्वं च प्रजाः ऊच्छ्वसतीः "अनुप्राणिहि" अनूच्छ्वसिहि । "तमयतीतिवा एनमेतत्समायच्छन्नं प्राणमिव करोति तस्यैतदत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ती" त्यादिब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

का० (७, ७, १२—१३) सोमोपनहनं द्विगुण चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशामुदग्वा तस्मिन् सोम मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमितीति। सावित्र्येष्टिः । त्य त सवितार देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किम्भूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु (निघ० ३, ३०, १५) पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारक पोषकं दातार वा । अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत इति मतिस्त मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम । किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते । यद्वा-

यमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमा ततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सवितृभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वाणि कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । षु प्रसवैश्वर्ययोः सृस्तस्तुभ्य ईमनिजिति ईमनिच् । गुणावादेशौ । सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् । स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तया कृपा कल्पनया अमिमीत सोमामिति शेषः । एतावान् सोम इति तदीयं परिमाण निश्चितवानित्यर्थः । किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः । सुक्रतुः साधुसङ्कल्पः । का० (७, ७, २०) अन्तान् सङ्गृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति । हे सोम । प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः । का० (७, ७, २१) अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजाभ्यस्त्वानुप्राणन्त्वितीति । उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम । प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वास कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम । प्रजा अनुश्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वास कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्याभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन । सग्मे ते गोः । अस्मे ते चन्द्राणि । तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

हिरण्यमालभ्य वाचयति । "शुक्रं त्वा" । हे सोम शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । एवं सर्वमपि व्याख्येयम् । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति । "सग्मेते गोः" गौरिति विपरिणामः ॥ सह गवा वर्त्तत इति सग्मो यजमानः । तव संबन्धिनी या गौः सा यजमाने वर्त्तत इति ।

सोमक्रयिणं निराशं करोति। यजमानसहितं निदधाति। "अस्मे ते"। हे सोमक्रयिन् अस्मासु तव संबन्धीनि हिरण्यानि वर्त्तन्ते। अजामालभ्य वाचयति। "तपसस्तनूरसि"। तपसः "प्रजापतेः" हे अजे "तनूः" शरीरं त्वमसि। "प्रजापते" श्च "वर्णः" रूपं त्वमसि। "सा यत्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः"। एवमजां सोमसमक्षमभिष्टुत्य अथेदानीं सोममाह। "परमेण पशुना क्रीयसे" त्वं हे सोम। सा यत्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः। यस्मात्त्वं परमेणोत्कृष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादादहम् "सहस्रपोषम्" सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्णाति धनं तदहं पुषेयं वर्द्धयेयम्। सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्द्धमानोऽस्तु इत्यभिप्रायः॥ २६॥

का० (७, ८, १६) शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति। हे सोम! शुक्र दीप्यमान त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि। किम्भूतं त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम्। तथा अमृत स्वादुत्वेनामृतसमानम्। किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसयोगादिनापि विनाशरहितेन॥ का० (७, ८, १७) सग्मेन इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयतीति। यो हिरण्यमादाय सोमं किक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत्। तद्धस्ते हिरण्य दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वस्त निराश कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ षष्ठी प्रथमार्थे। हे सोमविक्रयिन्! गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु। हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः॥ यद्वा ते गौः सग्मे वर्त्तते। गौर्ग्मा क्षमा क्ष्मामेत्युक्तेः (नि० १, १, २) ग्मा गौः तया सह वर्त्तमान सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति। यजमाने ते गौरिति श्रुतेः (३, ३, ३, ७) सग्मो यजमानः॥ का० (७, ८, १८)। अस्मे ते इति यजमानसहितं निदधातीति। यजमाने प्रत्यर्पितं यद्गोद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे सोमविक्रयिन्! ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि वा-

न्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हि-रण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का० (७, ८, २०) अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे ! त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्ति-रिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च हे अजे ! त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोम प्रत्याह । हे सोम ! परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे ! त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं श्रुत्या (३, ३, ३, ८) । तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति । किञ्च प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात् प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवार प्रसूते तस्मात् प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्त श्रुत्या (३, ३, ३, ९) । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण इति । एवमजां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्व क्रीयसे ततोऽह सहस्रपोपं सहस्र प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोपं धन पुषेयं पुष्णीयां वर्धयेयमित्यर्थः । पुष्णातेर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

मित्रो न एहि सुमित्रधः । इन्द्रस्योरुमाविश द-क्षिणमुशन्नुशन्तꣳ स्योनः स्योनम् । स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ २७ ॥

सोममादत्ते । मित्रो न एहि" । हे सोम मित्रस्त्वं सन्नोऽस्मा-न्येहि । मित्रशब्देनेहादित्यो गृह्यते पुंलिङ्गार्थात् । "सुमित्र-धः" । शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्णातीति सुमित्रधः । य-

स्त्वं सुमित्रधः । यजमानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति "इन्द्रस्योरुम्" । स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिण "माविश" उपविश । "एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान" इति श्रुतिः । "उशन्नु शन्तम्" । वश कान्तौ । कामयमानस्त्वं कामयमानमेव । यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्त्तते । "स्योनः स्योनम्" । स्योनमिति सुखनाम । सुखरूपस्त्वं सुखरूपम् । यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्त्तते । एवं परस्परप्रीत्या अवियुक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः । सोमक्रयणाननुदिशति । "स्वान भ्राज" । सप्तदशानां मध्यात्सप्त तावत्सोमक्रयणाननुदिशति । हे स्वान भ्राज "अङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो" । एवं सप्तधिष्ण्यान् सम्बोध्य अथेतरानाह । "एते वः सोमक्रयणाः" । एते वः युष्माकं मध्ये तावत् सोमक्रयणाः "तान् रक्षध्वम्" तान् गोपायत । "धिष्ण्यान् मा वो दभन्" एते होतृका अपि स्वानभ्राजादयः युष्मान् मा दभ्नन् । दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा । मा युष्मान् दभ्नुयुः ॥ २७ ॥

का० (७, ८, २१) सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सौम्यम् । हे सोम ! त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ । किम्भूतस्त्व मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० (७, ८, २३) दीक्षितारौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति । वासः प्रत्युह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा च श्रुतिः (३, ३, ३, १०) । एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान इति । हे सोम ! त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन् वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्र-

स्यय: ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किम्भूतमूरुमु-
शन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं
क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह
तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन्
स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का० (७, ८,
२४) स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण इति । स्व-
नति स्वानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घा-
रिः । बिभर्त्ति पुष्णाति विश्वमिति बम्भारिः । हसति हस्तः सर्व-
दा हृष्टरूपः । शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः । कृशं दुर्बलमनिति
जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः ।
हे स्वानादयः सप्त देवाः ! वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्री-
यते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः ।
तान् पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत । वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा
हिंसिषत । स्वानादयो धिष्ण्याधिष्ठातारः । सोमरक्षकाः । तदाह
तित्तिरिः । स्वान भ्राजेत्याह ते त्वामुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्निति ॥२७॥

परि॑ माग्ने दु॒श्च॑रिताद्बा॑धस्वा॒ मा सु॒च॑रिते भज ।
उदा॒यु॑षा स्वा॒युषोद॑स्थाम॒मृता॑२॥ऽअनु॑ ॥ २८ ॥

गृहीतसोमं वाचयति । "परि माग्ने" । आग्नेयी पुरस्ता-
द्बृहती । हे भगवन्नग्ने "परिबाधस्व" परित्रायस्व मां "दुश्च-
रितात्पापाचरणात् । "आभज माम्" आसेवस्व माम् "सुच-
रिते" वर्त्तमानम् । उत्तिष्ठति । "उदस्थाम्" उत्तिष्ठामि आयु-
षा निमित्तभूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन
प्रकारेण दानहोमयागादिभिः । येनास्मदीयमायुर्योत्स्यनेन च
हेतुना उदस्थाम् । उत्तिष्ठामि च । "अमृतान्" देवान् "अनु"
अतः । परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वेति सम्बन्धः । अमृतशब्देनात्र
बहुवचनान्तेन सोमोऽभिधीयते । आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्ठति ।
तस्यैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २८ ॥

का० (७, ९, १) गृहीतसोमं परि माग्न इति वाचयतीति ।

अग्निदेवत्या पुरस्ताद् बृहती । यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्बृहती । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहतीत्युक्तेः । हे अग्ने ! दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० (७, ९, ३] उदायुषेत्युत्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

अनोऽभ्येति । "प्रति पन्थाम्" अनुष्टुप् ।पन्थानं स्तौति । "प्रत्यपद्महि" प्रतिपद्येमहि पन्थानम् । "स्वस्तिगाम्" । अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वतिगाम् । "अनेहसम्" । एह इत्यपराधनाम । न विद्यते यत्र गतानामपराधः स तथोक्तः । किंच । "येन" पथा गच्छन् "विश्वाः" सर्वाः "परि वृणक्ति" । परिवर्जयति । वृजी वर्जने । "द्विषः" दुष्टान । किञ्च "विन्दते वसु" । लभते धनम् ॥ २९ ॥

का० (७, ९, ४) शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप् पथिदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां पन्थान मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम् । किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्याकारे रूपम । तथा अनेहसम् । एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा एह इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा ग-

च्छन् पुरुषो विश्वाः विद्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति वृजी वर्जने रुधादिः । वसु विन्दते धनश्च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । विदॢ लाभे ॥ २९ ॥

अदि॑त्यास्त्वगसि । अदि॑त्यै सद॒ आसी॑द । अस्त॑भ्नाद् द्यां वृ॑षभो अ॒न्तरि॑क्षममि॑मीत वरि॒माणं॑ पृथि॒व्याः । आसी॑द॒द्विश्वा॒ भुव॑नानि स॒म्राड्विश्वेत्तानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ॥ ३० ॥

कृष्णाजिनमास्तृणाति । "अदित्यास्त्वगसि" । व्याख्यातः शेषः । सोमं निदधाति । "अदित्यै सदः" स्थान'मासीद" । सोममालभ्य वाचयति । "अस्तभ्नाद् द्याम्" त्रिष्टुभौ वारुण्यौ । योऽयं "वृषभः" वर्षिता "अस्तभ्नाद् द्याम्" । स्तम्भितवान् द्युलोकम् । यश्चा"न्तरिक्ष" मस्तभ्नात् । यश्च"मिमीत वरिमाणं पृथिव्याः" । मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः । यश्च "सम्राट् देवताविशेषः । "आसीदद्विश्वा भुवनानि" । आसीदति हि सर्वाणि भूतजातानि आत्मत्त्वेनाधिपत्येन च । "विश्वेत्तानि" । इच्छब्द एवार्थे । सर्वाण्येवैतानि "वरुणस्य व्रतानि" कर्माणि । ये इमान् लोकान् स्तभ्नुवन्ति ये च सर्वजनानाविशन्ति तेऽपि च वरुणाज्ञां कुर्वन्तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ ३० ॥

का० (७, ९, १) कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन ! त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि । का० (७, ९, १) तस्मिन् सोम निदधात्यदित्यै सद इतीति । हे सोम ! त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का० (७, ९, ८) अस्तभ्नाद् द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति । द्वे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्या-

मस्तम्भनात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तम्भनात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीते मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् । एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो वरुणो विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान् व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे । इदित्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु । हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

"वनेषु वि" । वीत्ययमुपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते । यो वरुणः "वनेषु" वृक्षाग्रेषु "विततान" वितनो"त्यन्तरिक्षमा" काशम् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादुपलभ्यत एव । "वाजमर्वत्सु" । वीर्यं वै वाजः पुमांसोऽर्वन्तः" इति श्रुतिः । वाजं वीर्यम् । अर्वत्सु पुरुषेषु । ततानेत्यनुवर्त्तते । "पय उस्रियासु" । उस्रियासु गोषु पयो विततान । "हृत्सु क्रतुम्" । क्रतुः संकल्पः हृदयेषु संकल्पं विततान । "विक्ष्वग्निम्" । प्रजास्वग्निं विततान । "दिवि" द्युलोके "सूर्यमदधात्" स्थापितवान । "सोममद्रौ" अद्रिषु सोमं स्थापितवान् । य एवं परब्रह्मलक्षणो" वरुणस्तं वयं स्तुम इतिशेषः ॥ ३१ ॥

का० (७, ९, ९) वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्य्याणहनेन परितस्येति बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं त-

थापि तत्र मूर्त्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बल विततानेत्यनुवर्त्तते । यद्वार्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं वितताना । वीर्यं वै वाजः पुमाꣳसो ऽर्वन्त इति श्रुतेः (३, ३, ४, ७) । तथा उस्रियासु पयः क्षीरं विततान उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः (निघं० २, ११, ३, । हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पंतच्छक्तियुत मनो विततान । विक्षु प्रजासु अग्नि जठराग्निम् । दिवि द्युलोके सूर्यं विततान । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात् स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वाददौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोम निदधातीति । य एवं मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्त वय स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

कृष्णाजिनं सोमस्य चिह्नं करोति । "सूर्यस्य चक्षुः" । अनुष्टुप् । कृष्णाजिनमुच्यते । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः "आरोह" । तथाभ्युच्छ्रितं भव यथा सूर्यश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः । "अग्ने" श्चक्षुः "कनीनक"मारोह । "यत्र"ताभ्यां दृष्टो लक्षितः । "एतशेभिः" । एतश इति अश्वनामसु पठितम् । एतशैरश्वैः "ईयसे" नीयसे । "भ्राजमानः" देदीप्यमानः । "विपश्चिता" सूर्येण सहितः । अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥

का० (७, ९, ९,) कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्य्यस्य चक्षुरितीति । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन ! त्वं सूर्य्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह । तथा अग्नेर्वह्नेरक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तथोच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यसे इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्य्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि । एतश

इत्यश्वनामसु (निघ० १ १४, १०) पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एतशैरिति करणे तृतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्त्तरि तृतीया । यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्य्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्य्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रा वेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

अनड्वाहौ युनक्ति "उस्रा वेतम्" । ऊर्ध्वबृहती । हे उस्रौ अनड्वाहौ आ इतम् आगच्छतम् । एत्य च स्वयमेव "युज्येथाम्" योगं कुरुतम् हे "धूर्षाहौ" । षह मर्षणे । धुरं सोढुं यौ शक्नुतस्तौ तथोक्तौ । "अनश्रू" । अश्रुरहितौ हृष्टावित्यर्थः । "अवीरहणौ" । वीराणां यौ युवां वधं न कुरुतं ताववीरहणौ । प्रशस्तावित्यर्थः । "ब्रह्मचोदनौ" । ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरयितारौ । एवमनड्वाहौ सम्बोध्य अथेदानीं प्रयोजनमाह । "स्वस्ति" अविनाशेन "यजमानस्य गृहान् गच्छतम्" ॥ ३३ ॥

का० (७, ९, ११) अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति । आनडुही । ऊर्ध्वं बृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहतीत्युक्तेः । अत्राद्यो दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्ते- नैकोना । हे उस्रौ ! अनड्वाहौ । युवामेतमागच्छतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ । तथा अनश्रू नेत्रयोरश्रुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान् हतस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भुद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सꣳस्कृतम् ॥ ३४ ॥

वाचयति । "भद्रो मेऽसि" । भदि कल्याणे सौख्ये च । सोम उच्यते । भन्दनीयः स्तुत्यः यतस्त्वं मे मम भवसि अतो ब्रवीमि । "प्रच्यवस्व" । च्युङ् छुङ् जिङ् किङ् प्रुङ् कुङ् सेङ् गाङ् गतौ । गच्छ । "भुवस्पते" भूतजातस्य पते । "विश्वान्यभिधामानि" । सर्वाणि स्थानानि पत्नीशालाहविर्द्धानप्रभृतीनि । किञ्च त्वा प्रच्यवमानं"मा विदन्" मा जानन्तु । "परिपरिणः" । परिणेतारो दुर्जनाः । मा च त्वां "परिपन्थिनः" । सर्वतः पन्थानं ये तिष्ठन्ति ते मा विदन् । "मा" च त्वां "वृका-अघायवो विदन्" वृका विकर्त्तनशीलाः अघायवः अघं पापं ये परस्य कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः । एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु । किञ्च त्वमपि "श्येनो भूत्वा परापत" । श्येनरूपमवस्थायोत्पत । ततो "यजमानस्य गृहान् गच्छ । तत् नौ" आवयोः तव च मम च "संस्कृतं" सर्वोपकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥

का० (७, ९, १९) भद्रो म इति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम ! मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते ! भूशब्देन भूमौ स्थितानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाꣳ ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम ! विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्य-

धस्व । प्रकर्षेण गच्छ । च्युङ् गतौ । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिना यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । छन्दसि परिपन्थिपरिणौ पर्य्यवस्थातरीति निपातावेतौ । तथा वृका विकर्त्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्ति ते अघायवः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यचि अश्वाघस्यादित्याकारः क्याच्छन्दसीति क्यजन्तादुप्रत्ययः । किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहान् गच्छ । तत् तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॒ तदृ॒तꣳ स॑पर्यत । दू॒रे॒दृशे॑ दे॒वजा॑ताय के॒तवे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॒ सूर्या॑य शꣳसत ॥ ३५ ॥

वाचयति । "नमो मित्रस्य" । सौरी जगती । ऋषिर्दृष्टार्थः । परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य सूर्यनमस्कारं कृत्वाऽन्येषां कथयति । "नमः सूर्याय" । कथं भूताय "मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे" । मित्र आदित्यो वरुणश्च । उपलक्षणार्थं चैतत् । सर्वद्यावापृथिवीनिवासिलोकग्रहणार्थं वा । तथैव श्रुतिः "अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति" । चक्षसे द्रष्ट्रे ईश्वररूपेणाध्यक्षाय । "महो देवाय तदृतꣳसपर्यत" । महते देवाय तत्सत्यं पूजयत हे ब्राह्मणाः । सपर्यतीत्यर्चाकर्मसु पठितम् । किञ्च "दूरेदृशे" दूरे स्थितो दृश्यते इति दूरेदृक् । यद्वा अतीतानागतवर्त्तमानकालसम्बन्धान् प्राणिनो दूरेऽवस्थितान् पश्यतीति दूरेदृक् । "देवजाताय" देवानुग्रहार्थं जातो देवजातः । यद्वा जाता देवा अस्मादिति देवजातः । 'निष्ठा वाहिताग्न्यादिष्वि'ति बहुव्रीहौ परनिपातः । "केतवे" । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । प्रज्ञा-

नमस्त्राय । विज्ञानघनानन्दस्वभावायेत्यर्थः । "दिवस्पुत्राय" द्युलोकाद्धि सूर्यो विजायते । द्युलोकं वा बहुधा त्रायत इति दिवस्पुत्रः सूर्यः । "सूर्याय शंसत" । शंसु स्तुतौ । इत्थं स्वरूपाय सूर्याय स्तुतीरुच्चारयत । किमन्यैर्देवताविशेषैः ॥ ३५॥

का० [७, ९, २१ २२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्ग मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयतीति । सौरी जगती सूर्यदृष्टा द्वादशाक्षरचतुष्पादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्य्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवं विधाय सूर्य्याय नम. । किम्भूताय मित्रस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ । मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्त्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृणोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृणवते । चक्षसे । चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षुष्मते द्रष्ट्रे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरदृशे दूरे वर्त्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात् परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिष्विति जातशब्दस्य परनिपात । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम (निघ० ३, ९, १) । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय । द्युलोकाद्धि सूर्य्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्रः । दिवः पालकायेति वा । एवं विधाय सूर्य्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म । हे ऋत्विजः ! यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्य्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, ३) । सूर्य्यार्थे यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तदृतं सूर्य्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किञ्च शंसत शंस स्तुतौ सूर्य्यप्रीत्यर्थः स्तुतिं कुरुत । शास्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वरुणस्योत्तम्भनमसि । वरुणस्य स्कम्भसर्जनी

स्थः । वरु॑णस्य ऋ॒त॒सद॑न्यसि॒ । वरु॑णस्य ऋ॒त॒सद॑नमसि । वरु॑णस्य ऋ॒त॒सद॑न॒मासी॑द ॥ ३६ ॥

उत्तम्भनेनोपस्कभ्नाति । "वरुणस्योत्तम्भनमसि" । वरुणस्य त्वमुत्तम्भनं भवसि न तु शकटस्य । 'उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति स्तम्भनसकारस्य तकारः । शम्ये उद्वृहति । "वरुणस्य स्कभम्सर्जनीस्थः" । स्कभ्नोतिः समानार्थः । अर्ज सर्ज अर्जने । स्कम्भशब्देनात्र युगमुच्यते । तस्य सर्जनी वशीकरण्यौ "स्कम्भसर्जनी" वरुणस्य युवां स्कम्भसर्जनी शम्ये "स्थः" भवथः । आसन्दीमभिमृशति । "वरुणस्य ऋतसदनी" सत्यसदनी त्वं भवसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति । "वरुणस्य ऋतसदनमसि" । वरुणस्य सत्यसदनं त्वं भवसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । तस्मिन् सोमं निदधाति । "वरुणस्य ऋतसदनमासीद" । सत्यसदनम् । आसीद उपविश ॥ ३६ ॥

का० [७, ९, २५] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति । पञ्च यजूंषि वारुणानि । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोमस्योन्नमन भवसि न तु शाकटस्येत्यर्थः । उत्तभ्यते शाकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का० (७, ९, २६) शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्ये स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते । हे शम्ये ! युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । स्कम्भ रोधने । सर्ज अर्जने स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्ध सोम उच्यते । वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० (७, ९, २७–२८) । औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति चत्वारोऽभिमृश-

स्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति । हे आसन्दि ! त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति ल्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० (७, ९, २९.) कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन ! वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० (७, ९, ३०) । तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति । हे सोम ! त्वं वरुणस्य बद्धबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति॒ ता ते॒ विश्वा॑ परि॒भूर॑स्तु य॒ज्ञम् ॥ ग॒य॒स्फान॑: प्र॒तर॑णः सु॒वीरोऽवीर॑हा॒ प्रच॑रा सोम॒ दुर्या॑न् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सोमं प्रवेशयन्वाचयति । "या ते धामानि" । सौमी त्रिष्टुप् । हे सोम "या ते धामानि" । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । यानि तव सबन्धीनि धामानि नामानि "हविषा यजन्ति" यष्टारः । ता ते विश्वाः" तानि ते सर्वाणि । "परिभूः" । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनम् । परिभूणि सर्वतो भवितॄणि । अस्तु" एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु । "यज्ञं" यज्ञं सर्वतो गृह्णे भवन्त्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः । त्वं च । "गयस्फानः" गृहस्य पुत्रपशुभूहिरण्यादि-

भिर्वर्द्धयिता । "प्रतरणः" प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । "सुवीरः" शोभनवीरः । "अवीरहा" । अहन्ता वीराणाम् । "प्रचर" इत्थम्भूतस्त्वं परिभ्रम । "सोमदुर्यान्" गृहानस्मदीयान् ॥ ३७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

का० [७, ९, ३२] या त इति वाचयतीति । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ! ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो याग कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्तौ । भवान् परित. प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्व प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्षम् । किञ्च हे सोम । त्व दुर्यान् गृहान् प्रचर प्र प्नुहि । दुर्या इति गृहनाम (निघ० ३, ४, ९,) द्व्यचोऽतस्तिङ इति (पा० ६, ३, १३५) संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किम्भूतस्त्वम् । गयस्फान गय इति गृहनाम (निघ० ३, ४, १) । स्फायी वृद्धौ । गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्व सुवीरः । अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्यायः ईरित. ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ सोम॑स्य त॒नूर॑सि॒ वि॒ष्ण॑वे॒ त्वाति॑थेराति॒थ्यम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ श्ये॒नाय॑ त्वा सोम॒भृते॒ विष्ण॑वे त्वा॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे विष्ण॑वे त्वा ॥ १ ॥

आतिथ्ये हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्यजुभिः । "अग्नेस्तनूरसि" । "अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यत" इति श्रुतिः । अग्नेस्तनूः शरीरं भवसि । हुतं हविरग्नेः शरीरं भवत्येव । "विष्णवे त्वा" जुष्टं गृह्णामि । सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि । "सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यत" इति श्रुतिः । "अतिथेरातिथ्यमसि" । अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजनमसि । "विष्णवे" त्वां जुष्टं गृह्णामि । "श्येनाय त्वा सोमभृते" । गायत्र्यै त्वां सोमहारिण्यै विष्णवे त्वामिति सम्बन्धः । "सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममहरदिति" श्रुतिः । "अग्नये त्वा रायस्पोषदे" । धनपोषस्य दात्रे विष्णवे त्वेति सम्बन्धः । "पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगतीति" श्रुतिः ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (८, १, ४) निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि । हे हविः ! त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविर्विष्णवे यज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य

तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत् पूर्ववत् । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसञ्ज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः ! त्वमतिथेरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति (पा० ५, ४, २६) ञ्यप्रत्ययः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूपधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च श्रुतिः (३, ४, १, १२) । सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्पोषदे । रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै । क्विप्रत्ययः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदा अग्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः ! त्वा त्वां गृह्णामि विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति तदाह तित्तिरिः । यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दाꣳसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

अ॒ग्नेर्ज॒नित्र॑मसि । वृष॑णौ स्थः । उ॒र्व॒श्य॑सि । आ॒यु॒र॑सि । पु॒रू॒रवा॑ असि । गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि । त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि । जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि ॥ २ ॥

आतिथ्येऽग्निमन्थनं शकलमादत्ते । "अग्नेर्जनित्रम्" । जायतेऽस्मिन्नग्निरिति जनित्रम् । दर्भतरुणके निदधाति । "वृषणौ स्थः" । वृष सेचने । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ भवथः । अ-

धरारणिं निदधाति । "उर्वश्यसि" । उत्तरारण्याज्यविलापनी-मुपस्पृशति । "आयुरसि" । उत्तरारणिं निदधाति । "पुरूरवा असि" । इतिहासपक्षेण मन्त्रत्रयं व्याख्यातं श्रुत्या । "उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति" । मन्थति । "गायत्रेण त्वा" । हे अग्ने गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि जनयामि । उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ । त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः ॥ २ ॥

अथाग्निनयनमन्त्राः का० (३, १, २८) अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति ॥ शकलदैवतं यजुः । हे शकल ! त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् । का० (५, १, २९) वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भौ ! युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसम्पादकावित्यर्थः ॥ का० [५, १, ३०] उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे अधरारणे ! त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवो नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः॥का० (५,१, ३१) आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीꣳसꣳस्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य ! त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि । का० (५, १, ३२) पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयोरिति । अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः हे उत्तरारणे ! त्वं पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्त्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् (३, ४, १, २२) । उर्वशी वा अप्सरा. पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का० (५, २, २) मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्य्यात् । हे अग्ने ! गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थ-

नेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

प्रास्यति । "भवतं नः" पङ्क्तिः । आहवनीयनिर्मथ्यावुच्येते । भवतं युवां नः अस्माकं "समनसौ" समानमनस्कौ "सचेतसौ" समानप्रज्ञौ । "अरेपसौ" । रेप इति पापनाम । अपापौ "मा यज्ञं हिꣳसिष्टं" विनाशिष्टम् । "मा च यज्ञपतिं" यजमानम् । किञ्च "शिवौ" शान्तौ "भवतं भवथः "अद्य" अस्मिन्यज्ञे "नः" अस्माकम् ॥ ३ ॥

का० [५, २, ३,] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्थनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः । निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी ! नोऽस्मदर्थे युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परिहृत्यास्मदनुगृहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिꣳसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च मा हिꣳसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थे शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सदमप्रयुच्छन् स्वाहा ॥ ४ ॥

जुहोति । "अग्नावग्निः" । आहवनीयनिर्मथ्यावुच्येते । वि-

राट्। अग्नौ आहवनीयाख्ये योऽयमग्निः निर्मथ्यः "चरति प्रविष्टः"। "ऋषीणां" विदुषामग्निहोत्रिणां पुत्रः। "स यदग्नी आधत्ते तदेतं जनयतीति" श्रुतिः। "अभिशस्तिपावा" अभिशंसनमभिशस्तिः अभिशस्तेः पाति गोपायति यः सोऽभिशस्तिपावा। "स नः" सोऽस्माकमग्निः "स्योनः" सुखरूपः। "सुयजा" सुयागेन। "यज"। परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य प्रथमपुरुषेण व्यत्ययः। यजतु। "इह" अस्मिन् यज्ञे। "देवेभ्यो हव्यं" हविः। "सदम्" सदा। "अप्रयुच्छन्"। युच्छी प्रमादे। अप्रमाद्यन्। "स्वाहा" सुहुतं हविर्जुहोमि ॥ ४ ॥

का० [५, २, ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुचेति ॥ विराट्। दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट्। अत्र त्रिर्शीगतुर्याविका दशार्णौ तनो ह्यधिका। अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति। चर गतिभक्षणयोः। किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषय तैरुत्पादितत्वात् तेषां पुत्रवत् पुत्रः। तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात् पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपावा। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप्प्रत्ययः। हे अग्ने! स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्मद्दत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः। किं कुर्वन्। सदं अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्। युच्छ प्रमादे। स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु। यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वन ओजिष्ठाय। अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषꣳ स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

तनूनप्त्रमाज्यं गृह्णाति। "आपतये त्वा"। वायुदेवत्यं

यजुः । आ पततीत्यापतिः परि सर्वतः पततीति परिपतिः । उ-भयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्यं त्वा गृह्णामि । "तनून-प्त्रे" । तनूशब्देनात्रात्माभिप्रेतः । तन्यते हि तस्मादाकाशः त-तो वायुर्भवति । तस्मादाकाशो जायते शक्करनामा आका-शाद्वायुः । एतदभिप्रेत्योक्तम् । तनूनप्त्रे ब्रह्मणःपौत्रायेत्यर्थः । "शाक्कराय" । शक्नुवन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शक्कर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्करो वायुस्तस्मै । "तस्माद्वा एतस्मादाकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति" श्रुतिः । "शक्-ने" । शक्लृ शक्तौ । 'अन्येऽपि दृश्यन्त' इति वनिप् । शक्ताय । "ओजिष्ठाय" बलिष्ठाय । आज्यमवमृशन्त्यृत्विजः परस्पर-मद्रोहाय शपथयन्तः । "अनाधृष्टमसि" । अनाधर्षितमनुल्ल-ङ्घितश्च त्वं भवसि । हे आज्य शपथकारिभिः पूर्वमधृष्टमि-दानीमप्यनाधृष्यमनुल्लङ्घनीयं त्वं भवसि । "अनभिशस्ति" । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हार्थे वर्त्तते । न विद्यते अभिशस्तिर्यस्य त-त्तथोक्तम् । "अभिशस्तिपाः" अभिशस्तेः पाति रक्षतीत्यभि-शस्तिपाः । अनभिशस्ते प्रदेशे स्वर्गादौ नयतीति "अनभिश-स्तेन्यम्" । यतस्त्वमित्थं भूतमतः त्वामभिमृश्य "अञ्जसा-सत्यमुपगेषम्" । अञ्जसा प्रगुणेन मार्गेण यथास्वरूपं सत्य-मुपगच्छेयम् । त्वं चानेन सत्येन "स्विते मा धाः" । सु इते सा-धु गते कल्याणे लोके स्वर्गे मां निदध्याः ॥ ५ ॥

का० (८, १, १९—२०) । ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति त्रिश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः । वायुदेवत्यं यजुः । आ सम-न्तात् पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य ! त्वां गृह्णामि । किम्भूताय । परिपतये परितः पततीति परिपति-स्तस्मै सर्वव्यापिने । तथा तनूनप्त्रे । तनोति विस्तारयति विश्व-

मिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय । शाकराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरस्तस्मै । तस्मादे-तस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत अकाशाद्वायुरिति श्रुतेः (तैत्ति० आरण्य० ८, १) तथा शक्वने । शक्नोति सर्वं कर्त्तुमिति शक्वा त-स्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजो बल-मस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । अतिसयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य म-न्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य ! त्वामापतये प्राण-देवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात् पाति दे-हं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायञ्च चिन्त-यित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । त-दाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे । त नू शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनपा जाठरोऽग्निस्त-स्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ शाक्वराय । शक-नशीलः शक्वरः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाक्वरं शक्तिस्वरूप तस्मै-शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्वने ओजिष्ठा-य । शक्वने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्वनि शक्तिमति पुरुषे यदो-जिष्ठ सारं तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तद्वष्ट-म्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्य त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० (८, १, २४—२६) तनूनप्त्रमंतद्दक्षिण-स्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्यै द्रोहस्तेभ्य इति । आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य ! त्वमीदृशमसि । किम्भूतम् । अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्य्यम ॥ देवानामग्न्यादी-नामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्त्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिरृ-त्विजां परस्परविरोधेन निन्दन तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गा-दौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥

यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तनूनपत्राज्याहमृत्विक् अञ्जसा ऋजु-मार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमु-पगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेटयुत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटी-ति सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे च रूपम् इतश्च लोप परस्मैपदेष्विति इलोपः । किञ्च हे आज्य ! स्विते शोभनमार्गे य-ज्ञकर्मणि मा मां त्व धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैक-वचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ व्रतपास्त्वे व्र॑तपा या तव॑ त॒नूरि॒यꣳ सा मयि॑ यो मम॑ त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑ स॒ह नौ॑ व्रतपते व्र॒तान्यनु॑ मे दी॒क्षां दी॒क्षाप॑ति॒र्मन्य॑ता॒मनु॒ तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ६ ॥

आहवनीये समिधमादधाति । "अग्ने व्रतपाः" । यजमा-नोऽनेन यजुषा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासङ्करोति । "हे अग्ने व्रतपाः" । हे अग्ने व्रतं पातिरक्षतीति व्रतपाः । व्रत-मिति कर्मनाम । "त्वे व्रतपाः" अवधारणार्थं पुनः सम्बोधय-ति । त्वमेव व्रतस्य गोपायिता । तं शरणं व्रजाम इति शेषः । केन प्रकारेणेति चेत् । "या तव तनूरियꣳसा मयि" । या इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति शेषः । "या मम तनूरेषा सा-त्वयि" । या चैषा मम तनूः सा त्वयि भवत्विति शेषः । एवं कृतशरीरव्यत्ययपोरावयोः "सह नौ व्रतपते व्रतानि" । एक-त्र आवयोः हे व्रतपते व्रतानि कर्माणि सन्त्विति शेषः । किञ्च "अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम्" । अनुमन्यतां मे मम दी-क्षां दीक्षापतिः सोमः । अनुतपस्तपस्पतिः । अनुमन्यतां च तपः शब्देन च उपसद उच्यन्ते । तपस्पतिः सोमः ॥ ६ ॥

का० (८, २, ४) अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः ! सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने ! त्वे व्रतपाः त्व

मस्मदीयस्य वर्त्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनू मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतप ते ! व्रतपालकाग्ने ! व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्त्तन्तामिति शेषः । यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किञ्च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामित्यनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व । आप्याययास्मान् सर्व्वान् सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ॥ एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

सोममाप्याययन्ति । "अꣳशुरꣳशुः" । चतुरवसाना चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिरुच्यते सौमी । चतुर्थोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवताकः । हे सोम "अंशुः" । वीप्सा । "ते" तव "आप्यायताम्" उपचीयताम् । कस्मै "इन्द्राय"। तादर्थ्ये चतुर्थी । "एकधनविदे" । एकधनान् वेत्ति एकधनवित् तस्मै एकधनविदे कथंभूतान् वेत्ति । "एकैकोऽशुः सोमस्य देवान् प्रति भक्षत्वेन गच्छन् शतमेकधनानाप्याययति दश दश वा सोमस्य ईदृशी-शक्ति" रिति श्रुतिः" । "आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम्" । आप्यायतामुपचीयताम् इन्द्रः हे सोम तुभ्यं त्वदर्थम् । उपचितोऽहीन्द्रो बहु सोमं पिबति । "आत्वमिन्द्राय प्यायस्व" । आप्यायस्व त्वमिन्द्रार्थमात्मानम् । सोम "आप्यायय" वर्द्धय "अस्मान सर्वान्" समानख्यानान परिचारकान् । "सन्या"

धनलोभेन "मेधया" प्रज्ञया च । "स्वस्ति ते देव सोम" । स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम । अहं च "सुत्यामशीय" व्याप्नुयाम् । यद्वा स्वस्त्यविनाशेन तव संबन्धि सवनं सुत्यां हे देव सोम अहं व्याप्नुयाम् । प्रस्तरे निह्नुवते । "एष्टा रायः" । यजतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं निष्ठाप्रत्यये परतो दानार्थस्य । आ ईष्टा रायः मर्यादया इष्टानि धनानि । दक्षिणाभिप्रायमेतत् । किमर्थमिति चेत् "प्रेषे भगाय" । प्रकृष्टाय इषेऽन्नाद्याय भगाय धनाय च । "ऋतमृतवादिभ्यः" सत्यमेतच्चिन्तितमस्माकं भूयात्सत्यवादिनामिति विभक्तिव्यत्ययः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । "नमो द्यावापृथिवीभ्याम्" । द्यावापृथिव्योः सम्भोगमनुसर्वं सिध्यतीति नमस्कारः ॥ ७ ॥

का० (८, २, ६) यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्त्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदैवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवल्ल्या अवयवोऽंशुरुच्यते । वीप्सा सर्वसंग्रहार्था ! हे सोम देव ! ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभय मन्त्रेणाप्यायित भवति । तदाह तित्तिरिः । यद्देवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भूतायेन्द्राय । एकधनाविदे एकं मुख्यं धनंसोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधना एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान् वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम ! तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम ! त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभावेवेन्द्रञ्च सोमं चाप्याययतीति ॥ किञ्च हे सोम ! सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्ति । ऋत्विजो वा अस्य

सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ! ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम ॥ का० (८, २, ९) प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विज. प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं चोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निह्नुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम ! त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादृत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेट् । तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यम्भाविफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेष. । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिन ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नास्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

या ते॑ अग्नेऽयःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्व॒रे॒ष्ठा । उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त् स्वाहा॑ । या ते॑ अग्ने रजःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्व॒रे॒ष्ठा उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त् स्वाहा॑ । या ते॑ अग्ने हरिश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्व॒रे॒ष्ठा उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त् स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

उपसदं जुहोति । "ततोऽसुरा एषु लोकेषु, पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिल्लोके रजतामन्तरिक्षे हारिणीं दिवीत्यादी"तिहासो निदानभूतः । "या ते अग्ने" । हे अग्ने या ते तव "अयःशया" अयसि शेते इत्ययःशया "तनूः" शरीरम् "वर्षिष्ठा उरुतमा" विस्तीर्णतमा । "गह्वरेष्ठा" निगूढदेशस्थायि-

नी । सा असुरसम्बन्धिनी । "उग्रं वचः" उद्गूर्णं वचः जहि-जहि मारयमारय इतीत्थंभूतं वचनम् "अपावधीत्" अपहन्तु "त्वेषं" दीप्तं धृष्टं बलेन उर्जस्वितया च युक्तमपहन्तु । हतत्वर्वोयमा निर्वाचः असुराः सन्त्वित्यर्थः । यद्वा या तवाग्नेऽयःशया तनूः विस्तीर्णा निगूढदेशस्थायिनी च उद्गूर्णमसह्यं वचनमपहतवती दीप्तं वचनमपहतवती । सेनां पुनरपहन्त्विति शेषः । "रजःशया" रजतशायिनी । "हरिशया" हरितसुवर्णशायिनी । एतावदुत्तरयोर्मन्त्रयोर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८ ॥

का० (८, २, ३५) उपसद जुहोति स्रुवेण या त इति ॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्याय मन्त्रः ॥ हे अग्ने ! या ते तवायःशया तनूः । अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति विभक्तेरलुक् ॥ सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत् ! छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्त तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्त देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन् लोके राजतीमन्तरिक्षे हारिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या (३, ४, ४, ३) अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वय पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यञ्च त्वे-

यं बच इति ॥ का० (८, २, ३८) एवमितरे अन्वहं रजः शया-ं हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसदेव-मितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्र भेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तप्तायनी मेऽसि । वित्तायनी मेऽसि । अवतान्मा नाथितात् । अवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । योऽस्यां पृथि-व्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्ने हि । यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

चात्वालं परिलिखति । "तप्तायनी मेऽसि"। चत्वारो मन्त्राः पृथिवीदेवत्याः । तप्त इव वृत्त्यर्थं पुरुषोऽस्यामेतीति तप्तायनी पृथिवी । "मे" मम "असि"। द्वितीयं परिलिखति । "वित्ता-यनी" । अस्यां हि विविदानोऽर्थमुपलभमानः पुरुष एतीति वित्तायनी । वित्तवान्वा भवतीति वित्तायनी "मे" मम "अ-सि" । तृतीयं परिलिखति । "अवतात् मा नाथितात्" । अवतु रक्षतु मां नाथितात् । नाथतिर्याच्ञार्थः । परियाचनात्। यथाहं न याचेयं तथा पृथिवी मां करोत्वित्यर्थः । चतुर्थम् । " अवतात्" अवतु रक्षतु मां "व्यथितात्" व्यथ दुःखभयच-लनयोः । भयात् चलनाद्वा पृथिवी । चात्वाले प्रहरन्ति । "वि-देदग्निः" । "स वा अग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति । यां त्वा

अमूं देवा अग्ने अग्नीन् होत्राय प्रवृणतेत्यादी"तिहासः तदनुवादिन एते मन्त्राः । "विदेत्" जानीयात् अग्निः । कतमः । "नभः" । न भातीति नभःस्वकीयं नाम । पुरीषं हरति । "अग्ने अङ्गिरः" । हे अग्ने अङ्गिरः । "अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति" श्रुतिः । "आयुना नाम्ने" । आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः । "आ इहि" आगच्छ । निवपति । "योऽस्यां पृथिव्याम्" । यस्त्वमस्यां पृथिव्यां भवासि । यत्ते तव आनाधृष्टम्" अनाधर्षितं नाम "यज्ञियं" यज्ञसम्पादि तेन नाम्ना "त्वामादधे" स्थापयामि । "यो द्वितीयस्यां "पृथिव्यामसि" । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्तः । तृतीयस्यां "पृथिव्यामसि" । पृथिवीशब्देन द्युलोक उक्तः । चतुर्थं प्रहरति । "अनु त्वा देववीतये" । देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां देववीतये । वीतिस्तर्पणार्थः ॥ ९ ॥

का० (५, ३, २०—२५) शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृद खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात् पूर्वस्यां सञ्चरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एव दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि ! त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्त पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति सन्तप्यते त तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्त सन्नरो यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति ।

हे पृथिवि ! नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तु-ह्योस्तातङ्ङिति हेस्तातङ्ङादेशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याच्ञार्थः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्य-थ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा माम-वतात् रक्ष ॥ का० (५, ३, २६) विदेदग्निरिति चात्वले प्रहरति स्फ्येनेति । प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः । हे चा-त्वालगतमृत्तिके नभो नामाग्निर्नभःसञ्ज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदे-त् त्वां जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्य-र्थः । अग्निनामोच्चारणपुरः सरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः (३, ५, १, ३१) । स वा अग्नेर्नामेव नामानि गृह्णन् हरतीति ॥ का० (५, ३, २७) अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति ! पुरीषं खाता मृत् ॥ हे अङ्गिरः ! अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थे रस्प्रत्ययः । त त्सम्बोधनम् । हे अग्ने ! त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि ग-च्छ । एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातर्यागत एवाधिष्ठेयमा-गच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ का० (३, ५, २८) योऽस्या मिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने ! यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भू-मावसि । किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसि-द्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ का० (५, ३, ३०—३१) एवं द्विरपरं द्वि-तीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खा-त्वा हृत्वा मृत् प्रक्षिप्ता वेद्यर्थमेतत्त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्य्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पा-ठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्य-न्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ का० (५, ३, ३२) अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति । यथा पूर्वस्मिन् प-र्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहर णं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके ! त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ ९ ॥

सि॒ꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ कल्पस्व । सि॒ꣳह्य-

सि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व । सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ॥ १० ॥

व्यूहत्युत्तरवेदिम् । "सिंह्यसि" । "तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध" इत्युपक्रम्य सिꣳहीभूत्वाददानाचचारे"तीतिहासो वेदिमन्त्राणां निदानभूतः । या त्वं सिꣳही भवसि । "सपत्नसाही" । सपत्नान् सोढुं शीलमस्या इति सपत्नसाही शत्रूणामभिभवित्रीत्यर्थः । सा त्वमस्माभिरनुमीयमाना देवेभ्योऽर्थाय कल्पस्व । उत्तरवेदिरूपेण क्लृप्ता भव । प्रोक्षति । "शुन्धस्व" । आभिरद्भिराप्लुता सती शुद्धा भव । सिकताः प्रकिरति । "शुम्भस्व" । शुम्भतिरलङ्कारार्थः । अलङ्कृता भव ॥ १० ॥

का० (५, ३, ३२) सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिꣳ शम्यामात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक् पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिꣳही भूत्वा चचारेतीतिहासः । (३, ५, १, ३२) सा वेदिमन्त्रेषूच्यते । हे उत्तरवेदे ! या त्वं सिंही सिंहसमानाभूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थे कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण क्लृप्ता भव ॥ का० (५, ३, ३७) प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति । हे उत्तरवेदे ! शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शुद्धौ अन्यत् पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे ! त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत् पूर्ववत् । शुम्भतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पातु । इदमहं तप्तं वार्बहिर्धा यज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिं प्रोक्षति । "इन्द्रघोषः" । घोष इति वाङ्नामसु पठितम् । इन्द्रस्त्वां "वसुभिः" सहितः "पुरस्ता"द्गोपायतु ।

"प्रचेताः" प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वा "रुद्रैः" सहितः "पश्चात्पातु" । "मनोजवाः" । मनोगतिर्यमः त्वां "पितृभिः" सहितः दक्षिणतः पातु । "विश्वकर्मा" । विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातो मन्त्रः । बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चति । "इदमहं" वेदिशमनेन "तप्त"मावर्तितं "वाः" उदकम् "बहिर्धा यज्ञात्" बाह्यतो यज्ञात् "निःसृजामि" निक्षिपामि ॥ ११ ॥

का० (५, ४, ११) वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे ! त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ का० (५, ४, १२) बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्बाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥११॥

सि॒ꣳह्य॑सि॒ स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑स्यादित्य॒वनि॒ः स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑सि ब्रह्म॒वनि॑ः क्षत्र॒वनि॒ःस्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑सि सुप्र॒जाव॒नी रा॑यस्पोष॒वनि॒ः स्वाहा॑ । सि॒ꣳह्य॑स्याव॑ह दे॒वान् यज॑माना॒य स्वाहा॑ । भू॒तेभ्य॑स्त्वा ॥ १२ ॥

नाभिव्याघारयति। "सिꣳह्यसि"। "सा यदेवाद: सिꣳही भूत्वा शान्तेवाचचारे"त्यादि निदानोद्घाटनं श्रौतम्। "सिꣳह्यसि स्वाहा"। सिꣳह्यसि आदित्यवनिः"। 'छन्दसि वनसनरक्षिमथा'मिति इन्प्रत्ययः। आदित्यादीन् वनुते संभजत इत्यादित्यवनिः। "सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः"। "सिꣳह्यसि सुप्रजावनिः"। "रायस्पोषवनिः"। ब्रह्मक्षत्रं शोभनां प्रजां"रायस्पोषं" धनपोषाम्। एतान्यादित्यवनिसमानव्याख्यानानि। "सिꣳह्यसि आवह देवान् यजमानाय"। आगमय देवान् यजमानाय। स्रुचमुद्यच्छति। "भूतेभ्यस्त्वा"। भूतशब्देन चतुर्विधो भूतग्रामोऽभिधीयते। चतुर्विधाय भूतग्रामाय। उत्पत्तये स्थितये च स्रुचमुद्यच्छामीतिशेषः॥ १२॥

का० (५, ४, १४) नाभ्याः श्रोण्यꣳसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षया दक्षिणेऽꣳसे श्रोण्याꣳश्रोण्यामꣳसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिꣳह्यसीति। योऽयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आग्नेयैशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् कथम् अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन। तद्यथा। प्रथमं दक्षिणे ऽसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे ततो मध्ये। एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ पञ्चयजुषां वाग्देवता। पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ। तदयं मन्त्र आह। तदुक्तं तित्तिरिणा। तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति। तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते। हे उत्तरवेदे! त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम्॥ सिंह्यसि किम्भूता। आदित्यवनिः। आदित्यान् वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः। अन्यत् पूर्ववत्। सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्मक्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः॥

सिह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री । रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री । सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० (५, ४, १५) भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहूः ! त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ꣡ꣳह । ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳह । अच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳह । अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

परिधीन परिदधाति । "ध्रुवोऽसि" । यस्मादधियज्ञं "ध्रुवः" स्थिरः त्वमसि तस्मात् "पृथिवीं दृꣳह" दृढीकुरु । "ध्रुवक्षित्" । ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षित् । यस्मात्त्वं ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु । "अच्युतक्षित्" । अच्युते यज्ञे क्षियतीत्यच्युतक्षित् । यस्मात्त्वमच्युतक्षिदसि तस्माद्दिवं दृढीकुरु । सम्भारानुपनिवपति । "अग्नेः पुरीषमसि" । अग्नेः पूरयितृ भवसि । "शरीरं हैवास्य पीतुदारु" इत्यादि श्रुतिः । सम्भाराणां शरीरपूरणात् पुरीषत्वमुपपद्यते ॥ १३ ॥

का० (५, ४, १६) नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति । पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे ! त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृंह दृढीकुरु । हे दक्षिण परिधे ! त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे ! त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृंह ॥ का० (५, ४ १७) अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्या इति । गुग्गुलुर्धूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं तृणविशे-

षः वृष्णेः स्तुका अविरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह । त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्ने रेतत् पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

युञ्जते मन॑ उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चित॑ः । वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुति॒ः स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

सावित्रं जुहोति "युञ्जते मनः" । अधियज्ञानुवादिनी सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता । ऋत्विजो युञ्जते मनः मनांसि । " उत युञ्जते धियः " । अपि च । युञ्जते प्रेरयन्ति धियो वाचः। कथं भूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति। "विप्राः" ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । "विप्रस्य"। प्राप्तक्रियाशक्तेः फलदानं प्रतियज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य । श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्येते । अतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते । "बृहतो" महतः । "विपश्चितो" मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य । किञ्च त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विजः । "वि होत्रा दधे" विदधत इति वचनविपर्ययः । अथ होत्राः सप्त वषट्कर्त्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते । अथ "होत्राः संयाजयन्तीति" श्रुतिः । सौत्येऽहानि सप्त होतारो वषट्कुर्वन्ति । तदेतदुच्यते । "वयुना विदेक इत्" श्रुतिः । वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । इच्छब्द एवार्थे । सर्वेषामेवर्त्विजां मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्राह्माख्यः एक एव ऋत्विक् " वयुनावित् " त्रिवेदज्ञानान्वितो भैषज्यं करोति । " मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः" । महती देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः परिस्तवनम् । को हि नाम यज्ञं प्रत्यृत्विजः प्रसूय समाप्स्यति यज्ञम् । यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण सम-

इतं जगद्विभर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥

आस्ति तावत् प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्यग्नित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत् पददीर्घा सोमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चात्सदोभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वय सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः । सावित्र्यर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति । तं होम विधत्ते कात्यायन (८, ३, २९) । चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्त्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्ये ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति । उत धियः इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम् । किम्भूता विप्रा । होत्रा होमकर्त्तारः । तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज । किम्भूत एकः । वयुनावित् वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति (निरु० नै० ५, १४) यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः । नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः मही महती । तथा चाथर्वणिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति । बृहदारण्यकेऽपि (मा० ४, २, २४ । का० ४, ४, २१) स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिद प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति । श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया

चेति । यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः (३, ५, ३, ११) । किम्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलामिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्रासक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्त्तौ । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्त्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाꣳसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति । "इदं विष्णुः" । गायत्री वैष्णवी । इदं जगत् विष्णु "र्विचक्रमे" विक्रान्तवान् । सर्वप्राणिनां हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविशतीति विष्णुः । किञ्च "त्रेधा निदधे पदम्" । पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदम् । भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम् । किञ्च "समूढमस्य पाꣳसुरे" । अस्यैव विष्णो रन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमद्वतमक्षरमित्येवंलक्षणम्, समूढमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्माभिः । "पांसुरे" । लुप्तोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते तत्समूढमिति । द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् । "तद्विष्णोः परमं पदꣳसदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्" इति ॥ १५ ॥

का० (८, ३, ३१) दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति । दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः ॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे

विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्य्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं तथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं (अध्या० ६, ५ क०) तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरय इति । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

इरा॑वती धेनु॒मती॒ हि भू॒तꣳ सू॑यव॒सिनी॒ मन॑वे दश॒स्या । व्य॑स्कभ्ना॒ रोद॑सी॒ विष्ण॑वे॒ ते दा॒धर्थ॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखै॑ः स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

द्वितीयस्यानसो वर्त्मनि जुहोति । "इरावती" वैष्णवी त्रिष्टुप् । हे विष्णो यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ इरावती सस्यवत्यौ "धेनुमती" धेन्वादिभिः पशुभिः तद्वत्यौ । "हि" शब्दो यस्मादर्थे । व्याख्यातः । एवंभूतां "भूतम्" अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः । संवृते इत्यर्थः । "सूयवसिनी" शोभनयवसवत्या । सुसस्यवत्यौ । "मनवे" यजमानाय । "दशस्या" दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् । अतः कारणात् "व्यस्कभ्नाः" । स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः । स्तम्भितवानसि । "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ एते । किञ्च । "दाधर्थ" धारयसि च । पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः । "अभितः" इतश्चेतश्च । "मयूखैः" रश्मिभिः । यस्मात्त्वमेवं प्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

का० (८ ३, ३५) स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ !

युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अडभावश्छान्दसः । किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान् यजमानः तस्मै दशस्या दास्यौ यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुनप्रत्यये उपधाह्रस्वः ओविभक्तेर्यादेशश्च । एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो । एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्ना विभज्य स्तम्भितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम् । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम् । स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्ये आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् । अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः ॥ १७ ॥

पत्नी अक्षधुरावनक्ति । "देवश्रुतौ" । देवा एते धुरौ शृण्वति इति देवश्रुतौ । ये युवां देवश्रुतौ । ते "देवेषु आघोषतम्" । घुषिर शब्दे । आशब्दयतम् । वाचयति । "प्राची प्रेतम्" । हे हविर्द्धाने प्राची प्रागञ्चने । इण् गतौ । प्र इतं प्रेतं प्रगच्छतम् "अध्वरं कल्पयन्ती" । यज्ञं समर्थं कुर्वाणे । किञ्च "ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम्" । ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम् । "मा जिह्वरतम्" । ह्वल चलने । मा चलनं कुरुतम् । अचलितप्रतिष्ठिते युवां भवतम् । शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति । "स्वं गोष्ठम्" । हे हविर्धाने स्वमात्मीयं गोष्ठं स्थानम् "आवदत" मुच्चारयतम् । हे देवी" दानादिगुणयुक्ते हे "दुर्ये" गृहभूते । आमन्त्रितद्विवचनान्ते द्वे पदे । किञ्च "आयुर्मा निर्वादिष्टम्" ।

निरुपसर्गः कुत्सायाम् । निकृष्टमल्पं पशुधना विरहितमायुर्मा निर्वादिष्टं मा उच्चारयतम् । "प्रजां मा निर्वादिष्टम्"। प्रजां निकृष्टाम् निस्त्रंशां मा उच्चारयतम् । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादित्यभिप्रायः । नभ्यस्थे करोति । "अवरमेथाम्"। अस्मिन् प्रदेशे रमेथाम्, रतिं कुरुतम् । "वर्ष्मन्" 'नाङ्मिम्बुध्यो' रिति नलोपाभावः । 'सुपां सुलुगिति' सप्तम्या लोपः । "पृथिव्याः" ॥ १७ ॥

का० (८, ३, ३२) दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावञ्ज्यादिति सूत्रार्थः । अक्षधुरौ देवते । देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ शृणोतेः क्विप्तुगागमश्च । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ । अक्षाग्रभागौ । युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम् । घुषिर शब्दे । का० (८, ४, ३) प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्त्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते । हे उभे शकटे । युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेत प्रकर्षेण गच्छतम् प्राञ्चतस्ते प्राची । किम्भूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किञ्च यज्ञमिममूर्ध्वं नयतमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरत मा कुटिले भवतं ह्वृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा ह्वल चलने मा चलतम् । का० (८, ४, ४) स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३, ५, ३, १८] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे देवी दुर्ये गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते । स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम् । वदतेर्लुङि मध्य-

मद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम्। प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुः प्रजयोर्निराकरण मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्ष· स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः (३, ५, ३, १८)। *वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति । तस्माच्छापरूप*-दुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूप सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते । का० (८, ४, ५) पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे ! पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन् देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां वर्ष्मणि स्तीर्णे वा । सुपां सुलुगिति ङेर्लोपे न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपाभावः । देवयजनस्य भूमे· शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांꣳसि । यो अस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

दक्षिणमुपस्तभ्नाति । "विष्णोर्नुकम्" । इत्याद्याऽऽम्तिस्रो वैष्णव्यस्त्रैष्टुभः । द्वयोरन्ते विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमिति निपातसमाहारोऽवधारणार्थः । विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि । यो विष्णुः "पार्थिवानि विममे" पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि निममे निर्मितवान् । "रजांसि" । "लोका रजांस्युच्यन्ते इति रजः शब्दो लोकवचनः । किञ्च यश्च "विचक्रमाणस्त्रेधा उरुगायः" । उरुगमनः "अस्कभायत्" स्तम्भितवान् "उत्तरं" द्युलोकाख्यम् "सधस्थं" सहस्थानं देवानाम् । 'सधमादस्थयोश्छन्दसी' ति सहशब्दस्य सधादेशः । तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमिति सम्बन्धः । स्थूणमुपनिहन्ति "विष्णवे त्वा" । निहन्मीति शेषः ॥ १८ ॥

का० (८, ४, ६) उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णो-र्नुकमिति दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूप वचेरुम् अडभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोक-स्थानानि विममे निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कोक्तेः (निरु० नै० ४, १९) रजःशब्दो लोकवाचक । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तर-मुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थान द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्थयोश्छन्दसीति । सहस्य सधादेश· ॥ स्कम्भ रोधने ! क्र्यादिभ्यः श्ना । हलः श्नः शानज्झाविति हेरनु-वृत्तौ छन्दसि शायजपीति यद्यपि हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति लङ्यपि श्नः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम् ॥ कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्य्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्वेति कानचि रूपम् । तथा उरुगाय· उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्माभिर्गीयत इति वा ॥ का० [८, ४, ७] दक्षिणतः स्थू-णामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ ! विष्णवे हविर्धान-शकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥ विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

उत्तरमुपस्तभ्नाति । "दिवो वा विष्णो" हे विष्णो द्युलो-कात् वा "उत वा पृथिव्याः" अपि वा पृथिवीलोकात् । "महो वा विष्णो उरोरन्तरिक्षात्" महतो वा विष्णो उरोर्विस्तीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात् । एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लो-केभ्यो धनमादाय अन्यतो वा यतः कुतश्चित् "उभा" उभौ

"हस्तौ" वसुना धनेन "पृणस्व" आपूरय तत "आप्रयच्छ" आभिमुख्येन देहि । दाक्षिणात् आ उत सव्यात्" पञ्चम्याः तृतीयया व्यत्ययः । दाक्षिणेन हस्तेन अपिच सव्येन हस्तेन । उभाभ्यां हस्ताभ्यामकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ १९ ॥

का० [८, ४, ८—९] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरतः स्थूणां पूर्ववादिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णो ! दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत्य आवृत्य प्रकृष्ट मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

मध्यमं छादिरालभ्य वाचयति । "प्रतद्विष्णुः" । उत्तरोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यद्वृत्तयोगात् । "यस्य विष्णोः "उरुषु" महत्सु "त्रिषु विक्रमणेषु" लोकेषु "अधिक्षियन्ति" उपरि निवसन्ति "भुवनानि" भूतजातानि "विश्वा" विश्वानि सर्वाणि । इदानीं प्रथमोऽर्द्धर्चः। "प्रतद्विष्णुः स्तवते"। यकः स्थाने शप्छान्दसः । "वीर्येण" वीरकर्मणा । कथं स्तूयते । "मृगो न भीमः" । यथा मृगः सिंहः स्तूयते । भीमः । बिभेत्यस्मादिति भीमः । "कुचरः" । कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः । "गिरिष्ठाः" पर्वतस्थानः ॥ यद्वा हीनोपमान

त्त्वादन्यथा व्याख्यायते । सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रो विशिष्यते । स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति । "मृगो" न । मृजूष् शुद्धौ । यथाशुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः । भीमो भीषणः । "कुचरः" । कायश्चरतीति कुचरः । कुशब्दस्य सम्प्रसारणं छान्दसम् । गिरिष्ठाः । गिरिर्मेघः तत्र इन्द्रो वृष्ट्यर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मादिरूपेण । अथ गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति । अथ देहोपि गिरिरुच्यते । तस्मिन्नात्मत्त्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ २० ॥

का० (८, ४, १३) प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्येति । तत् स प्रसिद्धो विष्णु वीर्य्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः । किम्भूतो विष्णुः । मृजूष् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः । नोऽनर्थकः पादपूरणः । भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादान इति मप्रत्ययः । कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति । गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्य्येण स्तूयते तद्वत् । स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥२०॥

विष्णो रराटमसि । विष्णोः श्नप्त्रे स्थः । विष्णोः स्यूरसि । विष्णो ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ २१ ॥

रराट्यामालभ्य वाचयति । "विष्णोरराटम्" । विष्णोर्यज्ञस्य ललाट"मसि" । उत् आप्यानुपस्पृश्य वाचयति । "विष्णोः श्नप्त्रे स्थः" । विष्णोर्यज्ञस्य श्नप्त्रे सृक्किणीस्थः ।

ओष्ठमंधिरुच्यते श्नप्त्रशब्देन । सीव्यति । "स्यूरसि" । षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यत्यनेनेति स्युः । सूचिर्वा । ग्रन्थिं करोति । "विष्णोर्ध्रुवोऽसि" ग्रन्थिरसि । समाप्तम् स्पृशति । "वैष्णवमसि" विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम् । "विष्णवे"ऽर्थाय "त्वा" मुपस्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

का० (८, ४, १५) विष्णो रराटमिति रराट्यमिति । वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं कुर्य्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्य्यते । विष्णोश्च मूर्त्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाल्ललाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्त्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते । तां मालां तद्बन्धनाधारतिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्य्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश ! त्वं विष्णोः विष्णुमूर्त्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० (८, ४, १६) विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति । उच्छ्राय्यै रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यन्तौ ! युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवथ ॥ का० (८, ४, १८) द्वार्य्याः परिषीव्यति लस्पूजनिप्रतिहितया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । बृहत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्पूजनि ! त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि । सीव्यन्त्यनेनेति स्यूः सूचिः । षिवु तन्तुसन्ताने । क्विपि च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति वस्योडादेशः ॥ का० (८, ४, १९) विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे ! त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ का० (८, ४, २१) प्राग्वꣳशꣳ हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभत इति । प्रागग्रैर्वंशैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थ ॥ हे हविर्धान ! त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो

हस्ताभ्याम् । आददे नार्य्यसि । इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरम् उपरवमन्त्राः प्राग्देवस्य त्वेत्यस्मान्मन्त्रात् । अभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातो मन्त्रः । "आददे गृह्णामि । "नार्यसि" । नारीति प्रशस्यतेऽभ्रिः । नरस्यापत्यं स्त्री नारी । परिलिखति । "इदमहम्" । उपरतान् परिलिखामि । "इदमहं रक्षसां" यज्ञविध्वंसिनां "ग्रीवा अपि कृन्तामि" छिनद्मि । यथापरिलिखितं खनति । "बृहन्नसि" यस्मात्त्वं हे उपरम बृहन्महानसि । कर्मणा परिमाणेन च । "बृहद्रवाश्च" बृहन्महत् रवोऽस्येति बृहद्रवाः । तस्माद् "बृहतीं" महती "मिन्द्राय वाचं वद" ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् (क० २६) प्राक् ॥ का० (८, ४, २५ ५१) दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्र्यादि करोत्यवटवदिति । यथा यूपस्यावटः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्त्तानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्य्यादित्यर्थः । अवटार्थमभ्रिस्वीकारमेवाह का० (६, २, ८) देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति । अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते । अभ्रिर्देवता । हे अभ्रे । सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि । त्वं तु नार्य्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातृणां सम्बन्धिनी भवसि । का० (६, २, ८,) यूपावटं परिलिखतीदमिति । *यदहं चतुरोऽवटान् परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः* अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि । का० (८, ५, ७) बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावटान् खनेदिति सूत्रार्थः । हे उपरवाख्यगर्त्त । त्वं बृहन्नसि महान् भवसि

वर्त्तुलस्य गर्त्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद् बाहुपरिमाणेन खा-तत्वाच्च महत्त्वम्। तथा त्व बृहद्रवा' बृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः। सकारान्तो रवस्शब्दः। खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भव-तीत्यर्थः। तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनि-युक्तं वाक्यं वद॥ २२॥

र॒क्षो॒हणं॑ वलग॒हनं॑ वैष्ण॒वीम्। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒ग-मु॒त्कि॑रामि॒ यं मे॒ निष्ट्यो॒ यम॒मात्यो॑ निच॒खानं॑। इ॒द-म॒हं तं व॑ल॒गमु॒त्कि॑रामि॒ यं मे॑ स॒मानो॒ यम॑स॒मानो॒ निच॒खानं॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमु॒त्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धु-र्यम॑सब॑न्धुर्नि॒च॒खानं॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमु॒त्कि॑रामि॒ यं मे॑ स॒जा॒तो॒ यम॑स॒जा॒तो॒ निच॒खानं॑। उत्कृ॒त्यां कि॑-रामि॒॥ २३॥

किं बृहतीमेव केवलां नेत्याह। "रक्षोहणम्" रक्षांसि या वागपहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम्। 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'। धातूपपदकालप्रत्ययनियमान्न प्राप्नोतीति "बहुलं छन्दसी"ति क्विप्प्रत्ययः। "वलगहनम्"। वलगान् कृत्याविशेषान् भू-मौ निखनितान् शत्रुभिर्विनाशार्थं हन्तीति वलगहा वाक्। पूर्ववत् क्विप्प्रत्ययः। तां वलगहनम्। वलो वृणोतेः। यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृण्वन् आ प्रच्छादयन् गच्छती-ति वलगः। "वैष्णवीं" विष्णुदेवत्यां वाचं वदेति सम्बन्धः। उत्किरति। "इदमहम्" यत्करोमि तद्वलगं कृत्याविशेषम् "उत्किरामि" उद्वपामि। "यं मे निष्ट्यः"। यं वलगं मे मम निष्ट्यः पुत्रः। स हि निर्गत्य शरीरात्ततो विस्तीर्णो भवति। "यं" च "अमात्यः" वलगं निचखान निखनति। 'छन्दसि-लङ् लुङ् लिटः' सर्वेषु कालेषु भवन्ति। द्वितीयमुत्किरति। "यं मेसमानः"। विद्यादिभिः सदृशः। "असमानः" विद्या-

दिभिरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । "यं मे-सबन्धुः" । सबन्धुः स्वजनः । "असबन्धु" स्तद्विपरीतः । शेषं व्याख्यातम् । चतुर्थमुत्किरति । "यं मे सजातः" । सजातो भ्राता स हि समानजन्मा भवति । "असजातः" । असमानजन्मा भ्रातुरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । "उत्कृत्यां किरामि" उत्किरामि कृत्याम् ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचं रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोवधविषयाम् । तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम् । बहुलं छन्दसीति (पा० ३, २, ८८) क्विप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्था कृत्याविशेषा वलगा । वलगो वृणोतेरिति यास्कः (निरु० ६, २) । यस्य वधार्थं क्रियते तं वृण्वन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलग । ते वलगा बाहुमात्रे खातास्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान् बाहुमात्रान् खनेदिति श्रुतिः (३, ५, ४, ९) । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वाविन्दन् तस्माद् बाहुमात्राः खायन्त इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धिनीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्ध । का० (८, ५, ८) इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेण चत्वारो गर्त्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः । एवं स्त्यै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्त्तत इति निष्ट्य यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालादिः निसो गत इति (पा० ४, २, १०४ वा ४) वार्त्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अव्ययात्त्यबिति भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्वधार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उत्क्षिपामि उद्धृत्या-

न्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोत्वपामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वस्रेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः अन्यत्पूर्ववत् । चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत् पूर्ववत् । का० (८, ५, ९) उत्कृत्यां किरामीति पश्चात् सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

स्वराडसि सपत्नहा । सत्रराडस्यभिमातिहा । जनराडसि रक्षोहा । सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

यथा खातं स्पृशति । "स्वराडसि" । स्वकीयमेव राज्यं यस्य सः स्वराट् । सपत्नान् शत्रून् हन्तीति "सपत्नहा" । यस्त्वं स्वराडसि सपत्नहा च सोऽस्मानपीत्थंभूतान् कुरु इति शेषः । एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । "सत्रराट्" सत्रं द्वादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराट् । "अभिमातिहा" अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा । "जनराडसि" । जने राजति जनराट् । "रक्षोहा" । रक्षांसि हन्ति रक्षोहा । "सर्वराडसि" । सर्वस्य राजतीति सर्वराट् । "अमित्रहा" अमित्रान् हन्तीत्यमित्रहा ॥ २४ ॥

का० (८, ५, १३) स्वराडित्यभिमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गर्त्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शो चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथम गर्त्त । त्व स्वराडसि स्वेनैव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत

इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती । अथ चतुर्थं सर्व-राट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् । रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् । रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् । रक्षोहणौ वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी । रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी । वैष्णवमसि । वैष्णवा स्थ ॥२५॥

प्रोक्षत्येतान् । "रक्षोहणः" । रक्षसां हन्तॄन् "वः" युष्मान् "वलगहनः" वलगस्य हन्तॄन् "प्रोक्षामि" सिञ्चामि "वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् । अपनयति । रक्षसां हन्तॄन् "वः" युष्मान् वलगस्य हन्तॄन् प्रति "अवनयामि" अवाचीनम् अपः प्रापयामि । वैष्णवान्" । अवस्तृणाति । रक्षसां हन्तॄन् युष्मान् वलगस्य च हन्तॄन् प्रति अवाचीनान्दर्भान् स्तृणामि वैष्णवान् । अभिपवणे फलके उपदधाति । रक्षसां हन्तृणी "वां " युवां वलगस्य हन्तृणी उपदधामि स्थापयामि "वैष्णवी" विष्णुदेवत्ये । पर्यूहति रक्षोहणौ वां पर्यूहामि परिप्रापयामि । संलग्ने करोमि । व्याख्यातमन्यत् । तत्राधिपवणं चर्म निदधाति । "वैष्णवमसि" । विष्णुदेवत्यमसि । तस्मिन् ग्रावाणः पञ्च । "वैष्णवाः स्थ" । विष्णुदेवत्या भवथ ॥ २५ ॥

का० (८, ५, २२–२३) प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गर्त्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्त्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्त्तव्येति सूत्रार्थः । सप्त यजूषि वैष्णवानि । वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्त्तान् वो युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तॄन् वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन् । का० (८, ५, २४) अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति । गर्त्तेषु प्रोक्ष-

गर्तेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्त्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्विर्द्व्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० (८, ५, २५) तमूनुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्व्यङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे सन्तृणे ईषद्बन्धनोपेते चतुर्णां गर्त्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्य्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्त्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् । का० [८, ५, २६] तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म । त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि । का० (८, ५, २७) तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति । निदधातीत्यनुवर्त्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे ग्रावाणः । यूयं वैष्णवा स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्य्यसि इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । अभ्रिमादत्ते । "देवस्य त्वेति" व्याख्यते द्वे यजुषी । यवानावपति । "यवोऽसि" । यु

पृथग्भावे । यौतीति यवः । यस्माद्यवनक्रियायोगाद्यव इत्ये तन्नामा त्वमभूः । तस्मात् "यवय" इति पृथक्कुरु "अस्मत्" अस्मत्तः "द्वेषो" ऽप्रीतिः दौर्भाग्यम् । "यवय अरातीः" अदानानि । सौभाग्यं दानं च प्रार्थ्यते । औदुम्बरीं प्रोक्षति । "दिवे त्वा" । दिवेऽर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः। "अन्तरिक्षाय-त्वा पृथिव्यै त्वा" । प्रथमेन यजुषा व्याख्याते यजुषी । अवटे-शेषमासिञ्चति । "शुन्धन्तां लोकाः" । शुन्ध्यन्तामिति विकरण-व्यत्ययः । दिवादिभ्यः श्यन्प्राप्नोति न भवति । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते "पितृषदनाः" । बर्हींषि प्रास्यति "पितृषदनमसि" । पितर एषु सीदन्तीति पितृषदनम् ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । का० (८, ५, ३०—३२) औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्र्यादि करोत्यावटस्तरणादिति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डप-मध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात् पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्त्तते यूपावटखननवदभ्रिस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । यूपावटप्रदेशे का० (६, २, ८) देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति । व्याख्यातं यजुः । का० (६, २, ८) यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । एतदपि व्याख्यातम् । का० (६, ५, १५) यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्येति । यवदैवत्यं हे धान्य-विशेष ! त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्य धनं च प्रार्थ्यत इति भावः । का० (६, २, १५—१६) प्रोक्षत्यग्रम-ध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्राक्षोमीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादि-ति । तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग ! दिवे द्युलोकप्रीत्य-र्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः । द्वितीयः हे मध्यभाग ! अन्तरिक्षा-यान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि । अथ तृतीयः हे मूलभाग ! पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि । का० (६, २, १७) अवटे

शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति । द्वे यजुषी पित्र्ये पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमिव वा एतत्करोति यत् खनति यत्पयोऽव-नयति शान्त्यै तदिति । का० (६, २, १८) बर्हींषि प्राक्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च द-र्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः पितरः । सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत् पितृषदनम् । हे बर्हिः ! त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवंꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्या-म् । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं रायस्पोषवनिं पर्यूहा-मि । ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह ॥ २७ ॥

उच्छ्रयति । "उद्दिवꣳस्तभान" । दिवं द्युलोकं स्तम्भय । "आ अन्तरिक्षं पृण" । पॄ पालनपूरणयोः । आपृण आपूरया-न्तरिक्षम् । "दृꣳहस्व पृथिव्याम्" । द्वितीयार्थे सप्तमी । दृढीकुरु पृथिवीम् । यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवी दृढीकुरु । मिनो-ति । "द्युतानः त्वा" । द्युतानो दीप्यमानः त्वां "मारुतो" । वायुः "मिनोतु" । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रक्षिपतु । "मित्रावरुणौ" च मिनुतां "ध्रुवेण" स्थिरेण "धर्मणा" धारणेन । पर्यूह-ति । "ब्रह्मवनि" । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथामि' तीन् प्र-त्ययः । ब्रह्म वनोति ब्रह्मवनि । अविभक्तिको निर्देशः । क्रि-याविशेषणतया पर्यूहणविशेषणतया वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । ब्रह्मवनि त्वाम् क्षत्रवनि त्वाम् । क्षत्रं वनोति क्षत्रवनि । एवं "रायस्पोषवनि" त्वाम्, "धनपोषवनि" त्वां पर्यूहामि । ऊ-ह वितर्के परिपूर्वः पूरणार्थः । पर्यूषति । "ब्रह्मादीनि दृढीकु-रु दृꣳह । ब्रह्म इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

का० (८, ५, ३३) उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति । उच्छ्रयणमूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् । पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि । हे औदुम्बरि । त्वं दिवं द्युलोकमुत्तभान स्तम्भय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृण पूरय । पृथिव्यां दृंहस्व दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु । का० (८, ५, ३४) द्युतान इति मिनोतीति । शाखां गर्त्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि । द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्त्ते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः । का० (८ ५ ३ ५) पर्यूहणाद्योपसेचनात् कृत्वेति ! पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्य्यादित्यर्थः तत्र यूपस्थाने का० (६, ३, १०) ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्यूहतीति हे औदुम्बरि । त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । का० (६, ३, ११) ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्त त्रिः पर्यूषतीति। परितो दृढीकुर्य्यादिति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि । ब्राह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्र क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपाश्च दृह दृढीकुरु ॥२७॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथाम् । इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

आलभ्य वाचयति । "ध्रुवासि" । यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि एव"मयं यजमानो" ध्रुवः शाश्वतः "अस्मिन्नायतने" अस्मिँल्लोके "प्रजया" वा "पशुभिर्वाभूयात्" । विशाखे जुहोति । "घृतेन द्यावापृथिवी" । घृतेनानेन हे द्यावापृथिव्यौ युवां पूर्य्येथाम् । सदसि छदिरधि निदधाति । "इन्द्रस्य छदि" र्भवसि । सर्वजनानां छाया । "विश्व गोत्रा ह्यस्मिन्

ब्रह्मणा आसत" इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

का० (८, ५, ३५) ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्येति। आलम्भनं स्पर्शनम्। हे औदुम्बरि। त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु। का० (८, ५, ३७) स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति। औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः। हूयमानेनानेन घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम्। का० (८, ६, १०) इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति। औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डप निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः। छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते। हे तृणमय कट। त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः। सदोमध्यवर्त्तिनः सर्वजनस्य यजमानर्त्विग्रूपस्य प्राणिन प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः। सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परिं त्वा गिर्वणो गिरं इमा भंवन्तु विश्वतः।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टंय ॥ २९ ॥

परिश्रयति "परित्वा"। अनुष्टुबैन्द्री। आनिरुक्ता। परिभवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे "गिर्वणः"। "इन्द्रो वै गिर्वा" इति श्रुतिः। "गिरो" वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः "विश्वतः" सर्वतः। कथं भूतं त्वां परिगृह्णन्तु। "वृद्धायुम्" वृद्धा आयवो मनुष्या ऊरुलक्षणा यस्य स तथोक्तः। यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरणः। वृद्धश्चायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः। "अनुवृद्धयः"। सवनक्रमेणानुवृद्धा वाचः। किञ्च "जुष्टा भवन्तु" त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु। प्रीतिकरा "जुष्टयः" ॥ २९ ॥

का० (८, ६, १२) परि त्वेति परिवार्येति । परितः कुड्यवदा-वरण कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्र्यनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु ! किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिने सवनं तानस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य स्यूरसि । इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि । वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

परिषीवणग्रन्थिकरणाऽभिमर्शनानि सदसः इन्द्रोपलक्षितानि भवन्ति । आग्नीध्रं स्पृशति । "वैश्वदेवमसि" ॥ ३० ॥

का० (८, ६, १२) परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो ! त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यू क्विप् छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊडादेशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे ! त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः ! त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि ॥ का० (८, ६, १३—१४) हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभत इति । हविर्धानमण्डपस्योपरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र ! त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि ॥ ३० ॥

विभूरसि प्रवाहणः । वह्निरसि हव्यवाहनः । श्वात्रोऽसि प्रचेताः । तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

अत उत्तरं षोडशधिष्ण्यमन्त्रा । तत्र श्रुतिः । ते वै द्वि-

नामानो भवन्तीति" । आग्नीध्रं "विभूरासि प्रवाहणः" । विभवतीति विभूः प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणत उत्तरश्च ऋत्विजो गच्छन्ति । यस्त्वं विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । होतु र्धिष्णम् । "वन्हिरसि हव्यवाहनः" । प्रशास्तुः । "श्वात्रः" । आशु क्षिप्रम् अततीति । श्वात्रः "प्रचेताः" प्रकृष्टज्ञानः । ब्राह्मणाच्छंसिनः । "तुथोऽसि विश्ववेदाः" । "ब्रह्म वै तुथ" इति श्रुतिः । विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः । तदाह का० (८, ६, १५) धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिता स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते । का० [८, ६, १६] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति । विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवन्तीति श्रुतेः (३, ६, २, २४) अग्रयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य ! त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि विविध भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविषः प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतेति । तदाह तित्तिरिः । तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुतेति । मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्य्यात् । तदाह का० (८, ६, १८—२१) षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छꣳसिपोतृनेष्टृच्छावाकानामिति । होतुर्धिष्ण्यं हे होतृधिष्ण्य ! वह्निर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्निः हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहनः । यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् । मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे मैत्रावरुणधिष्ण्य । त्वं श्वात्रः प्रचेताश्चासि शु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः ।

प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य । त्व तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः (४, ३, ४, १५) ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते । तदाह तित्तिरः । तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

उशिगसि कविः । अङ्घारिरसि बम्भारिः । अवस्यूरसि दुवस्वान् । शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः । सम्राडसि कृशानुः । परिषद्योऽसि पवमानः । नभोऽसि प्रतक्वा । मृष्टोऽसि हव्यसूदनः ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः॥३२॥

पातुः "उशिगसि कविः" । वश कान्तौ । तस्य कृतसंप्रसारणस्योशिक् । कान्तोऽसि । "कविः" क्रान्तदर्शनः । नेष्टुः । "अङ्घारिरसि बम्भारिः" । अहः शब्दः पापवचनः । तस्य हकारस्य घकारश्छान्दसः । तस्यारिः अङ्घारिः । बम्भारिः । डुधाञ् डुभृञ् धारणपोषणयोः । भर्त्ता । अच्छावाकस्य । "अवस्यूरसि दुवस्वान्" । अवसमन्नं तदिच्छति-क्विप् । ऊप्रत्यय औणादिकः । स हि पुरोडाशशकलमिच्छति । दुवस्वान् । दुव इति हविर्नाम । दुवस्वान् हविष्मान् । अच्छावाको हि पुरोडाशशकलं लभते । मार्जालीयः "शुन्ध्यूरसि" । शोधनः मार्जालीयः । मृजूष् शुद्धौ । तत्र हि पात्राणि प्रक्षालयन्ते । इत उत्तरमनुदिशति आहवनीयम् । "सम्राडसि" । सम्राट् संगतदीप्तिः "कृशानुः" कृशो यजमानः पयोव्रतैरुपक्षीणः एतमनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः । "परिषद्योऽसि पवमानः" । परिषदनीयः उद्गातृप्रभृतिभिः पवमानः । प्रसिद्ध्या चात्वालम् । "नभोऽसि प्रतक्वा" न भातीति नभः । यद्वा नभः आकाशः आकाशरूपः । प्रतक्वा । तकतिर्गत्यर्थः । प्रदक्षिण-

मेनं तकन्ति निर्गच्छन्ति ऋत्विजः । शामित्रदेशः । "मृष्टोऽसि हव्यसूदनः" । मृष्टो मृष्टकारी । शृतं हविर्मृष्टं भवति । हव्यसूदनः । सूदः सूपकार उच्यते । हविषः पक्ता । औदुम्बरी । "ऋतधामाऽसि स्वर्ज्योतिः" । ऋतो यज्ञस्तस्य धाम स्थानं जन्म वा । तत्र हि उद्गातारो यज्ञस्य कारणभूतास्तिष्ठन्ति जनयन्ति वा यज्ञम् । "स्वर्ज्योतिः" । आदित्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः । हे पोतृधिष्ण्य । त्वमुशिक् कामनीयः कविः विद्वांश्चासि । नेष्टुः । अङ्कस्यांहसः पापस्यारिरङ्घारिः बिभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टृधिष्ण्य ! दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्घारिबम्भारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भार इत्याम्नातम् (४ अध्या० २७ क०) । अच्छावाकस्य । हे अच्छावाकधिष्ण्या ! त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्युः । सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभाग लभते । एवं होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्माति । तदाह का० [८, ६, २२] आग्नीध्राद्दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति । शुन्धयतीति शुन्ध्यूः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते । का० (८, ६, २३) सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्त्रमिति । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः । तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय ! त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजत इति सम्राट् पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः । बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश ! त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः । चात्वालम् हे चात्वाल ! त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्वा

प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा । तकतिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शामित्र । त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वान्मृष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि । औदुम्बरीम् । हे औदुम्बरि । त्वमृतधामा ऋत सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायतीत्युक्तेः । स्वर्ज्योति उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्य्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । अजोऽस्येकपात् । अहिरसि बुध्न्यः । वागस्यैन्द्रमसि सदोऽसि । ऋतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्तम् । अध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन् पथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् । "समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः" । समुद्र इव त्वमसि सर्वव्यञ्चनः। तत्र हि समुद्र इव अगाधो ज्ञानेन ब्रह्माधितिष्ठति । विश्वं च यज्ञं च व्यञ्चति कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन । शालाद्वार्यम् । "अजोऽस्येकपात्" अजः । अज गतिक्षेपणयोः । अजनः अयमेवाहवनीयादिभावेन अजति गच्छति । "एकपात्" । एकः प्राजहितः । एकं पाति एकपात् । सह्यनुगतस्तस्मादुद्ध्रियते । प्राजनितम् । "अहिरसि बुध्न्यः" । अहिः । अयनः शालाद्वार्यादिभिर्भावैरिति । बुध्नमादिरुच्यते तत्र भवो बुध्न्यः । स हि प्रथमं मथ्यते । नाम्नैवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिस्वनाम्ना वाथ कर्मरूपैः । सदोऽभिमृशति । "वागस्यैन्द्रमसि" । वाचास्मिन् कुर्वन्तीति वाक् शब्देनाभेदोपचारेण सदोऽभिधीयते । "ऐन्द्रमसी"ति देवताभिप्रायं सदोऽसीति नामव्युत्पत्त्यभिप्रायम् । सीदन्त्यस्मिन् ब्राह्मणा इति

सदः । द्वार्ये । "ऋतस्य द्वारौ" । ऋतस्य यज्ञस्य ये युवां द्वारौ द्वारदेशस्थायिनौ ते मां "मा संताप्तम्" । सन्तापश्च प्रवेशनिष्क्रमणस्खलनाभिप्रायः । अभिमन्त्रणमुत्तरैः । सूर्यमभिमन्त्रयते । "अध्वनाम्" । हे सूर्य "अध्वपते" मार्गपते । अध्वनां संचाराणां मध्ये वर्त्तमानमितिशेषः । "प्रमातिरः" वर्द्धयस्व माम् । संचारेण हि गच्छतो वृद्धिर्भवत्येव । किञ्च त्वत्प्रसादात् "स्वस्ति" अविनाशः "मे" मम "अस्मिन् पथि" मार्गे "देवयाने" देवयानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन । त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्व सर्वं यत्र व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः । शालाद्वार्यम् । हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्नग्ने । त्वमजोऽसि अजति आहवनीयरूपेण यज्ञदेशं गच्छतीत्यज. यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायत इत्यजः । एकः पातीत्येकपात् यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः । प्राजहितम् पत्नीशालापाश्चभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्नि प्राजहित उच्यते हे प्राजहित । त्वमहिरसि न हीयत इत्यहि शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुध्नो मूल तत्र भवो बुध्न्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते । नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति । का० (९, ८, २२) वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति । हे सदः । त्वं वागसि वाचास्मिन् कर्म कुर्वन्तीति वाक् शब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सीदन्त्यस्मिन् इति सदः । का० (९, ८, २३) ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये इति । द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थायिन्यौ शाखे । युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलनादिना । तपतेर्लुङि मध्यमाद्विवचनं झलो झलीति सिज्लोपे रूपम् । का० (९, ८, २४-२५)

अभिमन्त्रणमुत्तैरध्वनामध्वपत इति सूर्य्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे ! अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्त्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । किञ्च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्वम् । अग्नयः सगराः सगरा स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु मा मा हिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥

ऋत्विजः । "मित्रस्य मा" । मित्रस्यादित्यस्य "चक्षुषा" मा"मीक्षध्वम्" । मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः । धिष्ण्यान् । "अग्नयः सगराः" । गृ स्तुतौ । हे अग्नयः सगराः समानमराः समानस्तुतयः । ये यूयं समानस्तुतयो भवथ ते"सगरेण नाम्ना" समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः । "समानं हि नाम धिष्ण्या इति । ते वै द्विनामानो भवन्ती"ति द्विनामता च । "रौद्रेण" "रुद्रदेवत्येन" अनीकेन सुखेन "पात पालयत "मा"माम् । हे "अग्नयः पिपृत" । पूरयत धनैर्माम् । हे "अग्नयः गोपायत" रक्षत माम् । किञ्च हे अग्नयः "नमो वोऽस्तु" । अयं नमस्कारो वो युष्मभ्यं भवतु । "मा मा हिꣳसिष्ट" । तृहि हिसि हिंसायाम् । मा हिंसिष्ट माम् । यदत्रपुनरुक्तं तदभ्यासेन भूयांसमर्थं मन्यन्त इति परिह्रियते ॥ ३४ ॥

का० (९, ८, २६) मित्रस्येत्यृत्विज इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्विजः । मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः । का० (९, ८, २७) अग्नयः सगरा इति धि-

ष्ण्यानिति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे अग्नयः सगराः । गृ स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नयः । ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यञ्च । हे अग्नयः । मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः । (निरु० १०, ४२) निरन्तरं रक्षेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बाधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्योति॑रसि वि॒श्वरू॑पं॒ विश्वे॑षां दे॒वाना॑ᳪ स॒मित् । त्वᳪ सो॑म तनू॒कृद्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्योऽन्यकृ॑तेभ्य उ॒रु य॒न्तासि॒ वरू॑थᳪ स्वाहा॑ । जु॒षा॒णो अ॒प्तुराज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑ ॥ ३५ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति । "ज्योतिरसि" । यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वाद् यथा च "विश्वरूपं" वैचित्र्यात्त्वमसि । एवं "विश्वेषां देवानां समित्" समिन्धनमसि । वैसर्जिनानि जुहोति । "त्वᳪ सोम" । सौमी गायत्री अनवसानीया । हे सोम त्वं "तनूकृद्भ्यः" । कृती छेदने । तनूः शरीरम् । तत्कृन्तन्ति छिन्दन्ति ये वृकादयः ते तनूकृतः तेभ्यः गोपायेत्येतदध्याह्रियते । "द्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यः" । यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि दुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय । यतस्त्व "मुरु यंन्तासि" बहुप्रकारं नियन्तासि नियामकोऽसि । किञ्च "वरूथं" गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय । यद्वा तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेतितुल्यम् । द्वितीयं जुहोति । "जुषाणः" । एकपदा विराट् अप्तुदेवत्या । अप्तुश्चात्र । सोमः । जुषाणः सेवमानः

प्रीयमाणो वा । अप्तुः । आप्नोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमि त्यप्तुः सोमः । "आज्यस्य वेतु पिबतु ॥ ३५ ॥

का० (५, ४, २६) ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेनेति । हे आज्य । त्वं ज्योतिरसि किम्भूत विश्वरूपं सर्वरूपं बह्व्वाहुतिषूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्ट्वम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् । देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते । का० । (८, ७, १) प्रदीप्तमिध्मं त्वं सोमेति । प्रचरण्याभिजुहोतीति । जुहूरिव होमसाधना काचित् स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते । अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुदृष्टा । तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । कृती छेदने । द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम । त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच् । यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मात् त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतिर्हुतेति भावः । (का० ७, ८, २) जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयामिति । जुहोतीत्यनुवर्त्तते । अप्तुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट् । अप्तुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्यप्तु आप्लृ व्याप्तौ आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति (उणा० १, ७४) तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मण्यपीति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नयं सुपथां राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमं उक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

वाचयति । 'अग्ने नये'ति द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ । हे भगवन्नग्ने नय प्रापय "सुपथा" शोभमानेन मार्गेण । "राये" धनाय यज्ञफलाय । "अस्मान् विश्वानि" सर्वाणि । "देव"

दानादिगुणयुक्त। "वयुनानि" प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि "विद्वान्" जानानः। न हि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः। किञ्च "युयोधि"। यु पृथग्भावे। पृथक्कुरु। "अस्मत्" मत्तः। "जुहुराणमेनः"। हूर्छा कौटिल्ये। हूर्छतेः 'सनो लोपश्च' स्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धिः। हूर्छितुमिच्छतीति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति। यत् "एनः" पापम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धि यत्पापम्। किं कारणमिति चेद् "भूयिष्ठां" बहुतमाम् "ते" तव। "नम उक्तिं विधेम"। नम इति अन्ननाम। वच परिभाषणे। अस्य स्त्रियां क्तिन् उक्तिर्भणनम् नमसा हविर्लक्षणेन। पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिः तां नमउक्तिं विधेम। दधातिः करोत्यर्थः करवाम ॥ ३६ ॥

का० (८, ७, ६) अग्ने नयेति वाचयतीति। आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा। हे अग्ने हे देव। विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय। किञ्च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु। यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतेः शपः श्लुः वा छन्दसीति (पा० ३, ४, ८८) हेः पित्त्वपक्षे अङितश्चेति हेर्धिः पित्त्वाद्गुण। किम्भूतमेनः जुहुराणम्। ह्वुर्छा कौटिल्ये अस्मात् ह्वुर्छतेः सनो लुक् छलोपश्चेति (उणा० २, ८८) औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् ह्वुर्छितुं कुटिलीकर्त्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः। किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम करवाम। नम इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, २२) यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

अ॒यं नो॑ अ॒ग्निर्वरि॑वस्कृणोत्व॒यं मृधः॑ पु॒र ए॑तु प्रभि॒न्दन्। अ॒यं वाजा॑न् जयतु॒ वाज॑साताव॒यꣳ शत्रू॑न् जयतु॒ जर्हृ॑षाणः॒ स्वाहा॑ ॥ ३७ ॥

आग्नीध्राय जुहोति । "अयन्नः" । अयमग्निः न अस्माकम् । "वरिवः" धनं "कृणोतु" करोतु । अयमेव च मृधः" संग्रामान् "प्रभिन्दन् पुर एतु" अग्रतो यातु । अयमेव च "वाजान" न्नानि "जयतु" । "वाजसातौ" । अन्नसंभजनसेवने निमित्तभूते । अयमेवच "शत्रून् जयतु जर्हृषाणः" । हृष-तुष्टौ । अत्यर्थं हृष्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

का० (८, ७, ७—९) उत्तरेण सदो हुत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माक वरिवः धन कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो यातु अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

आहवनीये जुहोति । "उरु विष्णो" । वैष्णव्यनुष्टुप् । हे विष्णो यज्ञ उरु महत् विक्रमस्व" व्याप्नुहि । देवयानाभिप्रायं त्रिलोकाभिप्रायं वा । "उरु" विस्तीर्णशरीरान् "क्षयाय" संनिवासाय । महत् ब्रह्मगृहनिवासाय । "नः" अस्मान् "कृधि" कुरु। 'उरुक्षयो निवास' इति आद्युदात्तत्वात्क्षयशब्दो निवासवचनः । किञ्च "घृतं पिब घृतयोने" अग्ने । अग्निर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदितिश्रुतिः । "प्रप्रयज्ञपतिं तिर" । 'प्रसमुपोदः पादपूरण' इत्यभ्यासः । तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । प्रतिर

प्रवर्द्धय यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपश्वादिभिः ॥ ३८ ॥

का० (८, ७, १५) उरु विष्णविति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता । हे विष्णो । व्यापिन् आहवनीय । उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु । हे घृतयोने अग्ने । घृतं पिब हूयमानामिदमाज्यं भक्षय । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रशब्दस्य द्वित्वम् । स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

देव॑ सवितरे॒ष ते॒ सोम॒स्त॑ᳪ᳭ रक्ष॑स्व॒ मा त्वा॑ दभन् । ए॒तत्त्वं दे॑व सोम दे॒वो दे॒वान् २ ॥ उपा॑गा इ॒यम॒हं म॑नु॒ष्यान् स॒ह रा॒यस्पोषे॑ण । स्वाहा॑ निर्व॑रुणस्य॒ पाशा॑न्मुच्ये ॥ ३९ ॥

सोमं निदधाति । "देव सवितः" । हे देव सवितः अयं तव 'सोमः" समर्पितः "तं रक्षस्व" गोपाय । मा त्वा दभन्" । तस्मिन् रक्षणकर्मणि प्रवृत्तं त्वां मा असुरा दभ्नुयुः । दभ्नोतिर्वधकर्मा । यजमान उप तिष्ठते । "एतत्त्वं देव" हे देव"सोम"एतत्त्वं देवः सन् "देवान् उप अगाः" उपआगतवानसि । अभिनयेन दर्शयति । "इदमहं मनुष्यान्" । उपगच्छेयमित्यनुषङ्गः । "सहरायस्पोषेण" सहितो धनपोषेण । उपनिष्क्रामति । "स्वाहा निर्वरुणस्य" । स्वाहा स्वः अहमिति निगृह्यवचम् । अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयोहमस्मि अस्माच्च हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽहं "वरुणस्य" "सबान्धिनः" पाशात् । यद्वा सुहुतः सोमोऽस्तु अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशान्निर्मुच्ये ॥ ३९ ॥

का० [८, ७, १७] दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति । अनसि शकटे । सावित्रं यजुः । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरक देव ! एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृश सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः । का० (८, ७, १८) एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठत इति । कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोम्यं यजुः । हे सोम देव ! त्वं देवः सन् भवदीयान् देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः । का० (८, ७, १९) स्वाहा निरिति निष्क्रम्येति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थ । हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निष्क्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्न देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्ताऽस्मि ॥ ३९ ॥

अग्ने॑ व्रतपास्त्वे व्र॑तपा या तव॑ त॒नूर्म॒य्यभू॑दे॒षा सा त्वयि॒ यो मम॑ त॒नूस्त्वय्यभू॑दि॒यꣳ सा मयि॑ । य॒था॒य॒थं नौ व्रतपते व्र॒तान्यनु॑ मे दी॒क्षां दी॒क्षाप॑ति॒रम॑ꣳस्ता॒नु तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ४० ॥

समिधमादधाति । "अग्ने व्रतपाः" । यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्यययोऽधस्तनकर्मकलापं कृत्वाथेदानीं यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह । "अग्ने व्रतपाः त्वे व्रतपाः या तव तनूः" । व्रतपाशब्दस्यामन्त्रितस्याभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यतिशयार्थः । त्वे इति द्वितीयार्थे शेप्रत्ययः । हे अग्ने अतिशयेन व्रतस्य त्वं गोपाः अतस्त्वां ब्रवीमि या तव सम्बन्धिनी तनूर्मयि अभूत् । अभिनयेन दर्शयति । "एषा सा त्वयि" भवतु । "यो मम तनूः" । "या तु मम तनूः" त्वयि अग्ने अभूद् इयं सा मयि भवतु । किञ्च "याथयथं नौ व्रतपते व्रतानि" । यथायथं यथास्वं य-

थात्मीयम् आवयोः हे व्रतपते अग्ने व्रतानि कर्माणि सन्तु किञ्च "अनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्त"। अन्वमंस्त अनुमतवान् मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः। अनुतपस्तपस्पतिः"। अनुमतवांश्च तपः उपसदः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपः प्रधानत्वात् तपःशब्देनोपसद उच्यन्ते ॥ ४० ॥

का० (८, ३, ४,) अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति। आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलाप कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने! व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः। हे अग्ने! व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा यथा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु। किञ्च हे व्रतपते! व्रतपालकाग्ने! नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथ यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रत तवास्त्वित्यर्थः। किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

उरु॑ विष्णो॒ विक्र॑मस्वो॒रु क्षया॑य नस्कृधि। घृतं घृ॑तयोने पिब॒ प्र-प्रं य॒ज्ञप॑तिं तिर॒ स्वाहा॑ ॥ ४१ ॥

यूपाहुतिः। "उरुविष्णो"। व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

इदानीं यूपसम्पादनमन्त्राः। का० [६, १, ३—४] गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतꣳ स्रुवेण चोरु विष्णवितीति। चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः। व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्य॒न्यान् २॥ अगां॒ नान्यान् २॥ उपा॑गाम॒र्वाक्त्वा पर॒भ्योऽविदं॒ प॒रोऽव॑रेभ्यः। तं त्वा॑ जुषामहे

देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वां देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा । ओषधे त्रायस्व । स्वधिते मैनं हिꣳसीः ॥ ४२ ॥

अभिमृशति यूपम् । "अत्यन्यान्" । अतीत्यान्यान् । यूपलक्षणलक्षितान् वृक्षान् । "अगाम्" त्वां प्रत्यागतः । "नान्यान् उपागाम्" । भवन्तं च दृष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उप अगाम् । उप आगतवानस्मि । किञ्च "अर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदन्" । ये त्वत्तः पराञ्चो वृक्षास्तेभ्यस्त्वामर्वाक् अविदम् । विदिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो वा । लब्धवानस्मि ज्ञातवान्वा । "परः" परस्ताच्च "अवरेभ्य"स्त्वाम् अविदमित्यनुवर्त्तते । "तं त्वां लक्षण्यं जुषामहे" । सेवामहे । "देव वनस्पते" । देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते । "देवयज्यायै" । देवयागाय । किञ्च देवाश्च त्वां भवन्तं देवयागाय जुषन्तां सेवन्ताम् । उपस्पृशति । "विष्णवे त्वा" । तादर्थ्ये चतुर्थी । विष्णवे यज्ञाय त्वाम् उपस्पृशामीति शेषः । कुशतरुणमन्तर्दधाति । "ओषधे त्रायस्व" । व्याख्यातम् । प्रहरति । "स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः" । व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

का० (६, १, ५—७) आज्यशेषमादाय स तक्षा गच्छति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति । यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः । वनस्पतिर्देवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्तियूपवृक्ष ! त्वत्तोऽन्यान् कांश्चिद्यूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदॢ लाभे पुषादीत्यङ् लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्पते ! वनस्य पालक !

हे देव दीप्यमान वृक्ष ! देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् । का० (६, १, ११) स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति । हे यूपवृक्ष ! त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । का० (६, १, १२) ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे ओषधे ! त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष । का० (६, १, १३) स्वधित इति परशुना प्रहरतीति । हे स्वधिते परशो ! एनं यूपं मा बधीः ॥ ४२ ॥

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव । अयꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पतन्तमभिमन्त्रयते । "द्यां मा लेखीः" लिख अक्षरविन्यासे । इह तु हिंसार्थः । द्युलोकं मा हिंसीः "अन्तरिक्षं मा हिंसीः । पृथिव्या सम्भव" । सङ्गतो भव । वज्ररूपत्वाद् यूपस्य लोकानां शान्तिराशास्यते । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे द्यां मालेखीरित्यत आह "अयं ही"ति । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादयं त्वां "स्वधितिः" वज्ररूपः कुठारः "तेतिजानः" । तिज निशाने । इह तु हिंसार्थः । उत्सहमानः । "प्रणिनाय" प्रणयति । "महते सौभगाय" । सुभगो यज्ञः तस्य हि महदैश्वर्यं विद्यते शोभनं च । स्वार्थे अण् । महते यज्ञायेत्यर्थः । सौभाग्याय वा । स्थाणौ जुहोति । "अतस्त्वम्" । हे "देववनस्पते" अतः अस्मात् स्थाणोस्त्वं शतवल्शः" बह्वङ्कुरः श-

तशाखो विरोह" । वयं च "सहस्रवल्शाः" बह्वङ्कुराः । पुत्रपौत्रादिभिः । "विरुहेम" । प्रजायेमहीत्याशीः ॥ ४३ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

का० [६, १, १६] द्या मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयत इति । हे यूपवृक्ष ! द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षञ्च मा हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः । का० (६, १, १८—१९) अयꣳ हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति । हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष ! तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽय स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदान्न भेतव्यमिति भावः । का० (६, १, २०—२१) अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे वेति । हे देव वनस्पते ! अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

आतिथ्यात् स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑दे॒ नार्य॑सि । इ॒दम॒हꣳ रक्ष॑सां ग्री॒वा अपि॑कृन्तामि । यवो॑ऽसि य॒वया॒स्मद्द्वेषो॑ य॒वयाऽरा॑तीः दि॒वे त्वा॒न्तरि॑क्षाय त्वा पृथि॒व्यै त्वा॑ । शुन्ध॑न्तां लो॒काः पि॑तृ॒षद॑नाः । पि॒तृ॒षद॑नमसि ॥ १ ॥

अभ्रिमादत्ते । "देवस्य त्वा" । परिलिखति । "इदमहम्" । यवानावपति । "यवोऽसि" । प्रोक्षति "दिवे त्वा" । शेषमासिञ्चति । "शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः" दर्भान् क्षिपति । "पितृषदनमसि" । एतानि षड् यजूंषि व्याख्यातानि॥१॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्य्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्य्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते । का० (६, २, ८) देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । (६, २, १५—१८) यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हींꣳषि प्राक्च्युदाञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति । एतानि षड् यजूंषि औदुम्बरीविषये (५ अध्या० २६ क०) व्याख्यातानि ॥ १ ॥

अ॒ग्रेणीर॑सि स्वावे॒शउ॑न्नेतॄ॒णामे॒तस्य॑ वि॒त्तादधि॑ त्वा स्थास्यति । दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता मध्वा॑नक्तु । सु॒पि॒प्प॒लाभ्य॒स्त्वौष॑धीभ्यः । द्यामग्रे॑णास्पृक्ष आन्तरि॑क्षं मध्ये॑नाप्राः पृथि॒वीमु॒परे॑णादृꣳहीः ॥ २ ॥

प्रथमशकलं प्रास्यति । "अग्रेणीरसि" । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्रेणीः यूपावयवभूत इत्यर्थः ।

यद्वा अग्रोऽवस्थितो यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः । यस्त्वमग्रेणीरसि । "स्वावेशमुन्नेतृणाम्" । ऊर्ध्वं नेतृणामध्वर्यूणां स्वावेशः । ते ह्येतस्मिन्यूपावटे सुखेनावेशयन्ति-स्थापयन्ति स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे यूपशकल "एतस्य वित्तात्" । विद ज्ञाने । एतस्य कर्मणो विद्धि । विदितार्थो भव । कतमं तत्कर्म चेत् । "अधि त्वा स्थास्यति" । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधि उपरि यूपस्त्वां स्थास्यति । यूपमनक्ति । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । "देवस्त्वा" । देवः त्वां हे यूप "सविता मध्वा" । मधुस्वादेन आज्येन "आनक्तु" म्रक्षयतु । चषालं प्रतिमुञ्चति । "सुपिप्पलाभ्यः" । पिप्पलं फलम् । शोभनफलाभ्यः ओषधीभ्योऽर्थाय त्वाम् प्रतिमुञ्चामीति वाक्यशेषः । उच्छ्रयति । "द्यामग्रेण" । यूपस्य महिमोच्यते । "द्यां" द्युलोकम् "अग्रेण अपस्पृक्षः" स्पृष्टवानसि । "आ अन्तरिक्षं मध्येनाप्राः" । प्रा पूरणे । आ अप्राः । आ पूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्येन । "पृथिवीम् उपरेण" । उपरमित्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन तेन प्रदेश उच्यते यूपस्य । "अदृंहीः" । दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

का० (६, २, १९) प्रथमशकलञ्चाग्रेणीरसीति । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल ! त्वमग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथम यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणी. पुरःसरः । किम्भूतस्त्वम् । उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्था-

स्यति त्वदुपर्य्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः। का० (६, ३, २,) देवस्य त्वेत्यनक्तीति यूपमिति शेषः। यूपदेवत्यम्। हे यूप? सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु। मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभाव। का० (६, ३, ३—४) चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति। अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चषाल? त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः। किमर्थमोषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्यः इत्यर्थः। का० (६, ३, ७) द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति। उन्नतं कुर्य्यादित्यर्थः। यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते। हे यूप! त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि। स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सप्रत्ययः। मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमाप्राः आपूरितवानसि। प्रा पूरणे। उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि॥ २॥

या ते धामा॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒ यत्र॒ गावो॒ भूरि॑शृङ्गा अ॒यासः॑। अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ विष्णोः॑ प॒र॒मं प॒दम॑वभारि॒ भूरि॑॥ ब्र॒ह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑ रायस्पोष॒वनि॒ पर्यू॑हामि। ब्रह्म॑ दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायु॑र्दृꣳह प्र॒जां दृꣳह॥ ३॥

मिनोति। "या ते धामानि"। डुमिञ् प्रक्षेपणे। त्रिष्टुप् यूपदेवत्या। यूप उच्यते। यानि ते तव सम्बन्धीनि धामानि। स्थानजन्मज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः। स्थानानीहाभिप्रेतानि। "उश्मसि"। कामयामहे। "गमध्यै गमनाय। यानि त्वदीयानि स्थानानि कामयामहे वयं गमनायेति यद्वृत्तयोगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमर्हति। तत्र तेषु स्थानेषु "गावो" रश्मयः "भूरिशृङ्गा" बहुदीप्तयः। ज्वलन्नामसु" शृङ्गाणीति पठितम्। "अयासः" अयनाः गन्तारः। "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः"। अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे परोक्षत्वा-

त् । अह इति विनिग्रहार्थीयः । तत्र चेतद् उरुगायस्य महा- गतेर्विष्णोः सम्बन्धि परममुत्कृष्टं पदमादित्यमण्डलाख्यमवो- चोनं "भारि" भाति । तकारस्य स्थाने छान्दसो रेफः । "भू- रि" बहुप्रकारम् । पांशुभिः पर्यूहति । "ब्रह्मवनि त्वा" । व्याख्यातम् । पर्यूपति । "ब्रह्म दृꣳह" । व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

का० (६, ३, ८) या त इति मिनोतीति । अवटे यूपं प्राक्षिपेदि- त्यर्थः । यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप ! या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै गन्तु वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे सम्प्रसारणे इदन्तो मसीति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तु वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र तेषु तव स्थानेषु गावो रश्मय. अयासः । अय- न्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वर्त्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थ. । किम्भूता गाव भूरिशृङ्गा भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नाम्नसु (निघ० १, १४, ११) शृङ्गाणीति पठि- तम् । अहेत्येवार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्ट पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकार यथा तथा अ- त्राह तत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य वि- ष्णोः उरुगायस्य गाङ्गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागते- रित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप ! त्वमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः । का० (६, ३, १०—११) ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभि. । ब्रह्म दृꣳहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रि पर्यूपतीति । द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये (५ अध्या० २७ क०) व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

वाचयति । "विष्णोः कर्माणि" । द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ ।

हे ऋत्विजः विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत। "यतः"। तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम्' । यतो-यैर्वीर्यैः । "व्रतानि" । व्रतमिति कर्म नाम । आधानपशुसो-मप्रभृतीनि कर्माणि आत्मनि "पस्पशे" । स्पश बन्धने । बद्ध वान् । विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम् । यद्वा "वि-ष्णोर्वीर्य्याणि पश्यत" । यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अ-ग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वान्यप्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्प-शे निबद्धवान् । किञ्च यश्च विष्णुः "इन्द्रस्य सखा" वृत्रवधा-दिषु कर्मसु । कथं भूतः सखा । "युज्यः" । युजिर् योगे । योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

का०.(६, ३, १२) विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वार-भ्यमिति । यूप स्पृष्टवन्त यजमान वाचयेदिति सूत्रार्थः । द्वे वै-ष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः ! विष्णोः यज्ञाधि-ष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूय पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्ध-वान् निर्मितवानित्यर्थः । स्पश बन्धने । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानपशु-सोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्य्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुते-त्येव पस्पशे निबद्धवान् शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः दि-वीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

चत्वालमुदीक्षते । "तद्विष्णोः" । तदः प्रतियोगिनात्र पूर्वं यदवृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावं "च" तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" पण्डिताः । वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसंपुटाः । कथं भूतं पदं पश्यन्ति ।

"दिवीव" द्युलोकमध्यगतमिव । "चक्षुः" । आदित्यमण्डलम् । "आततम्" विततम् विस्तारितम् । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः" । "तच्चक्षुर्देवहितमि"ति च । यद्वा । यद्वृत्तसम्बन्धी द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमः क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः तदा दिवि चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा पश्यन्ति पण्डिता अधियज्ञविदः ॥ ५ ॥

का० (६, २, १३) तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षु शब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य (७ अध्या० ४२ क०) तच्चक्षुर्देवहितम् (३६ अध्या० २४ क०) ॥५॥

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरसि । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

परिव्ययति । "परिवीरसि" । व्येञ् संवरण इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम् । अस्माभिः परिवीतः परिवारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि । अतः परिव्ययन्तां त्वां हेयूप ! "दैवीर्विशः" । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव" इति श्रुतिः । त्वत्प्रसादाच्च "परिव्ययन्ताम्" परिवारयन्तु इमं यजमानं "रायो" धनानि । "मनुष्याणाम्" मनुष्याणां मध्ये । निर्द्धारणे षष्ठी । स्वरूमवगूहति" "दिवः सूनुरसि" । द्युलोकस्य त्वं सूनुः पुत्रोऽसि । द्युलोकाद्वर्षति तस्माद् यूपो जायते यूपात्स्वरुरित्यनया प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः । द्वादश-

उपशयस्तं निदधाति । "एषते पृथिव्याम्" । एष ते तव पृथिव्यां लोकः आश्रयः स्थानमित्यर्थः । "पशवे यूपमुच्छ्रयन्ती"ति श्रुतिः । यूपस्य पशुना भवितव्यमित्यत आह । आरण्यस्तव पशुः ॥ ६ ॥

का० (६, ३, १५) त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसम्बन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूपदैवत्यं यजुः । हे यूप ! त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि । व्येञ संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि सम्प्रसारणम् । किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परिव्ययन्ताम् । का० (६, ३, १७) यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति । अग्नाग्नेः । यूपस्य याग्निरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः । हे स्वरो ! त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात् स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः । का० (८, ८, २३) वर्षिष्ठाद्दक्षिणं विनष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति । यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे विनष्टमतष्टाग्निं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः । यूपदैवत्यम् । हे यूप ! पृथिव्यामेष ते तव लोकः याश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः (३, ७, २—४) यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसम्बन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उ॒पा॒वीर॑सि । उप॑ दे॒वान् दैवी॒र्विश॒: प्रागु॑रु॒शिजो॒ वह्नि॑तमान् । देव॑ त्वष्ट॒र्वसु॑ रम ह॒व्या ते॑ स्वदन्ताम् ॥७॥

तृणमादत्ते । "उपावीरसि" । उप समीपे अवस्थितः अवति रक्षति उपावीः । द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः । पशुमुपस्पृशति । "उपदेवान् उपागुः" उप गच्छन्तु देवान् प्रति । "दैवीर्विशः" । "दैव्यो वा एता विशो यत्पशव" इति श्रुतिः । कथं भूतान्देवान् । "उरुशिजः" मेधाविनः । "वह्नितमान्" वोढृतमान् । वहन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन्तः हे "देव त्वष्टः वसु रम" । पशुलक्षणं वसु रमय । णिचो लोपश्छान्दसः । "हव्या ते स्वदन्ताम्" । एवं त्वष्टारमुक्त्वा अथेदानीं पशुमाह । "हव्या" हवींषि "ते" त्वदीयानि "स्वदन्ताम्" । स्वद स्वर्द आस्वादने । णिचो लोपः । आस्वादयन्तु देवा इति शेषः ॥ ७ ॥

का० (६, ३, १९) उपावीरसीति तृणमादायेति । हे तृणविशेष ! त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः । का० (६, ३, २०) तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्च स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । इण गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति । कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति गादेशः । किम्भूतान् देवान् उशिजो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वह्नयः अतिवह्नयो वह्नितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव ! हे त्वष्टः । त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वाण्णिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ! ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम् । स्वद स्वाद आस्वादने । स्वादूनि भवन्तु

यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्वत्रणिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि। ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

"रेवती रमध्वम्"। लिङ्गव्यत्ययः। हे रेवन्तो धनवन्तः पशवो रता भवत। त्वमपि "बृहस्पते" धारय निश्चलीकुरु "वसूनि" पशुलक्षणानि। पशुं बध्नाति। "ऋतस्य त्वा"। ऋतस्य यज्ञस्य "पाशेन "त्वा" त्वां हे "देव हविः" पशो "पाशेन प्रतिमुञ्चामि"। प्रतिपूर्वो मुञ्चिर्बन्धने वर्त्तते। बध्नामि। एवं पशुं सम्बोध्याथ मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति। "धर्षा मानुषः"। धर्षेति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः। प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः। धृष्णोतु शक्नोतु शामयितुं मानुषः। यद्वा यस्माद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि बध्नामि तस्माद् धृष्णोतु त्वां मानुषः ॥ ८ ॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः। लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः। रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः (३, ७, ३, १३) हे रेवन्तः। क्षीरादिधनवन्तः पशवः! यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम्। एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते! हे ब्रह्मन्। वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति श्रुतेः [३, ७, ३, १३]। का० (६, ३, २६) द्विगुणरशनया द्विव्याममया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति। अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तकाले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः। हे देवहविः देवानां हविरूपपशो! ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्वते। एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा। ञिधृषा प्रा

गल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुष शमिता धृष्णोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

यूपे बध्नाति पशुम् । "देवस्य त्वा" । व्याख्यातः । अग्नीषोमाभ्यां जुष्ट"मभिरुचितं "नियुनज्मि" निबध्नामि । पशुं प्रोक्षति । "अद्भयस्त्वौषधीभ्यः" । हे पशो ! अद्भ्यः त्वामारभ्य ओषधीभ्यश्च आरभ्य आदितः सर्वं सम्पद्यते । अग्नीषोमाभ्यां" त्वां जुष्टमाभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । अमुमेवार्थं श्रुत्या स्पष्टयति । "इद्ँहि यदावर्षत्यथौषधयो जायन्ते" इत्यादिकया । "अनुत्वे"ति व्याख्यातम् । इह त्वेवं सम्बन्धः । अद्भ्य आरभ्य अग्नीषोमाभ्यां त्वां जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो प्रोक्षमाणं त्वां मात्रादयोऽनुमन्यन्तामिति ॥ ९ ॥

का० (६, ३, २७) देवस्य त्वेति यूप इति । यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यातमन्यत् । का० (६, ३, ३०) अद्भ्यस्त्वेति पशु प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति । हे पशो ! अद्भ्यः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्य करोमि । किम्भूतं त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरि अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः सम्भवति । किञ्च हे पशो ! एवं प्रोक्षितं त्वां

माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यो समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

अपां पेरुरसि । आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तञ्चित्सद्देवहविः । सं ते प्राणो वातेन गच्छताᳬ समङ्गानि यजत्रैः सं यज्ञपतिराशिषा ॥ १० ॥

आस्ये उपगृह्णाति । "अपां पेरुः" । अपां पानशीलस्त्वमसि हे पशो ! अधस्ताद् प्रोक्षति । "आपो देवीः" । अपो देव्यः "स्वदन्तु" आस्वादयन्तु "उक्षयन्त्वेनं पशुम् । को गुण इति चेत् । "स्वात्तं चित्सदेवहविः" । आस्वादितं हि सत् शोभनं देवानां हविः पशुलक्षणं भूयात् । पशुं समनक्ति । "संते प्राणः" । सङ्गच्छतान्ते प्राणः "वातेन" हे पशो ! "समङ्गानि यजत्रैः" । सङ्गच्छतां हे पशो तवाङ्गानि यजत्रैः यागैः । "संयज्ञपतिराशिषा" । सङ्गच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वरुशाखाभ्याम् ॥ १० ॥

का० (६, ३, ३१) अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति । पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतम् हे पशो ! त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः ॥ का० (६, ३, ३२) आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे पशो ! आपो देवी- अब्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु । यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेत्वर्थे हि यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अद्भ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्टान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्य

करोत्यवस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति । का० (६, ४, २) उत्तरमाघारमाघार्य पशुं पूर्वे समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनाद्र्वागेव भाले अंसयोः श्रोण्योश्च जुह्वा पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः । पशुदेवतयजूंषि । ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ! ते तव प्राणो वाह्येन वातेन सङ्गच्छताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्ति अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सङ्गच्छन्ताम् इज्यन्त इति यजत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

घृतेनाक्तौ पशूँस्त्रायेथाम् । रेवति यजमाने प्रियं धा आविश । उरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव । वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः । स्वाहा देवेभ्यः । देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

पशोर्ललाटमुपस्पृशति । "घृतेन" । स्वरुशासावुच्येते । घृतेनाक्तौ म्रक्षितौ भवन्तौ युवां "पशून्" । पूजनार्थं बहुवचनम् । पशुं "त्रायेथां" पालयेथाम् । यजमानं वाचयति । "रेवति" । वागेव रेवती । हे वाक् रेवति धनवति । यजमाने प्रियं धा आविश" । अस्मिन् यजमाने प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि आविश च यजमानम् । "उरो"र्महतोऽ"न्तरिक्षाच्च" । गोपायेति शेषः । "सजूर्देवेन वातेन" । समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा । किञ्च "अस्य" पशुलक्षणस्य "हविषः त्मना यज" । आत्मना यज । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन' इत्याकारलोपः । "समस्य तन्वा भव" । सम्भव चास्य पशोः तन्वा शरीरेण । एतदुक्तं भवति यजमानरूपेण पशुरूपेण वात्मना भूत्वात्मनैव यज हे रेवति । पश्चाच्च तृणमुपास्यति । "वर्षो वर्षीयसि" । तृणमुच्यते हे वर्षो वर्षप्रभव । अथवा विस्तीर्ण

"वर्षीयसि" विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः" धेहि । जुहोति । "स्वाहा देवेभ्यः" । जुहोति । "देवेभ्यः स्वाहा" । दैवे यजुषी ॥ ११ ॥

का० (६, ४, १२) स्वरुमादायाक्तौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वग्रे घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ । युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् । का० (६, ५, ११) रेवति यजमान इति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३, ८, १, १२] हे रेवति धनवति वाग्देवते ! यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धा धेहि । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किञ्च हे रेवति ! वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्त्मना आत्मना यज । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव । हे रेवति ! यजमानरूपेण । पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः । का० (६, ५, १५) पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति । शामित्रस्य पश्चात् प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः । तृणदेवतम् हे वर्षो ! वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तत्सम्बोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण ! यद्वा वर्षो विस्तीर्णं वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि । का० (६, ५, २४) देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति । मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥११॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । नमस्त आतानानर्वा प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति । "माहिर्भूः" । रज्जुरुच्यते ।

मा सर्पाकारा भूयाः "मा" च "पृदाकु"र्भूयाः । पृदाकुरजगरः । पत्नीं पशुं प्रति नयन्वाचयति । "नमस्त आतान" पत्नी नमस्कारादिराशिभिर्यज्ञं पूजयति । नमस्ते हे "आतान" यज्ञ । "यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्यत" इति श्रुतिः । "अनर्वा प्रेहि" । अनर्वा अपृत्यृतोऽन्यास्मिन् अनाश्रितोन्यस्मिन् "प्र इहि "प्रेहि" प्रगच्छ आसमाप्तेः । "घृतस्य कुल्या-उप" । कुल्या नद्यः । घृतनदीरुपतिष्ठमानाः प्रेहि । बहुत्रघृतमित्यभिप्रायः । "ऋतस्य पथ्या अनु" । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः । पथिभवाः पथ्याः घृतकुल्याः । सन्नाज्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृनकुल्याग्रहणम् । "अनुप्रगच्छ" ॥ १२ ॥

का० (६, ५, २६) वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुर्देवतम् हे रज्जो । त्वमहि सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकु अजगराकारापि मा भूः । का० (६, ६, १) पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजन. पादनेजनार्थ उदककलश पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञ८ हि तन्वत इति श्रुतेः (३, ८, २, २) हे आतान यज्ञ ! ते तुभ्यं नम. त्वमनर्वा शत्रुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयार्त्ति बधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्या. पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदी अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ सन्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्या-

ग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवीरापः शुद्धा वोढ्व॒ᳬ सुपरिविष्टा देवेषु । सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुत्वाथेदानीमपः प्राह । हे देव्यः "आपः शुद्धाः" सत्यः "वोढ्वम्" वहत यज्ञम् । "सुपरिविष्टाः" साधु सर्वतो निविष्टाः "पात्रे"जनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति सम्बन्धः । किञ्च वयं "सुपरिविष्टाः" देवेष्वितीहाप्यनुवर्त्तते । देवेषु मध्येऽवस्थिताः तैरेव सुपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारो भूयास्म" वयमित्याशीः ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमब्देवत्यमर्धमाशीर्देवतम् हे आपो देव्यः ! यूयं देवेषु वोढ्व पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान् प्रति यवत प्रापयत । वह प्रापणे अस्य लुङि ताङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम । किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्वभावत तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पात्नेजनीपात्रे । किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्त्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्त्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

वाचं ते शुन्धामि । प्राणं ते शुन्धामि । चक्षुस्ते शुन्धामि । श्रोत्रं ते शुन्धामि । नाभिं ते शुन्धामि । मेढ्रं ते शुन्धामि । पायुं ते शुन्धामि । चरित्राᳬस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथालिङ्गम् । "वाचं त व शोधयामि "उदकेन" उन्दनेन । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते । पायुशब्देन हदनप्रदेशः । चरित्रशब्देन पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः । चरित्र शब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

का० (६, ६, २—३) पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् संहृत्य वाच ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान् मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः । पशुदेवतानि । हे पशो ! अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं घ्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्यैभिरिति चरित्राः पादाः एवन्त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

मन॑स्त॒ आप्या॑यताम् । वाक्त॒ आप्या॑यताम् । प्रा॒णस्त॒ आप्या॑यताम् । चक्षु॑स्त॒ आप्या॑यताम् । श्रोत्रं॑ त॒ आप्या॑यताम् । यत्ते॑ क्रूरं यदास्थि॑तं॒ तत्त॒ आप्या॑यतां॒ निष्ट्या॑यतां॒ तत्ते॑ शुध्यतु । शमहो॑भ्यः । ओष॑धे॒ त्राय॑स्व । स्वधि॑ते॒ मैनं॑ हिꣳसीः ॥ १५ ॥

अध्वर्युयजमानौ पशुमाप्याययतः । "मनस्ते" । मनस्ते-तव "आप्यायतां" हे पशो ! एवं वागादीन्यपि व्याख्येयानि । "अङ्गानि । "यत्ते क्रूरम्" । यत् तव हे पशो ! क्रूरं विकृतमशान्तं वा । यच्चावयवरूप"मास्थितम्" अध्यवासितम् शमित्रा यत्र स्थितः शमितेत्यर्थः । तत् आप्यायताम्" । "निष्टयायताम्" । ष्ट्यै संघाते । संहतं भवतु संहननं भवतु । "तत्ते शुध्यतु" । तच्च तव शुद्ध्यतु । जघनेन पशुमुदकं निनयतः । "शमहोभ्यः" । शं सुखम् अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः, अस्माकमस्त्विति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अग्रेण नाभिं तृणं निदधाति । "ओषधे त्रायस्व" व्याख्यातः । मङ्क्तातया विनिदधाति । स्वधिते मैनम्" । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

का० (६, ६, ४—५ शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिर इति । पात्नेजनशेषेण यजमानः चकाराद्ध्वर्युश्च

पशोः शिरआद्यङ्गान्यनुषिञ्चतः तत्र । शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ! ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः। वाक्त इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का० (६, ६, ६) यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पशो ! यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृत यच्च आस्थित छेदादिक कर्तुमुपस्थित शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं निष्ट्यायतां संहत भवतु घृथे सङ्घाते अनुग्नं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्ध भवतु ॥ का० (६, ६, ७) शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निर्षिञ्चन इति । पशोर्जघनदेशे पात्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः श सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः ॥ का० (६, ६, ८) उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभि तृण निदधात्योषध इति । नाभेर ग्रेऽङ्गुल उतुष्टये तृण निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यात (४ अ० १ का०) का० (६, ६। ९) स्वधिते इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्त्वेति । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्य्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं छिन्द्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशु स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि । निरस्तꣳ रक्षः । इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽवबाध इदमहꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामि । घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् । वायो वे स्तोकानाम् । अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

"रक्षसां भागः" । व्याख्यातम् । अपास्यति । "निरस्तꣳरक्षः" असु क्षेपणे । निक्षिप्तं रक्षः । यजमानोऽभितिष्ठति । "इदमहम्" । यदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभितिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तर्हि "इदमहं रक्षः"

अवाचीनं "बाधे" । एवमेव "इदमहं रक्षः अधमम्" अध्यानक्षलणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रपण्यावाच्छादयति वपया । "घृतेन द्यावापृथिवी" । वपाश्रपण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ युवां घृतेन उदकेन आत्मानं "प्रोर्णुवाथाम्" । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । तथाचोक्तम् । "ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत" इत्युपक्रम्य "आहुतिपरिणाममिदं जगदिति" । तृणाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति । "वायो वेः तोकानाम्" । हे वायो वेः । विद ज्ञाने अस्य'दश्चे'ति रुत्वे कृते रूपम् विद्धि अवगतार्थो भव । स्तोकानां विप्रुषां वपासम्बन्धिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिघ्नन्ति । वपामभिघारयति । "अग्निराज्यस्य" । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य घृतस्य "वेतु" पिबतु "स्वाहा" सुहुतमेतद्धविर्भवतु । वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति । "स्वाहाकृते" । हे वपाश्रपण्यौ युवां स्वाहाकृते सत्यौ आहुतिभावमुपगते सत्यौ "ऊर्ध्वनभसम्" ऊर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तमूर्ध्वनभसम् आकाशं "मारुतं वायुं "वा गच्छतम्" प्राप्नुतम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

का० (६, ६, ९) अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति । यत्तृण नाभ्यग्रे स्थापित तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूल धृत्वा तद् द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण ! त्व रक्षसां भागोऽसि । का० (६, ६, १०) निरस्तमित्यपास्यतीति । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः । यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्त परित्यक्तम् । का० (६, ६, ११) इदमहमित्याभितिष्ठति यजामान इति । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः । यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः

पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि । का० (६, ६, १२) वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति । पशूदराद्वपां निष्काश्य तया वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः । वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्यावापृथिवी ! युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति । का० (६, ६, १५) तृणाग्रञ्चाध्वर्युर्वायो वेरिति । वामहस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः । वायुदेवतम् हे वायो ! त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान् विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दश्चेति दस्य रुत्वे कृते रूपम् अडभाव आर्ष वे' विद्धि । का० [६, ६, १७] वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति । अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्य पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । का० (६, ६, २८) हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राची विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः । स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किम्भूतम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स उर्ध्वनभा' तम् तमोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते । "इदमापः" । त्र्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आप इदं पशुसंज्ञपन-

निमित्तं पापं "प्रवहत" अपनयत। किञ्च "अवद्यं च"। अवदनीयं च यत् अभिशापादि "मलं च यत्" यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धम्। तच्च प्रवहत। "यच्चाभिदुद्रोहानृतम्"। द्रुह जिघांसायाम्। यदपि चाभिद्रुग्धवानस्मि असत्यमुक्त्वा-ऽर्य। "यच्च शेपे अभीरुणम्"। आक्रोशे। यच्च शपितवान-स्मि अभीरुणमनपराधिनम्। अनपराधी हि न बिभेति। यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुच्चरितं सत् तदभीरु-णम्। "आपः मां तस्मात् एनसः" पापात् "पवमानश्चमुञ्चतु"। पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु ॥ १७॥

का० [६, ६,२९] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवह-तेति। सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अद्भिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्य. पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः। हे आपः ! इदं पशुम-ङ्ग्रपननिमित्तं पापं प्रवहत किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्ध तच्च प्रवहत अपनयत। किञ्च यदहमनृ-तमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभी-रुणं बिभेतीति भीरु न भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि न बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि अनपराधिन प्रति यन्मयाभि-शापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्। रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रंह्या ऊष्मणो व्यथिषत्। प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

पशुहृदयमभिघारयति। "सं ते मनः"। सङ्गच्छतां ते तव मनः "मनसा"। अनेन पृषदाज्येनाभिघारितम्। "सङ्ग-च्छतां" च "प्राणः प्राणेन" पृषदाज्येनाभिघारितस्य पशोः

प्राणः । वसां गृह्णाति । "रेडसि" । रिषतिर्हिंसार्थः । तथा त्वं रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च पूष्णः श्रुतिः प्रतिपादयति । "रेडसीति लेलयेव हि यूः" । लेलयशब्दश्चाल्पवचनः । "अग्निष्ट्वा श्रीणातु" । यां च त्वामग्निः श्रपयन् श्रीणाति भूयसीं करोति । "आपः त्वा समरिणन्" । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन्' रिणातिर्बिभर्त्यर्थे । आपो हि पच्यमानेभ्यः पशवङ्गेभ्यः यं रसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां "त्वां वातस्य ध्राज्यै" । गृह्णामीति शेषः । ध्राजिर्गतिः । वातस्यान्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति । "पूष्णो रंह्यै" । पूषा आदित्यः । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि । "ऊष्मणो व्यथिपत्" । ऊष्मा अन्तरिक्षम् । तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव । अन्तरिक्षार्थं च वसा गृह्यते होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । ऊष्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्त्रीशक्तिस्तां व्यथिपत् व्यथयतु । इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वा तिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्त्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति । तस्मादुच्यते वातस्य त्वा ध्राज्या इत्यादि । प्रयौति । "प्रयुतं द्वेषः" । द्विष अप्रीतौ । निवृत्तं पृथग्भूतं वसाया द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६, ८, ६] स ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति । जुहूस्थेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ! ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः ॥ का० (६, ८, १२) रेडसीति वसां गृहीत्वेति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे ! त्वं रेट् असि । रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । पूष्णोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् (३, ८, ३, २०) रडे-

सीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्यादिः श्रपयन् भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री बधे गतौ क्र्यादिः अत्र रिणातिर्विभक्त्यर्थे समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्य पशवङ्गेभ्यो य रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यत तां त्वां गृह्णामीति शेष. । किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ऊष्मणो व्यथिषत् ऊष्मान्तरिक्ष तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यथिषत व्यथतां वसां पीत्वा तृष्णाधिक्येन यथा सीदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्यते होममन्त्रे (१९) अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इय वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते ध्राज्या इत्यादि । व्यथ भयचलनयोः अस्य लिङर्थे लेडिति लेटि सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे व्यथिषदिति रूपम् ॥ का (६, ८, १२) द्विरभिघार्य प्रयुतामिति पार्श्वेन सञ्सृजत्यसिना वेति । वसां द्विरभिघार्य पार्श्वेनासिना वाज्य वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दौर्भाग्य प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः । प्रदिशः । आदिशः । विदिशः । उद्दिशः । दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

वसां जुहोति । "घृतं घृतपावानः" । वसायां हि घृतं विद्यते द्विरभिघारणस्य विहितत्त्वात् । अत एवमाह । घृतं पिबत

हे घृतपावानः । धेट् पाने । 'आतो मनिन्कनिनि'त्यादिना वनिप् । पातार उपभोक्तारः । वसां पिबत हे वसायाः पातारः । हे वसे त्वम् "अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा" । सुहुतमेतद्धविर्भवतु । दिशो व्याघारयति । "दिशः प्रदिशः" । अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति कात्यायनः । अत एवं व्याख्या । दिग्भ्यः स्वाहा प्रादिग्भ्यः स्वाहा । आदिग्भ्यः स्वाहा । उद्दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९॥

का०[६, ८, १७] दसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति । वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरभिघारितत्वाद् घृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः ! घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा पाने आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् घृतस्य पातारो देवा ! यूयं घृतं पिबत । हे वसापावानः ! वसायाः पातारो देवाः ! यूयं वसां पिबत । एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे ! त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० (६, ८, २१) दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणमुक्तं तथेत्यर्थः । तद्यथा (का० ४, ४, १६–१७) दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति (का० ४, ४, १८) वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देव त्वष्टर्भूरि ते सᳪं संमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवाति । देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

पशुं संमृशति । "ऐन्द्रः प्राणः" । इन्द्र आत्मा तस्य

स्वभूतः प्राण ऐन्द्रः प्राणः । अस्य पशोः "अङ्गे अङ्गे" । वीप्सा । यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु । "निदीध्यत्" । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः । निधीयते निहितः । ऐन्द्रश्चास्य "उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः "निहितः । एवं तावदनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणं दत्वा अथेदानीं देव त्वष्ट"रित्यादिकायास्त्रिष्टुभोऽर्द्धर्चेन त्वष्टारमाह । त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे । हे देव त्वष्टः भूरि ते सऽममेतु" । बहुप्रकारं तव सम्बन्धि रूपं यद्विकृतमसिना तत्सङ्गत्य एकीभवतु । कथं भूतम् । "सलक्ष्मा" समानलक्षणं सत् "यद्विषु रूपं भवति" । तत्समेत्विति सम्बन्धः। एवं त्वां हे पशो प्राणश्चाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण कृत्स्नीकृतं सन्तम् दृढीकृतं सन्तं "देवत्रा यन्तम् । देवान् प्रति गच्छन्तम् "अवसे" अवनाय प्रीत्यै । "सखायः" समानख्यानाः पशवः "अनुमदन्तु" अभ्यनुजानन्तु त्वां "माता पितर"श्च । बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २० ॥

का० [६, ९, १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुꣳ संमृशतीति । पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात् कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आधारानादरयोः । अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य (पा० ६, १, ११९) एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान् दत्वा त्वष्टारमाह । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः ! त्वष्टृनामक देव ! यत् पश्वङ्गजात सलक्ष्म। समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु प्रसमुपोदः पादपूरण इति समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुमाह । हे पशो !

एवं प्राणे स्वाङ्गध्यानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् अवसे अवितु प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितु तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा । देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा । मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ स्वाहा । छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा । द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा । सोमं गच्छ स्वाहा । दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा । अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दि यच्छ । दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

प्रतिस्थातोपयजति "समुद्रं गच्छ । हविरुच्यते । समुद्रं गच्छ तर्पणायेति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । मुखं विमृष्टे । "मनो मे" मम "हार्दि" हृदये "गच्छ निबध्नीहि । निबध्यमानो हि स्वादायतनान्न च्यवते । "तथाहोपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्तीतिति" श्रुतिः । स्वरुं जुहोति । "दिवन्ते" । स्वरुरुच्यते द्युलोकं तव "धूमो गच्छतु" वृष्ट्यै । "स्वर्ज्योतिः" । स्वः शब्देनादित्योऽभिधीयते । ज्योतिः आदित्यं गच्छतु तव । "पृथिवीं" च "भस्मना आपृण" आपूरय "स्वाहा" ॥ २१ ॥

का० (६, ९, १०) प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । हे हविर्गुदावयवरूप ! त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः स्वाहा ।

सुहुतमस्तु । का० (६, ९, ११) प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म इति मुखोपस्पर्शनमिति । प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह ! हार्दि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ निबध्नीहि निरुद्ध मनो हि स्वादायतनान्न च्यवते । का० (६, ९, १२) अनुयाजान्ते स्वरु जुहोति दिवं ते धूम इति । स्वरुदेवतम् हे स्वरो ! ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै । तव ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मौषधीर्हिꣳसीः । धाम्नोधाम्नो राजँस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

हृदयशूलमुपगूहति । "मापो मौषधीः" । इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृदयशूलं शुक्समवैतीत्युक्तम् । अतएवमुच्यते । "माहिꣳसीरपः मा च ओषधीः" हिंसीः । इदानीं वरुणमाह । हे वरुण राजन् "धाम्नो धाम्नः" । धामशब्दः स्थानवचनः । यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्बिभीमः ततः ततः नो स्मान्विमुञ्च । यदाहुः । गायत्री वारुणी अनवसाना । "यदाहु रघ्न्या इति" । अघ्न्या गोनाम । प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयं बहुवचनम् । अनूबन्ध्याबहुत्वे अर्थवत् । एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । "यद्वेदस्मृतिलोकवाक्यानि आहुः अघ्न्या अवध्या अहन्तव्या वन्द्याः पूजनीया "इति" । इतिकरणो वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । वयं तु हे "वरुण-इति शपामहे" । इतिः करणप्रदर्शनार्थः । शपतिर्हिंसार्थः । एवमनेन विधिना हिंस्मः अघ्न्याः अत एव वयं याचामहे ।

"ततो वरुण नो मुञ्च" । ततस्तस्मादेनसो वरुण नः अस्मान्विमुञ्च । अथाभिमन्त्रयते । "सुमित्रियाः" साधुमित्रत्वेनावस्थिताः "नः" अस्माक"माप ओषधय"श्च "सन्तु" । "दुर्मित्रियाः" दुष्टमित्रत्वेनावस्थिता"स्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि" शत्रुः "यं च" शत्रुं "द्विष्मो वयम्" ॥ २२ ॥

का० (६, १०, ३) अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आलब्धस्य पशोर्हृदयस्थ मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः । हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल ! त्वमपो जलानि ओषधीश्च मा हिंसीः । का० (६, १०, ५,) धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः । वरुणदेवतं यजु हे राजन् वरुण ! धाम्नो धाम्नः यस्मात् यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वय बिभीमस्तस्मात् तस्मात् स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय । यदाहुः । वरुणदेवत्या गायत्री अवसानहीना । अघ्न्या इति गोनाम (निघ० २, ११) प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम् । बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति करणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण ! वयं तु इति शपामहे इतिकरणं प्रदर्शनार्थम् शपातिर्हिंसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्न्या हिंस्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ! ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान् मुञ्च मोचय । सुमित्रियाः आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान् द्वेष्टि वय च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । धाम्नो धाम्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा । सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः ।

हुविष्म॑तीरि॒मा आपो॑ हुवि॒ष्मान् २॥ आवि॑वा-सति । हुविष्मा॑न् दे॒वो अ॑ध्व॒रो हुविष्मा॑न् २॥ अस्तु सूर्य्यः ॥ २३ ॥

वसतीवरीर्गृह्णाति । "हविष्मतीः" । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः । "यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽछिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश"त्येतदभिप्रायम् ।" "हविष्मान्" । हविषा संयुक्तो यजमान"आविवासति विवासतिः परिचर्यायाम् । परिचरणं शुश्रूषा । इमा-आपः "हविष्मान्" हविषा संयुक्तो "देवोऽध्वरो"यज्ञः आभिरद्भिः । "हविष्मान् अस्तु सूर्यः" । "एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते । का० (८, ९, ७—१०) अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहण स्यन्दमानानामनस्तमितेऽस्तमितश्चेन्निनाह्यात् पुरेजानश्चेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुषीं हिरण्य वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्य्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्य्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्त गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीग्रहण निनहनीयो निखननीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः मणिकाद् ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन् वहन्तीभ्यो वसतीवरीगृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः परिचरति विवासतिः परिचर्य्यायां यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेशेति (३, ९, २, १) श्रुतेरपां हविष्मत्वं ततो देवो

द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्तु आभि-रद्भिरित्यर्थः । किञ्च सूर्य्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तृप्त्यर्थं च हविष्मान् हविःसम्पन्नोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति (३, ९, २, १२) श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेर्वोऽप॑न्नगृहस्य॒ सद॑सि सादयामि । इन्द्रा॒ग्न्यो-र्भा॑ग॒धेयी॑ स्थ । मि॒त्रावरु॑णयोर्भा॒ग॒धेयी॑ स्थ । विश्वे॑षां दे॒वानां॑ भाग॒धेयी॑ स्थ । अ॒मूर्या॒ उप॒ सूर्य्ये॒ याभि॑र्वा॒ सूर्य्यः॑ स॒ह । ता नो॑ हिन्वन्त्वध्व॒रम् ॥ २४ ॥

शालाद्वार्यमपरेण निदधाति । "अग्नेर्वः" । अग्नेर्वो युष्मान् "अपन्नगृहस्य" । पद्यतेरेतद्रूपम् । "अग्रीणम्" अपतित-गृहस्येति पर्यायः । "सदसि" । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः निकटस्थाने सादयामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति । "इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ" । इन्द्राग्न्योः सम्बन्धिनो भागस्य धारयित्र्यः स्थ हे आपः ! उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निद-धाति । "मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ" । आग्नीध्रे निदधाति । "विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ" । ऋक् "अमूर्याः । अब्देवत्या गायत्री । अभिनयेन दर्शयन्नाह । "अमूर्या" आपः "उप" समीपे । सूर्यस्येति विभक्तिव्यत्ययः । "याभिर्वा सूर्यः सह" । अथापि समुच्चयार्थे भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः याभिश्चाद्भिः "सूर्यः सह" याति । "ता" आपः "नः" अस्माकं "हिन्वन्तु" । हिन्वतिस्तर्पणार्थः । तर्पयन्तु "अध्वरं" यज्ञम् ॥ २४ ॥

का० (८, ९, ११) अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति। नूतनगार्हपत्यात् पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः। चत्वारि यजूंष्यब्देवत्यानि । हे वसतीवर्यः ! वो युष्मान् अग्नेः

शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः । का० (८, ९, १८) दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति। शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः ? यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भगरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्य. । नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः (पा० ५, ४, ३६ वा० २) । केवलमामकेत्यादिना ङीप् । का० ८, ९, २१—२२ । उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति । पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवरीसंज्ञका आपः ! यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथः । का० (८, ९, २३) विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति । उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रीयस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः ! यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः । ऋक् अब्देवत्या गायत्री । याः प्रसिद्धा अमूरीदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः विभक्तिव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मन॑से त्वा दिवे त्वा सूर्या॑य त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा॑ यच्छ ॥ २५ ॥

सोममुपावहरति । "हृदे त्वा" । सौम्यनुष्टुप् ब्रह्मार्षेया । बुद्ध्यै निश्चयात्मिकायै । कामाय एतन्मम स्यादिति । त्वां सोममुपावहरामि । "दिवे त्वा" । हे सोम देवलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । "सूर्याय" सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देव सोम त्वामुपावहरामि । त्वं चोपावहृतो भिष्टुत "ऊर्ध्वमिममध्वरं" यज्ञं कृत्वा" दिवि" देवलोके "देवेषु" च होत्राः । वषट्कार-

याजिनोऽब्रह्मर्षयो होत्रा उच्यन्ते । "यच्छ" नियच्छीहि ॥२५॥

का० (९, १, ५) आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणाधःसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति । आज्यासादनपर्य्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य तदर्थे दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्यानुष्टुप् हे सोम ! हृदे बुद्ध्यै निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्य्याय सूर्य्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपावहरामि । यद्वायमर्थः हे सोम ! हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्य्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्थे तित्तिरि । स वा अध्वर्युः सोममुपावहरन् सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैनेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैनेन करोति दिवे त्वा सूर्य्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैनेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनᳪ सर्वाभ्य उपावहरतीति । किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ नियच्छीहि ॥ २५ ॥

सोम॑ राजन् विश्वा॒स्त्वं प्र॒जा उ॒पाव॑रोह । विश्वा॒स्त्वां प्र॒जा उ॒पाव॑रोहन्तु । शृ॒णोत्व॒ग्निः स॒मिधा॒ हवं॑ मे शृ॒ण्वन्त्वापो॑ धि॒षणा॑श्च दे॒वीः । श्रोता॑ ग्रावाणो वि॒दु॒षो॒ न य॒ज्ञᳪ शृ॒णोतु॑ दे॒वः स॑वि॒ता हवं॑ मे॒ स्वाहा॑ ॥२६॥

किञ्च । हे "सोम राजन् विश्वाः" सर्वाः "त्वं प्रजा उपावरोह" अधितिष्ठ "आधिपत्याय" राज्याय । विसृज्योपतिष्ठते । "विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु" । प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः । जुहोति । "शृणोत्वग्निः" । त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । शृणोत्वनुजानात्वग्निः । "समिधा" समित्पूर्विकयाहुत्या ।

"हव"माह्वानम् "मे" मम । "शृण्वन्त्वापः" "धिषणाश्च वाचः" धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वा । "दैवी"र्देव्यः । चशब्दः समुच्चयार्थः । "श्रोता ग्रावाणः" । यूयमपि शृणुत हे ग्रावाणः ! कथमिव । "विदुषो न यज्ञम्" । उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारो नकारः । विदितार्थ इव । परिदृष्टकारिणो यज्ञं । प्रत्यक्षकृतः पादो मध्यमपुरुषयोगात् । "शृणोतु देवः सविता हव"माह्वनं "मे" मम "स्वाहा" सुहुतमस्तु । स्वाहा वागाह ॥ २६ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् ! विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः । का० (९, १, ६) विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति । ग्रावसु स्थापित सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम ! विश्वा सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नुवन्तु । का० (९, २, २४, ३, १) अभूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः । त्रिष्टुब् लिङ्गोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वान शृण्वन्तु । चकारः समुच्चयार्थः धिषणादेवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु धिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वेति यास्कः (निरु० ८, ४) धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षनु दाने तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणः ! अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत तप्तनप्तनथनाश्चेति लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तबादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपं संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूय हवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हव शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥२६॥

देवी॑ रापो अपां नपा॒द् यो व॑ ऊ॒र्मिर्ह॑विष्य॒ इन्द्रि॑-

यावान्मदिन्तमः । तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो येषां भाग स्थ स्वाहा ॥ २७ ॥

अप्सु जुहोति । "देवी राप:" । पङ्क्तिरब्देवत्या । हे देव्यः आपः "अपान्नपा"त्संज्ञकाः "यो वः" युष्माक"मूर्मिः" अप्संघातः कल्लोलः "हविष्यः" याज्ञियः । "इन्द्रियावान्" । इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते । इन्द्रियावान् वीर्यवान् छान्दसं दीर्घत्वम् । "मदिन्तमः" मदयितृतमः तर्पयितृतमः मृष्टत्वेन । "त"मूर्मिं "देवेभ्यो देवत्रा" । 'देवमनुष्ये'त्यादिना त्रा प्रत्ययः । देवान्प्रति यायिनं "दत्त" प्रयच्छत । "शुक्रपेभ्यः" । शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः । शुक्रादिसोमग्रहपातृभ्यो देवेभ्यः । "येषां" च देवानां "यूयं भागः स्थ" भवत । तेभ्यो दत्तेति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

का० (९, ३, ७) आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः । हे आपो देवीः देव्य ! वो युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सङ्घातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ । किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्य्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य्यवृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः । नाद् घस्येति । तमपि नुमागमः । किम्भूतेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्य शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु । ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापो अपां नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

कार्षिरसि । समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि । समापो अद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

कार्षिरसि" । अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः । चमसेनाज्यमपोहति । "कार्षिरसि" । कृष विलेखने । हे आज्य आकृष्टं त्वमसि त्वं देवतया भक्षितमित्यर्थः । तेन गृह्णाति । "समुद्रस्य त्वा" । "आपो वै समुद्र" इति श्रुतिः । वसतीवरीलक्षणस्याप्सु समुद्रस्य "त्वाम् अक्षित्यै" अनुपक्षीणतायै "उन्नयामि उद्गृह्णामि । वसतीवरीणां हि वर्द्धनाय एता आपो गृह्यन्ते । संसृजन्ति । "समापो अद्भिरग्मत" । सङ्गच्छताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरद्भिर्मैत्रावरुणचमसस्थाभिः । सङ्गच्छतां च ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः । ओषधीः मुद्गमसूरादिकाः । अपां करणभूतत्वादोषधीनामपि तथोपयोगो भवत्वित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

का० (९, ३, ८) कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति । अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः । कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रय मिलित्वानुष्टुप्छन्दः आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थ ! त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवशीलः कार्षिः अन्तर्गतशमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः । कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति । का० (९, ३, ९) समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपां गृह्णातीति सूत्रार्थः । द्वे यजुषी अपि । आपो वै समुद्र इति (३, ९, ३, २७) श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल ! त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्ध्यै जलमेतद् गृह्यते । का० (९, ३, १२) प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः । आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः

वसतीवरीभिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम् । गमेर्लुङि ताङि प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे समग्मतेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यम॑ग्ने पृ॒त्सु मर्त्य॒मवा॒ वाजे॑षु॒ यं जु॒नाः । स यन्ता॒ शश्व॑ती॒रिषः॒ स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

जुहोति । "यमग्ने" । गायत्र्याग्नेयी । हे अग्ने यं "मर्त्यं" मनुष्यं "पृत्सु" संग्रामेषु "अवाः" । अवतेरक्षणार्थस्यैतद्रूपम् । अवसि रक्षसि । "वाजेषु" । वाज इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अभ्युद्यतेषु । "यं" च पुरुषं । "जुनाः" जुनातिर्गत्यर्थः । अभिगच्छसि । "स" पुरुषो "यन्ता" । जिनात्यन्नं, तृजन्तमेतत् आद्युदात्तत्वात् । लब्धा सततं भवति । "शश्वतीः" शाश्वतिकाः । "इषः" अन्नानि ॥ २९ ॥

का० (९, ३, १६) प्रचरणीसंस्रवमाग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति । अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्य्याप्त्याभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने ! पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपे लेटोऽडाटावित्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, २) हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थ. । जु गतौ श्नाप्रत्यय इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु । उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत् । अतिरात्रे छदिः स्पृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो

हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् । निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

अद्रिमादत्ते । "देवस्य त्वा" । व्याख्यातम् । "आददे" गृह्णामि । "रावासि" । रासतेर्दानार्थस्य रावा । "एतद्ध्येपद्वयं रासत" इति श्रुतेः । आहुतीनां च दातासि । "गभीरं महान्तम् "इमम् अध्वरं यज्ञं "कृधि" कुरु । "इन्द्राय" इन्द्रार्थम् । "सुषूतमम्" । सुरुपसर्गः पूर्वः । षुञ् अभिषवे । अस्य निष्ठातकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये । अथ कोऽर्थः । साधु अभिषुतम् । अतिशयेन "उत्तमेन" उत्कृष्टेन "पविना" पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा । "ऊर्जस्वन्तं" रसवन्तम् । "मधुमन्तं" मधुस्वादुना रसेनोपेतम् "पयस्वन्तं" पयः स्वादुना रसेनोपेतम् अध्वरं कृधीति सम्बन्धः । निग्राभ्यासु वाचयति । "निग्राभ्या स्थ" । यस्मादिन्द्रेण यूयं गृहीतास्तस्मान्निग्राभ्या उच्यन्ते । यस्मादेवं बहुमाननामधेयप्रतिलम्भयुक्ता भवथ । देवैश्च श्रुतास्तस्माच्च बहुनामान्विताः भवथः "तर्पयत मां" समासव्यासेन ॥ ३० ॥

का० (९, ४, ५, ६) देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् स उपांश्वसवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात् प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण ! त्वं रावासि । रा दाने रातीति रावा वनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि । किम्भूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषूतमं सुष्ठु सूयते इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमं तं सुष्ठु अभिषुततमम् । निष्ठातकार-

लोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः । का० (९, ४, ७) निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणासु वाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः । हे आपः! यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः । हृग्रहोर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ता देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विताः यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

मनो॑ मे तर्पयत॒ वाचं॑ मे तर्पयत प्रा॒णं मे॑ तर्पयत॒ चक्षु॑र्मे तर्पयत॒ श्रोत्रं॑ मे तर्पयता॒त्मानं॑ मे तर्पयत प्र॒जां मे॑ तर्पयत प॒शून् मे॑ तर्पयत ग॒णान् मे॑ तर्पयत ग॒णा मे॒ मा वितृ॑षन् ॥ ३१ ॥

“ मनो मे ” मम “ तर्पयत ” । इति विस्तारः व्यासेनोक्तः । समासेनाह । “ आत्मानं ” पिण्डशरीरम् “ प्रजां ” पशून् गणान्मनुष्यसंघातान् । “ गणाश्चमा वितृषन् ” । मद्द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु । अनुरक्तगणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं समासेनोक्ता व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षु श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः॥३१॥

इन्द्रा॑य त्वा॒ वसु॑मते रु॒द्रव॑ते । इन्द्रा॑य त्वादि॒त्यव॑ते । इन्द्रा॑य त्वाभिमाति॒घ्ने । श्ये॒नाय॑ त्वा सोम॒भृते॑ । अ॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे ॥ ३२ ॥

सोमं मिमीते । "इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते"। मिम-इति शेषः । "इन्द्राय त्वा आदित्यवते" मिमे । प्रातःसवन-माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः । "इ-न्द्राय त्वा अभिमातिघ्ने" मिमे । "सपत्नो वाभिमाति"रिति श्रुतिः । सपत्नस्य हन्त्रे । "श्येनाय"। श्येनरूपिण्यै गायत्र्यै त्वां, "सोमभृते"। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हस्य भकारः । "सोमहृते" सोमस्याहर्त्र्यै गायत्र्यै मिमे । "अग्नये त्वा रा-यस्पोषदे"। रायो धनं तस्य पोषो वृद्धिस्तं ददाति यस्तस्मै रायस्पोषदे । अग्निशब्देनात्र गायत्र्यभिधीयते भक्तिश्रु-तेः । "अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री"ति ॥ ३२ ॥

का० (९, ४, ८) उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वो-क्तमश्मानमभिषवणकर्माणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारम-भिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः । पञ्च यजूंषि सौम्यानि । तत्राद्यम् हे सोम ! इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः । किम्भू-तायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञक-प्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदि-त्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम ! त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति (३, ९, ४, ९) श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृग्रहो-र्भश्छन्दसीति हस्य भः सोमाहरणकर्त्र्यै श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम ! त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाह-रादिति (६, ९, ४, १०) श्रुतेः । अथ पञ्चमम् रायस्पोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः त ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्न-ये हे सोम ! त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते॑ सो॑म दि॒वि ज्योति॒र्यत्पृ॑थि॒व्यां यदु॒रावन्तरि॑क्षे । तेना॒स्मै यज॑मानायो॒रु रा॒ये कृ॒ध्यधि॑ दा॒त्रे वो॑चः॥३३॥

मिताल्म्भनम् । "यत्ते सोम" । सोमविपरीता बृहती । श्रुत्युक्तमस्य मन्त्रस्य कारणं निदानम् । "यदा किल देवानां हविरभूत् । सोमः तदैषु लोकेषु तिस्रस्तनूर्विन्यदधात् ।" तासामनेनाप्तिः क्रियते । यत्ते तव हे सोम "दिवि" द्युलोके "ज्योतिः" । यच्च "पृथिव्यां ज्योतिः" । यच्च "उरौ" विस्तीर्णे "अन्तरिक्षे" "तेन" तन्वाख्येन ज्योतिषा "अस्मै" यजमानाय अस्य यजमानस्य सम्बन्धिनि यज्ञे "उरु" विस्तीर्णं कृत्स्नं शरीरमात्मनः "कृधि" कुरु । ऋत्विजां च "राये" दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं "कृधि" कुरु स्वकीयम् । किञ्च । "अधिवोचः अधिब्रूहि । "दात्रे" यजमानाय । कृत्स्नोऽहमागत इति ॥ ३३ ॥

का० (९, ४, ९) यत्त इति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवार प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्णौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ (३, ९, ४, १२) निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम ! दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किञ्च दात्रे अधि वोच. अधिकं ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थं वचेर्लुङि वचेरुमिति उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् । यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम ! त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय

राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽय यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वा॒त्रा स्थं वृत्र॒तुरो॒ राधो॑गूर्त्ता अ॒मृत॑स्य॒ पत्नीः॑ । ता दे॑वीर्दे॒वत्रे॒मं य॒ज्ञं न॑य॒तोप॑हूता॒: सोम॑स्य पिबत ॥३४॥

आसिञ्चति निग्राभ्याः । "श्वात्रा स्थ" । उपरिष्टाद् बृहती निग्राभ्या । आपो देवताः । या यूयं "श्वात्राःस्थ" । श्वत्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भवथ । "वृत्रतुरः" । तुर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रस्य हन्त्र्यः । "राधोगूर्त्ता" । राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्त्ताः । "अमृतस्य पत्नीः" अमृतत्वस्य पालयित्र्यः । "ताः हे "देवीः । 'वा छन्दसी'तिदीर्घत्वम् । देव्यः" देवान् प्रति । " इमं" यज्ञं "नयत" प्रापयत । किञ्च अध्वर्युणा "उपहूताः" सत्यः "सोमस्य पिबत" ॥ ३४ ॥

का० (९, ४, १२) श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः । पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं ह्यधिका । हे आपः ! यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम (निरु० ५, ३) क्षिप्रकार्यकारिण्य शिवा वा । वृत्रतुरः । तुर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तुर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः क्विपि राल्लोप इति वलोपः । राधोगूर्ताः । राधो धनं गुरन्त उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना कर्त्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । हे देवीः देव्यः ! तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहूता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोम पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भेर्मा संवि॑क्था॒ ऊर्जं॑ धत्स्व॒ धिष॑णे वी॒ड्वी स॒ती

वी॑डयेथामू॒र्जं॑ दधाथाम् । पा॒प्मा ह॒तो न सोमः॑ ॥३५॥

प्रहरति । "मा भेः" । हे सोम मा भैषीः । "मा संविक्थाः" । ओविजी भयचलनयोः । संपूर्वः कम्पनमभिधत्ते । मा च त्वं कम्पनं कृथाः देवतर्पणार्थमहमभिषुणोमि । अतः । "उर्जं धत्स्व" रसं धेहि । एवं सोमं सम्बोध्य अथेदानीं द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति । हे "धिषणे" हे द्यावापृथिव्यौ । वीड्वी सती वीडयेथाम्" । वीडुशब्दो दृढवचनः । युवां स्वत एव दृढे सत्यौ वीडयेथां दृढमात्मानं कुरुतम् । अस्मात् ग्राव्णः उद्यतात् । किञ्च "ऊर्जं दधाथां" , रसं दधाथाम् । अस्मिन्सोमे अनेन उद्ग्राव्णा वज्रसंयुक्तेन "पाप्मा" यजमानस्य "हतः" न तु " सोमः " ॥ ३५ ॥

का० (९, ४, १५) मा भेरिति प्रहरतीति । उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः । अर्धे सौम्यमर्धे द्यावापृथिव्यम् । हे सोम ! त्वं मा भेः मा भैषीः शपो लुकि लङि रूपम् मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः । ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम् । यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे ! हे द्यावापृथिव्यौ । युवां वीड्वी सती वीडयेथाम । वीडुशब्दो दृढवचनः । दृढे सत्यावात्मानं दृढ कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्राव्णः । किञ्च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपा॒गुद॑गध॒राक् स॒र्वत॑स्त्वा दिश॒ आधा॑वन्तु । अम्ब॒ निष्प॑र॒ सम॒रीर्वि॑दाम् ॥ ३६ ॥

निग्राभं वाचयति । "प्रागपागुदक्" । द्वाभ्यामृग्भ्यामुष्णिग्बृहतीभ्याम् । सौमी द्वितीया ऐन्द्री । सा दिग्भिर्मिथुनमिच्छति । तच्च देवाः सम्पादितवन्तः । तदेतदृचाभ्युक्तम् । हे-

सोम "प्राक्" प्रागञ्चनाः । "अपाक्" अपागञ्चनाः । अधराञ्चनाः । एवं सर्वतः स्वां दिशः "आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु । दिग्वासिनो जनाः किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावन्तु । "अम्ब निष्पर" । हे अम्ब प्राच्यादिविशेषदिगभिधाने निश्चित्य सोमं "पर" । पॄ पालनपूरणयोः इत्यस्यैतद्रूपम् । पूरय स्वैर्भागैरेतं सोमम् । किं प्रयोजनमिति चेत् "समरीविदाम्" । प्रजा वा अरीरि"ति श्रुतिः । संविदाम्" संविदन्ताम् । अरीः प्रजाः । एतदुक्तं भवति । सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नानादिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥

का० (९, ४, २०) प्रतिवर्ग निग्राभ वाचयति होतृचमसेऽल्पान ंशूनवधाय प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्ग होतृचमसमध्ये स्तोकान् सोमांशूनिधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्योष्णिक् । सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सम्पादितवन्तस्तद्देतदृचाभ्युक्तम् । हे सोम ! प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चना. दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तरा अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वत स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं कि भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब ! हे मातः ! निष्पर स्वैर्भागैः सोम पूरय । पॄ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरीरिति (३, ९, ४, २१) श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागम नानादिग्वासिनो जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माल्लुटि तङि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति झस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । समो गमीत्यादिना तङ् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न

त्वदन्यो मघवन्नास्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥३७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

"त्वमङ्ग" । हे इन्द्र यतः त्वम् अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं "प्रशꣳसिषः" प्रशंसमि । "देवः" सन् हे "शविष्ठ" बलिष्ठ "मर्त्यं" मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् । "न त्वत्" न त्वत्तः अन्यः हे मघवन "धनवन् "अस्ति" विद्यते "मर्डिता" मृड सुखने । सुखयिता यजमानानाम् । "इन्द्र ब्रवीमि" अत्यद्भुतं तव सम्बन्धि "वचः" वचनमार्षम् ॥ ३७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम (निरु० ५, १७) हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र ! देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबादेशः सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमः लेटोऽडाटाविति सिपोऽडागमः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपः तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्ङतिङ इति सर्वानुदात्तत्वम् । किञ्च हे मघवन् ! हे धनवन् इन्द्र ! मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ! ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अभ्रयादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अ॒ꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः।
देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥ १ ॥

"वाचस्पतये"। उपांशुग्रहणस्य पुरोरुक् । अनुष्टुप् प्राणदेवत्या । गृह्णाति । "वाचस्पतये पवस्व"। "प्राणो वै वाचस्पति"रिति श्रुतिः । वाचस्पतये प्राणाय पवस्व । पवनं गमनम्, देवतार्था प्रवृत्तिः । "वृष्णो अ॒ꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः"। यस्त्वं वृष्णोर्वर्षितुः सोमस्यांशुभ्याम् । अध्वर्युगभस्तिभ्यां पूतः । "पाणी वै गभस्ती"इति श्रुतिः । द्वितीयं गृह्णाति । "देवो देवेभ्यः पवस्व"। देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न ह्यदेवो देवान् तर्पयितुमलम् । केषां देवानाम् । "येषां" त्वं देवानां "भागोऽसि" ॥ १ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (९, ४, २३) उपा॒ꣳशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्त्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् । उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना । पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम ! त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ । पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुते. (४, १, १, ९) । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्यय. मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किम्भूतस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तत्र क्षिप्येते । तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्ती इति (४, १, १, ९) श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामि-

त्यनेनापि योज्यः ॥ द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम ! देवः सन् देवेभ्यो-ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान् प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

मधुमतीर्न इषस्कृधि । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा । स्वाहा । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

तृतीयं गृह्णाति । "मधुमतीः" । मधुरस्वादोपेताः "नः" अस्माकम् । "इषः" अन्नानि "कृधि" कुरु । (गृह्यमाणः अंशून् सोमे निदधाति)। "यत्ते सोम" । यत् ते तव हे सोम "अदाभ्यं" नाम । दभ्नोतिर्हिंसार्थः अनुपहिंसितं नाम । किं तत् सोमेति । "जागृवि" जागरणशीलं च अनुपहतं मानुषैर्धर्मैः । "तस्मै ते" तव हे "सोम " सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्युक्त्वा निष्क्रामति । "उर्वन्तरिक्षमन्वेमि" । व्याख्यातम् ॥२॥

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम ! त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु । का० (९, ४, २८) यत्त इत्यादान् सोमे निदधातीति । स्वीकृतानंशून् सोमे स्थापयेत् ॥ सौम्यम् । हे सोम ! ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दम्नोतिर्हिंसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम ! तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का० [९, ४, ३४] स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणमिति । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्क्रमेत् । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् । प्राणाय त्वा । व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

जुहोति । "स्वांकृतोऽसि" । स्वयं कृतोऽसि । स्वयं कृतो- सीति प्राप्ते छन्दसि यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । "प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात" इति श्रुतिः । स्वयमुत्पन्नोऽसि "विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः" सकाशात् । "दि- व्येभ्यः" देवेभ्यः "पार्थिवेभ्यः" द्विपदचतुष्पदेभ्यः सका- शात् । स्वयमुत्पन्नोसि इत्यनुवर्त्तते । यस्त्वमेवं स्वतन्त्रोऽकृत- कः तं "मनः त्वाष्टु" । मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्नोतु । "प्र- जापतिर्वै मनः । प्रजापतिश्चाश्नुतामि"ति श्रुतिः । "स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय" । स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीति शेषः । हे शोभन "भव ग्रह सूर्याय" । प्रागुपमार्ष्टि मध्यमं परिधौ । "देवेभ्यः त्वा" । देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वामुपमार्ज्मीति शेषः । बाह्वादिश्लिष्टमंशुमभिचारं जुहुयात् । "देवांशो" । हे देव सोमांशो "यस्मै बधाय त्वाम् "ईडे" । ईडिरध्येषणकर्मा । प्रार्थयामि । तत्सत्यमस्त्विति शेषः । "उपरिप्रुता" प्रवतिर्ग- त्यर्थः । उपर्युपरिगतेन "भङ्गेन" आमर्द्दनेन हतो निहतः । असाविति नामादेशः । "फट्" । ञिफला विशरणे । क्विब- न्तस्यैतद्रूपम्, डलयोरेकत्वात् । विशीर्यतु । फडिति अभिचा- रे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते । पात्रासादनम् । "प्राणाय- त्वा" । सादयामीति शेषः । उपांशुसवनं सादयति । "व्या- नाय त्वा" ॥ ३ ॥

का० (९, ४, ३७) स्वांकृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति । उपां- शुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्य्यात् । ग्रहदैवतम् प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति (४, १, १, २२) श्रुतेरुपां- शुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह ! त्व स्वांकृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्य. । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्य. सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा

दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्त्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु । अशूङ् व्याप्तौ पद्विकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ठ्वाश्नुतामिति (४, १, १, २२) श्रुतेः ॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधन हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह ! सूर्य्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह ! त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्य. देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्य· सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थ. । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्ठु व्याप्नोतु हे सुभव ! प्राणरूपोपांशुग्रह ! तादृग्रूप त्वां बहि.प्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै बाह्य· प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णान इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्य्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्वांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्व दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वय विवक्षितमिति र्तिात्तिरिणोक्तम् स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति ॥ का० (९., ४, ३८ प्रथमे परिधा उत्तान पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुख हस्तं कृत्वा प्रागभिमुख यथा तथा मार्जनं कुर्य्यात् ॥ दैव यजु हे लेप ! मरीचिपेभ्य मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः ॥ का० (९., ४, ३९) वासउरोबाहुषु श्लिष्टमंशुमभिचरन् जुहुयाद्देवांशविति। वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजु । हे देव ! दीप्यमान ! हे अंशो सोमांशो ! यस्मै वधाय त्वामीड्डे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणकर्मा तत् वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थ गच्छतीत्युपरिप्रुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्यो हतो निहत सन् फट् विशीर्णो भवतु । त्रिफला विशरणे अस्य क्विबन्तस्येतद्रूपम् फलतीति फट् डलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० (९, ४, ४१) प्राणाय त्वेति पात्रासादनम् । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्र स्थापित तत्रैव स्थापयेत् । हे

उपांशुपात्र ! प्राणदेवतासन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः । का० (९, ४, ४२) उपा॰शुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति स॰स्पृष्टमिति । यनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुसवन ! व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽस्य॒न्तर्य॑च्छ मघवन् पा॒हि सोम॑म् । उ॒रु॒ष्य रा॒य एषो॑ यजस्व ॥ ४ ॥

अन्तर्यामं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसि" । उपयमती-त्युपयामः । उपयामेन गृहीतः त्वमसि । "इयं वा उपयाम इयं वा इदमि"त्यादि श्रुतिः । "अन्तर्यच्छ मघवन्" हे मघवन् अन्तर्मध्ये ग्रहपात्रे यच्छ निगृह्णीष्व । ततः "पाहि" गोपाय पात्रस्थं सोमम् । ततोऽनन्तरम् । "उरुष्य रायः" उरुष्यति-र्गोपायनार्थः । "पशवो वै राय" इति श्रुतिः । गोपाय पशू-न् । "इषो यजस्व" । इषोऽन्नानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इष उक्ताः । "प्रजा वा इष" इति श्रुतिः । यजस्व यायजूकाः कुरु । अस्मिन्नर्थे श्रुत्या एतत्पदं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

का० (९, ६, १) उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः यमाऽपरिवेषण इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वाभावाद्वृद्धिः तत्-पुरुषे तुल्यार्थेति । पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथघञ्क्तेति अजन्तस्या-न्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना तृतीया-न्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस ! त्वं तादृशो-ऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! त्वं तादृश रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा निय-मय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष उरु-ष्यती रक्षणकर्मा । यद्वा पशवो राय इति (४, १, २, १५) श्रुतेः पशून् रक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्तादेहि यद्वा-

अप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजा वा इष इति (४, १, २, १५) श्रुते.। ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

"अन्तस्ते" । अन्तर्यामपुरोरुक् । त्रिष्टुप् मघवद्देवत्या । यस्य तव प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि । "अन्त"र्मध्ये च दधामि "उरु" विस्तीर्णमन्तारिक्षम्" । सत्वं "सजूः" समानजोषणः सह प्रीयमाणः । "देवेभि" र्देवैः । "अतो भिस ऐस् बहुलं छन्दसी"तिभिम् । "अवरैः" परैश्च । अवरैः पृथिवीस्थानैः परैः द्युस्थानैः "अन्तर्यामे" अस्मिन्ग्रहे होमायोद्यते हे मघवन् । "मादयस्व" हर्षयस्वात्मानम् ॥ ५ ॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः । हे मघवन् ! ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि । यद्वा हे अन्तर्याम ! प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति [पा० ७, १, १०] ऐसोऽभावे बहुवचने झल्येदिति एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

जुहोति । "स्वाङ्कृतोऽसि" । व्याख्यातम् । पात्रमासादयति । "उदानाय त्वा" ॥ ६ ॥

का० स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ॥ का० प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्यकूसस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण । व्याख्यातः । का० (९, ६, ४) उदानाय त्वेति पात्रासादनम् ॥ हे ग्रह ! उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

आ वा॑यो भूष शुचिपा उप॑ नः स॒हस्रं॑ ते नि॒युतो॑ विश्ववार । उपो॑ ते॒ अन्धो॒ मद्य॑मयामि॒ यस्य॑ देव दधि॒षे पू॑र्व॒पेय॑म् । वा॒यवे॑ त्वा ॥ ७ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । "आ वायो भूष" । त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । हे वायो आ अभूष अभ्याक्रमस्व । हे "शुचिपाः "पवित्रं सोमं प्रथमवषट्कारवषट्कृतमप्राप्तमन्यैर्देवताविशेषैः पिबतीति शुचिपाः । "उप नः" उप समीपे नः अस्माकम् । "अभ्याक्रमस्वेति सम्बन्धः । केनाहमभ्याक्रम इति चेत् "सहस्रं ते नियुतो विश्ववार" । बहवः ते नियुद्गुणयुक्ता अश्वा विद्यन्ते । "हे विश्ववार " । विश्वं सर्वं वृणोति विश्वैः सर्वैर्वा व्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारः तस्य सम्बोधनं हे विश्ववार । किञ्च "उपो ते अन्धो मद्यमयामि" । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोऽन्नं मद्यं मदनीयम् । कथं भूतम् "यस्य" सोमस्य हे "देव दधिषे" धारयसि । "पूर्वपेयम्" प्रथमवषट्कारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः । "वायवे त्वे"ति देवतोद्देशः ॥ ७ ॥

का० (९, ६, ५) ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यावायविति ॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे वायो ! हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति

शुचिपाः पवित्रसोमपान ! त्वं नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः। भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः। केनाह आक्रमे इति चेत् सहस्र ते नियुतो विश्ववार। विश्व सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ! ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति। नियुतो वायोरित्युक्तेः (निघ० १, १५, १०) नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासङ्ख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः। किञ्च मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः। हे देव दीप्यमान वायो ! यस्य सोमस्य पूर्वपेय प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्व दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम्॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस ! वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ७॥

इन्द्र॑वायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयो॑भि॒रा ग॑तम्। इन्द॑वो वामु॒शन्ति॒ हि। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि वा॒यव॑ इन्द्रवा॒युभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनिः॑। स॒जोषो॑भ्यां त्वा॥ ८॥

द्वितीयपुरोरुक्। "इन्द्रवायू"। वायवी गायत्री। हे इन्द्रवायू "इमे" अभिषुताः सोमाः अतः कारणात् उपप्रयोभिरागतम्"। उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन सम्बध्यते। उपागतम्। उपगच्छतम्। प्रयोभिः। प्रयःशब्दः इण् गताविस्यस्य धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य। 'इणो यणि'ति यणादेशः भिस्। ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः। ततो रुत्वादि ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्ध्यति। प्रयद्भिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतम्। किञ्च। "इन्दवो वामुशन्ति हि"। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादिन्दवः सोमाः वां युवाम्। उशन्ति। वश कान्तौ। कामयन्ते। यद्यस्मादिन्द्रवायू पिबतमिति। "उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां च त्वा"। गृह्णामीति शेषः। सादयति। "एषते योनिः"। एष पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः

स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । "स जोषोभ्याम्" । सह प्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

का० (९, ६, ६) अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति । एकवारम-र्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू ! युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, ६) प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागत-मागच्छतम् । यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्त-स्य रूपम् प्रेतीति प्रयन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभि प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्द्वो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादा गच्छतमित्यर्थः । सोममाह हे सोमरस ! त्वमु पयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रावायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः । का० (९, ५, २५) दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति । दशाप-वित्रेण गृहीतं ग्रह परिमृज्य पात्राद्बहिर्निर्गतं सोम मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः ॥ हे पात्र ! एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादया-मीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतꣳ हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणा-भ्यां त्वा ॥ ९ ॥

मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । " अयं वाम्" गायत्री मैत्रावरु-णी । हे "मित्रावरुणौ" अयं वां युवयोः अयमभिषुतः सोमः" हे " ऋतावृधौ " सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा । अतः कारणात् " मम इत् इह श्रुतं हवम् " । इदिति निपात एवार्थे । ममैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम् । " उपयाम गृहीतोऽसि

मित्रावरुणाभ्यां त्वां" । देवतादेशः ॥ ९ ॥

का० (९, ६, ७) मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ ! विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा ! ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेत् इत् एवार्थे ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस ! त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

राया वयꣳ संसवाꣳसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

पयसा श्रीणाति । "राया वयम्" । मैत्रावरुणी त्रिष्टुप् । उपरितनेऽर्द्धर्चे तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । इह कामदुघां प्रार्थयते मन्त्रदृक् । यया धेन्वा गृहे सत्या । "राया वयꣳससवाꣳसो मदेम" । राया धनेन वयं ससवांसः । वन सन संभक्तौ । सम्भक्ताः सन्तो हृष्टाः स्याम । कथमिव । "हव्येन देवाः" । यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति । यथा च "यवसेन" गवाह्निकादिना "गावो" हृष्टा भवन्ति "तां" तथाभूतां "धेनुं" हे "मित्रावरुणौ युवं" युवाम् "नः" अस्मभ्यं "विश्वाहा" सर्वदा । "धत्तं" दत्तम् "अनपस्फुरन्तीम्" स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपेत्यापेत्य या पुरुषान्तरात्पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती अपस्फुरन्ती न भवतीत्यनपस्फुरन्ती ताम् । अनन्यगामिनीं दत्तामित्यर्थः । "विश्वाहे"ति सततं दानक्रियार्थम् । "एष ते योनिः ऋतायुभ्यां । त्वा" । सादयामीति शेषः । ऋतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते, आ

युशब्देन वरुणः । अयं तावत् श्रुत्यभिप्रायः येनैवमाह । ब्रह्म वा ऋतम् । ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मोह्यमृतम् । वरुण "एवायु"रिति । पदकारस्तु ऋतायुवाभ्यामित्येकं पदं कृतवान् । तस्यायमभिप्रायः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यौ कामयेते तौ ऋतायू ताभ्यामृतायुभ्याम् ॥ १० ॥

का० [९, ६, ८] पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति । मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्य्यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् त्रसदस्युदृष्टा । उत्तरार्द्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्रदृक्कामदुघां प्रार्थयते ! यथा धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सम्भक्तौ इत्यस्य क्वसौ रूपम् धनेन सम्भक्ताः सम्पन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येनेव यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाह्निकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ ! युव युवां ता धेनु नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनी दत्तमित्यर्थ ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वा ऋत ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः (४, १, ४, १०) ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋत सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

आश्विनस्य पुरोरुक् । "या वां कशा" । गायत्री आश्विनी । हे आश्विनौ या वां युवयोः कशा । कशेति वाङ्नाम ।

सा । प्रकाशयति अर्थान् । "मधुमती" मधु ब्राह्मणोपनिषत् । प्रशंसायुक्ता । "सूनृतावती" शोभना प्रिया ऋतावती सत्यवती च या वाक् सा सूनृतावती । "तया यज्ञं मिमिक्षतम्" । मिह सेचने । सिञ्चतम् । अश्विनौ हि यज्ञे अध्वर्यू अत एवमुच्यते । "उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा गृह्णामि । "एष ते योनिः माध्वीभ्यां त्वा सादयामि" । "दध्यङ् हवा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच" इत्युपक्रम्य "तस्मान्मधुमत्यर्वाक् गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयती"त्याह श्रुतेः । अत एव व्याख्येयम् । मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वी इत्युच्येते । इकारोऽत्र ताद्धितः ॥ ११ ॥

का० (९, ७, ८) आश्विन गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे आश्विना अश्विदेवौ ! वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्नामसु [निघ० १. ११, ४३] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मयामिति कशा वाक् किंभूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्य वचः सूनृतम तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ ! तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेष ॥ का० (९, ६, ८) सादयत्येष ते ॥ हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां ताद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् हवा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः (४, १, ५, १८) ॥ ११ ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदꣳ स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्द्धसे ॥ उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय

त्वा । एष ते योनिर्वीरतां पाहि । अपमृष्टः शण्डः । देवास्त्वां शुक्रपाः प्रणयन्तु । अनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

शुक्रं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक् । "तं प्रत्नथा" । जगती अनिरुक्तप्रकरणाच्च शुक्रोऽभिधीयते । अत्र च व्यवहितैः पदैः वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम तमिन्द्रं "ज्येष्ठतातिम्" उत्कृष्टतातिम् उत्कृष्टविस्तारम् । अथवा । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसी'ति तद्धितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठप्रशस्यम् । "बर्हिषदम्" । यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् । "स्वर्विदम्" । स्वःशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति । तत्र हि तस्य निवासः । "धुनिम्" । धूञ् कम्पने । कम्पयितारं शत्रूणाम् । "आशुं जयन्तम्" शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । तमेवं गुणविशिष्टमिन्द्रं हे सोम "यासु अनु वर्द्धसे" । यासु विक्षु येषु यजमानेषु वर्द्धसे पुनःपुनः संस्क्रियसे तासु तासु क्रियासु त्वमवस्थितः । तत्र "प्रतीचीनं वृजनं दोहसे" । प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय वृजनम् । वृजनमिति बलनाम । बलवच्च यज्ञफलं दोहसे प्रक्षारयसि । कथं पुनर्दोहसे । "प्रत्नथा" । था उपमार्थीयः । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां दोहसे । "इमथा" । इदानीन्तनानामिव यजमानानां दोहसे । अस्य यजमानस्य । "उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा गृह्णामि" । शण्डोऽसुरः । "एष ते योनिः वीरतां" वीरत्वं "पाहि" गोपाय सादयामीति शेषः । यूपशकलेनाभिमार्ष्टि । "अपमृष्टः शण्डः" अपमार्जनीकृतोऽस्य ग्रहस्य शण्डोऽसुरः । निष्क्रामति । "देवास्त्वा" । देवास्त्वां हे ग्रह शुक्रपायिनः यजतिस्थानं

प्रापयन्तु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासादयति । "अनाधृष्टासि" । अनुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

का० (९, ६, १०) शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति । विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सार-दृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजु. । हे इन्द्र ! त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम (निघ० २, ९, २७) बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयासि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा । प्रत्नपूर्वेत्यादिना थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः (निघ० ३, २७) चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फल दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः । किंभूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुख धुनिम् । धुञ् कम्पने । कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् हे इन्द्र ! यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि । दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः । कथमिव प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे

तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषद् यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष ते । हे ग्रह । एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्व यजमानस्य वीरता वीरत्व शूरत्व पाहि पालय ॥ का० (९, १०, १—५) शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयो क्रमेणाच्छादन कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥ आभिचारिकं यजु । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृत ॥ का० (९, १०, ६) देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदेवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह ! त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का० (९, १०, ७) अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्थामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदेवतम् । हे उत्तरवेदिश्रोणे ! त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा । निरस्तः शण्डः । शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

यूपदेशं गच्छति । "सुवीरो वीरान्" हे ग्रह कल्याणवीरः

सन् त्वं यजमानस्य वीरान् । प्रजनयन् उत्पादयन् । "परीहि" परिगच्छ । किञ्च "अभिरायस्पोषेण यजमानम्" । अभियोजयस्व धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्त्तते । अपरेण यूपमरत्नी संधत्त । "संजग्मानः" । अयं शुक्रः सङ्गच्छमानः "दिवा" द्युलोकेन सङ्गच्छमानश्च "पृथिव्या" पृथिवीलोकेन सङ्गच्छमानश्च । कोऽसौ शुक्रः । "शुक्रशोचिषा" । शुक्रदीप्त्या प्रजा बिभर्तीति शेषः । यूपशकलं निरस्यति । "निरस्तः शण्डः" । निःक्षिप्तः शण्डो यज्ञाद्बहिः कृतः । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति । "शुक्रस्याधिष्ठानमसि" । शुक्रो ग्रहः तस्याधिष्ठानम् । अधिकरणमसि ॥ १३ ॥

का० (९, १०, ८) सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् ! हे शुक्रग्रह । त्वं सुवीरः शोभनवीर्य्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० (९, १०, १०) अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्न्योः सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूयं बिभर्त्तीति शेषः । किम्भूतः शुक्रः । दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च सञ्जग्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० [९, १०, १२] अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः ॥ का० (९, १०, १३) आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यन् शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् । हे यूपशकल ! त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स

प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

जपति । "अच्छिन्नस्य" । हे देव सोम अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य "रायस्पोषस्य" धनपोषस्य "ददितारो भवेम । त्वत्प्रसादात् । भूयोभूयःकरणं यज्ञस्याशास्यते । जुहोति । "सा प्रथमा" । यस्येन्द्रस्य सा" प्रथमा "संस्कृतिः" । स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते सोमक्रये । "सा दिवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममि"ति । कथं भूता संस्कृतिः । "विश्ववारा । विश्वैः सर्वैर्यत्र सोमो व्रियते ऋत्विग्भिराहुतिभिश्च । विश्वं वा वृणातीति । सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिवीजत्वात् सा विश्ववारा संस्कृतिः । स च "प्रथमो वरुणः । स च प्रथमो मित्रः" स च प्रथमोऽ"ग्निः" । यस्येन्द्रस्यान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥

का० (९, १०, १४) अच्छिन्नस्येति जपित्वेति । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्य्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वय धनपोषस्यैव ॥ का० (९, ११, १) उभयतो यूप प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथम तमनु प्रतिप्रस्थातेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् । अध्वर्युरादौ शुक्र प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिन जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् (४ अध्या० २० क०) किम्भूता संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च व्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः

अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः। वरुण-मित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः॥ १४॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुत-माजुहोत स्वाहा॥ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत् स्वाहा। अयाडग्नीत्॥ १५॥

"स प्रथमः"। स च प्रथमो "बृहस्पतिः"। "चिकित्वा-न्" चेतनावान्। उत्कृष्टधीः। अन्येषां मन्त्रिगणानां यस्ये-न्द्रस्य तस्मै इन्द्राय "सुत"मभिषुतं सोमम्। "आजुहोत" क्षारयत स्वाहाकारेण हे ऋत्विजः। जपति। "तृम्पन्तु हो-त्राः"। होत्राशब्देन होत्रिकयाज्याछन्दांस्यभिधीयन्ते। तृ-म्पन्तु। तृप तृम्प तृप्तौ। तृम्पन्तु होत्रा याज्याछन्दांसि। "म-ध्वः मधुसोममित्यौपमिकम्। माद्यतेः मधुस्वादस्य सोमस्य। "याः स्विष्टा" याः शोभनमिष्टाः। "याः सुप्रीताः" याः सा-धुप्रीताः। कथमेतज्ज्ञायत इति चेत्। "सुहुता यत् स्वाहा"। साधुहुता यस्मात्स्वाहाकारेण। प्रत्यङ् उपविशति। "अया-डग्नीत्"। अग्नीत्। एवं होतुराचष्टे॥ १५॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्ये-न्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः! तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोम स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत॥ का० (९, ११, ९) तृम्पन्त्विवति जपतीति॥ होत्रा-दैवतम्। ताः होत्राः छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भ-वन्तु। तृम्प प्रीतौ। होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते। ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः। कथं ज्ञायन्ते।

यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० (९, ११, १०) होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्ययाडग्नीदिति । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृदेवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् अग्निधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाᳬ सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥१६॥

मन्थिनं गृह्णाति । "अयं वेनः" । सोम्यानया त्रिष्टुभाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः स्तूयते । अधिदैवं तावच्चन्द्रात्मना संस्तूयते । "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः" । वेनः । वेनतेः कान्तिकर्मणः । अयं चन्द्रमा वेनः कान्तः । चोदयत् । चुद संचोदने । प्रेरयति । "पृश्निगर्भाः" द्युलोकः पृश्निरादित्यो वा । साधारणत्वाद् द्युलोकगर्भा वा आदित्यगर्भा वा आपः । "ज्योतिर्जरायुः" । ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति चन्द्रमसः । "रजसो विमाने" । उदकं रज उच्यते । उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मान्ते । इदानीमधियज्ञमवस्थितमुच्यते । "इम"मेव च सोम "मपां" च "सूर्यस्य" च सङ्गमे गृहीतोऽभिरद्भिर्वसतीवरीलक्षणाभिरभिषुतं सन्तं "शिशुं न" शिशुमिव "विप्रा' मेधाविनो ब्राह्मणाः "मतिभिः रिहन्ति" स्तुवन्ति स्तोत्रशस्त्रैः । रिहतिर्हि अर्चतेः कर्मसु पठितः । वसतीवर्यश्चापः । अपां सङ्गमे सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते । तत्र ह्येवं पठ्यते । "ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । दिवा गृह्णीयादिति" च । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा" । गृह्णामि । मर्कोऽसुरः ॥ १६ ॥

का० (९, ६, १२) मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् ॥ त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञञ्चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधि-

दैवं चन्द्रात्मना स्तूयते। वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः (निरु० १०, ३८) विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः। पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थान यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपां वर्षति। किम्भूतो वेनः। ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षण जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः। इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इदं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति। बाल यथा कश्चिल्लालयति तद्वच्च सोमं स्तोत्रशास्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु पठित (निघ० ३, १४, १३) अर्चन स्तवनमेव। किम्भूतमिमम् सूर्य्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः। सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य्य आपो अपां सूर्य्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाम् स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः। यद्वायमर्थः अपां सूर्य्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्य्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इम सोमं स्तुवन्ति यथा बाल कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित् स्तौति। ईदृश हे सोम! त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेष.॥ १६॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता। आ यः शर्य्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाहि। अपमृष्टो मर्कः। देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु। अनाधृष्टासि॥ १७॥

सक्तुभिः श्रीणाति। "मनो न येषु"। त्रिष्टुप् शुक्रामन्थिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी। "मनो न"। मन इव क्षिप्रम् येषु "हवनेषु" सोमहवनेषु। सोमहोमेषु। "तिग्मम्"। तेजतेरुत्साहकर्मणः। उत्साहयुक्तम्। "विपः" विपश्चितौ मे-

धाविनौ अध्वर्यू । छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः । "श-च्या" । शचीति कर्मनाम । कर्मणा निमित्तभूतेन । "वनुथः" । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । वनुतः व्याप्नुतो युगपत् । शुक्रामन्थिहोमं द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होमेषु कर्त्तव्येषु । " आयः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीत" । योऽध्वर्युः अश्रीणीत शर्याभिरङ्गुलीभिः । "तुविनृम्णः" । तुवीति बहुनाम । नृम्णमिति धननाम । बहुधनो महादक्षिणः । अस्येति ग्रहनिर्देशः । अस्य मन्थिनः अश्रीणीत । "आदिशं" प्रतिदिशम् । क्वावस्थितस्य सतः । "गभस्तौ" पाणौ । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः श्रपणं करोति स एव प्रधानमित्याशयः । "एष ते योनिः प्रजाः पाहि" । यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेनोपमार्ष्टि । "अपमृष्टो मर्कः" । अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः । निष्क्रामति । "देवाः त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु" प्रापयन्तु यजतिस्थानम् । मन्थीति ग्रहनाम । "अनाधृष्टासि" । निर्विशेषम्॥१७॥

का० (९, ६, १३) सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति । एनं मन्थिग्रह यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ : विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोप । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम (निघ० २, १,) मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति यास्कः (निरु० १०, ६) । मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः वनुतः व्याप्नुतः युगपत् शुक्रामन्थिग्रहाविति शेषः । शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्त व्याप्नुत इत्यर्थः । किम्भूतौ विपाश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्त्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । योऽध्वर्युः शर्याभिः (निघ० २, ५, ५) अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मन्थि-

नमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किम्भूतो यः तुविनृम्णः तुवि नृम्ण यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनाम (निघ० ३, १, २) नृम्णमिति धननाम (निघ० २, १०, २०) । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपण करोति स एव प्रधान इत्याशयः । एष त इति सादयति । हे मान्थिग्रह ! ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय ॥ का० (९, १०, ५) अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थानेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि । अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः ॥ का० (९, १०, ६) देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह ! मन्थिन ग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाधृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं (१२ क०) व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा । निरस्तो मर्कः । मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

पूर्वेण गच्छति । "सुप्रजाः" । यतस्त्वं सुप्रजाः । हे मन्थिन् सुप्रजाः । अतस्त्वं सु "प्रजाः" यजमानस्य "प्रजनयन्परीहि" परिगच्छ । किञ्च "अभि"गच्छस्व धनस्य पोषेण यजमानम्" । परीहीत्यनुवर्त्तते । अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः । "सजग्मानः" । सङ्गच्छमानो"दिवा"द्युलोकेन सङ्गच्छमानश्च "पृथिव्या" पृथिवीलोकेन । कोऽसौ, "मन्थी मन्थिशोचिषा" च । मन्थिनः शोचिर्दीप्तिः मन्थिशोचिः तेन मन्थिशोचिषा । सञ्जग्मान इति वर्त्तते । यूपशकलं प्रास्यति । "निरस्तो मर्को" ऽसुरः । आहवनीये प्रास्यति । "मन्थिनोऽधिष्ठानमसि" । मन्थी ग्रहः । अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥

का० (९, १०, ९) सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह ! शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का० (९, १०, १०) अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति ॥ प्रतिप्रस्थातारत्नि सन्धत्त इत्युक्तम् ॥ मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां सञ्जग्मानः सङ्गच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः ॥ का० (९, १०, ११) निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृत ॥ का० (९, १०, १३) मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् ! हे यूपशकल ! त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमासि ॥ १८ ॥

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ । अ॒प्सु॒क्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम् ॥ १९ ॥

आग्रयणं गृह्णाति । "ये देवासः" । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । ये यूयं हे देवासः । 'आज्जसेरसुक्' छान्दसः । "दिवि" द्युलोके "एकादश" संख्यया भवथ । "पृथिव्याम् । अधि" उपरि "एकादश स्थ" । ये च यूयम् । "अप्सु क्षितः" । अप्सु इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । क्षयतिर्निवासार्थः । अन्तरिक्षनिवासिनः । "महिना" महाभाग्येन एकादश स्थ । महिनेति त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बन्ध्यते । सर्वत्र हि महाभागित्वाविशेषात् । ते यूयं हे देवाः "यज्ञमिमम्" आग्रयणलक्षणम् । "जुषध्व" मासेवध्वम् ॥ १९ ॥

का० (९, ६, १४) आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुच्छे-

पद्यते । हे देवासः देवाः ! ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसङ्ख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्यविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथः । अप्स्विति अन्तरिक्षनामसु (निघ० १, ३, ८) पाठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवाः ! ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥१९॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि ॥ २० ॥

"उपयामगृहीतोऽसि" । व्याख्यातम् । "आग्रयणोऽसीति नाम्ना सम्बोधनं स्तुत्यर्थम् । नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधक्रियायोगात् । "स्वाग्रयणः" यस्मिन् । त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं वाचः अयनं गमनम् । उत्सर्गः अध्वर्योः संज्ञानः । यस्त्वमेवं साधुकारी तं त्वां ब्रवीमि । "पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्" । गोपाय यज्ञं गोपाय यजमानम् । किञ्च "विष्णुः त्वामिन्द्रियेण पातु" । विष्णुर्यज्ञस्याधिष्ठात्री देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु । "विष्णुं त्वं पाहि" । त्वं च विष्णुं गोपाय । "अभिसवनानि पाहि" । अभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि । सर्वेषु स हि सवनेषु गृह्यते ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् । हे आग्रयणग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किम्भूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रैष्ठ्यम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायती परे टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां

पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

"सोमः पवते" । पवत इति गतिकर्मसु पठितम् । ग्रहपात्रेषु गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्त्तते "अस्मै ब्रह्मणे" उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते । "अस्मै क्षत्राय" । पूर्ववद्व्याख्या। अस्मै "सुन्वते यजमानाय" कामप्राप्त्यर्थं "पवते" । "इषे ऊर्जे" अन्नाय तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । "अद्भ्यः ओषधीभ्यः पवते" अद्भ्यः वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः । उत्पत्तिस्थितये पवते । "द्यावापृथिवीभ्यां" प्रीणनाय पवते "सुभूताय पवते" किं वा बहुनोक्तेन सर्वस्मै साधुभवनाय पवते । "विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः" । देवतादेशः । "एष ते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः" । सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

का० (९, ६, १५) त्रिर्हिङ्कृत्य सोमः पवत इति । हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थं सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीराद्ये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह ! तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्व-

देवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादयति । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे त्वा सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा बृ॒हद्व॑ते॒ वय॑स्वत उक्था॒व्यं॑ गृह्णामि । यत्त॑ इन्द्र बृ॒हद्वय॒स्तस्मै॑ त्वा वि॒ष्णवे॑ त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॑रु॒क्थेभ्य॑स्त्वा । दे॒वेभ्य॑स्त्वा दे॒वा॒व्यं॑ गृह्णामि य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उक्थं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसि" । इन्द्राय त्वां गृह्णामीति सम्बन्धः । कथं भूताय । "बृहद्वते" । बृहदिति सामाभिप्रायम् । "वयस्वते" विशिष्टं यौवनलक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः । "तस्मै वयस्वते" कथं भूतं त्वां गृह्णामि । "उक्थाव्यम्" उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्बन्धीनि अवति गोपायतीत्युक्थाव्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । "यत्ते" तव हे "इन्द्र बृहत्" महत् ऊर्जितं "वयो" यौवनलक्षणं "तस्मै त्वां" गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र उच्यते । त्वेति युष्मदादेशोऽपि प्रत्यक्ष एव । तयोः सामर्थ्यं कथमिति चेत् । यस्येन्द्रस्य बृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति पदद्वयस्य व्यत्ययेनेति क्रमः । ते इत्यस्य पदस्य यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः । इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः । "विष्णवे" यज्ञाय च त्वां गृह्णामीति शेषः । "एष ते योनिः" उक्थेभ्यः त्वां सादयामीति शेषः । विगृह्णाति । "देवेभ्यस्त्वा" । देवेभ्योऽर्थाय त्वां "देवाव्यं" देवतर्प्पणम् । "यज्ञस्यायुषे" । अनवच्छिन्ना आकस्मिकभ्रेषरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः । यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि यद्वा यज्ञे यजमानस्य

शरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

का० [९, ६, २१] उक्थ्यमुपयामगृहीत इति । उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानि यजूंषि हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह ! त्वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्बधीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम् तत्र ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम ! विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम ! त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम ! यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का० (९, १४, ८) उक्थ्यं विगृह्णाति त्रेधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः । हे सोम ! देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

मि॒त्राव॑रुणाभ्यां त्वा देवा॒व्यं᳖ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि। इन्द्रा॑य त्वा देवा॒व्यं᳖ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि। इन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा देवा॒व्यं᳖ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि। इन्द्रा॒वरु॑णाभ्यां त्वा

देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

उक्थविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां यथासङ्ख्यम् । "मित्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा" इन्द्राग्नीभ्यां त्वा" एवमाद्यो मन्त्रा ऋजवः । चरकाणां मन्त्राविकल्पाः । "इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा । इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा" । एतेऽपि ऋजवः ॥ २३ ॥

का० (९, १४, ९) मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त इति । मैत्रावरुणायोक्थ्याविग्रहे मन्त्रविकल्प· ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पक त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० (९, १४, १५) एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० (१०, ७, ११) उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिति । उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्य यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

ध्रुवं गृह्णाति । "मूर्धानन्दिवः" । वैश्वानरी त्रिष्टुप् । वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मा स्तूयते । यं वैश्वानरमित्थंभूतं जनयन्त देवाः । मूर्द्धानं दिवः द्युलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्द्धानं शिर आहुर्ब्रह्मविदः । यं च "अरतिं पृथिव्याः" । पृ-

थिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु । एतद् अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति । "अरतिम्" अलमतिं पर्य्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्णाति भूतानि । "वैश्वानरमृत आजातमग्निम्" । यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे "आजात"मुत्पन्नम् अरणिद्वयाद् अग्निमाहुः । यं च "कविं"क्रान्तदर्शनमाहुः । "सम्राजं" सम्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः । यं च "अतिथिं जनाना"माहुः । विज्ञायते हि "अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति" । तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । "आसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः" । योऽयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन् । आस्यशब्दस्य 'पद्दन्नि'त्यादिना आसन् आदेशः । सप्तम्याश्छान्दसो लोपः । देवानामासनि आस्ये मुखे । आ आभिमुख्येन । "पात्रं" पीयतेऽनेनेति पात्रम् विज्ञायते हि "चमसो देवपान" इति । "चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति" । "जनयन्त देवा" इन्द्रादयः ॥ २४ ॥

का० (९, ६, २१) ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्तः उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः।किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्य्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु (निघ० १, ३, ३) पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्य्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्त-

माजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्तानुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कार्यत्वाद्गम्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्दन्न इति सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति (१. ४, २. १४) श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करत् ॥ २५ ॥

"उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि" नाम्ना । क्रियाजमेतत्तव नामेति प्रशंसा । "ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणाम्" । क्षि निवासगत्योः । ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवाक्षितिः ध्रुवानिवासः "ध्रुवतमोऽच्च्युतानाम्" । अच्च्युतानामपि त्वमेवध्रुवतमः । "अच्च्युतक्षित्तमः" । अच्च्युते क्षयतीत्यच्च्युतक्षित् अतिशयेन अच्च्युतक्षित्तमः । सादयति । "एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा" । सादयामीति शेषः । ध्रुवं निनयति । "ध्रुवं ध्रुवेण" । बृहती । पूर्वोऽर्द्धर्चो ध्रुवदेवत्यः उत्तर ऐन्द्रः । ध्रुव त्वाम् "अवनयामि" अवसिञ्चामि । "ध्रुवेण" एकाग्रेण मनसा वाचा च तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति । स हि होतृचमसे अवसिच्यते द्वादशे शस्त्रे । "अथानः" अथास्माकमवसिक्तसोमानाम् । "इन्द्र इत्" । इत् शब्दः एवार्थे इन्द्र एव "विशः" मनुष्यान् "अस-

पत्नाः" सपत्नरहितान् । "समनसः" समनस्कान् वृत्त्या युक्तान "करत्" करोतु ॥ २५ ॥

ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम्। हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । क्षितिर्निवासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तम ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाग्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवᳪ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराजी गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजा. ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीलोपः लेटोऽडाटावित्यडागम कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्स स्कन्द॑ति॒ यस्ते॑ अᳪशुर्ग्रा॑वच्यु॑तो धि॒षण॑योरु॒पस्था॑त् । अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः प॒वित्रा॒त्तं ते॑ जुहोमि॒ मन॑सा॒ वष॑ट्कृत॒ᳪ स्वाहा॑ । दे॒वाना॑मु॒त्क्रम॑णमसि ॥ २६ ॥

विप्रुषां होमः । "यस्ते द्रप्सः" । सौमी त्रिष्टुब्यजुरन्ता । "स्वाहा देवानामुपक्रमण"मिति यजुः । हे सोम यस्ते द्रप्सः विप्रुड् रसैकदेशः । "स्कन्दति" भूमौ वा अन्यत्र वा पतति ।

"य"श्च तव "अंशुः" स्कन्दति । "ग्रावच्युतः" ग्रावण-श्च्युतः पतितः "अधिषणयोरुपस्थात्" । आधिषवण-फलकयोः उपस्थाद् उत्सङ्गात् । "अध्वर्योर्वा यः" स्कन्दति । "परिवायः पवित्रात्" । परिस्कन्दति वा यः पवित्रात् । यतः कुतश्चित्स्कन्दतीत्यभिप्रायः । "तन्ते जुहोमि" । तं विप्रुषं ते तव सम्बन्धिनमंशुं वा अग्नौ जुहोमि । "मनसा" संकल्प्य । "वषट्कृतं स्वाहा" । वषट्कारेण स्वाहाकारेणवेत्यर्थः । तृणं चात्वाले प्रास्यति "देवानामुत्क्रमणमसि" । चात्वालमुच्यते । अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् ॥ २६ ॥

का० [९, ६, ३८] यस्त इति विप्रुषां होमं जुहतीति । अ-भिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवा-यपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति संज्ञा तमध्वर्य्वादयो जुह्वति ॥ सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्टा । हे सोम ! ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च धिषणयोः अधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्कन्दति वाथ वा य अंशुः पवित्रात्प-रिस्कन्दति यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः ॥ हे सोम ! ते तव तं द्रप्समंशुञ्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूतं तत् मनसा वष-ट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० [९, ६, ३९] अन्यतरत्तृण चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेद्यें तृणे गृहीते तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वालदैवतम् । हे चात्वाल ! त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवाः स्व-मुपोदक्रामन्निति (४, २, ५, ५) श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । क्रतूदक्षाभ्यां

मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

ग्रहान्दर्शयत्यवकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानूचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति । "प्राणाय मे वर्चोदाः" । हे उपांशो यस्त्वं स्वभावत एव "वर्चोदा"स्तं त्वां ब्रवीमि । प्राणाय मे मदीयाय "वर्चसे पवस्व" प्रवर्तयस्व । अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्त्राः । उपांशुसवनम् । "व्यानाय मे" । अन्तर्यामम् । "उदानाय मे" । ऐन्द्रवायवम् । "वाचे मे" मैत्रावरुणम् । "क्रतूदक्षाभ्यां मे" । कामः क्रतुरुच्यते । तस्य समृद्धिर्दक्षः । आश्विनम् । "श्रोत्राय मे" शुक्रामन्थिनौ युगपत् । "चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम्" । शुक्रामन्थिविषयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

का० [९, ७, ९] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान् वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान् यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो ! यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्त्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत् पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय ॥ मैत्रावरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्द्वयसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्थितौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ ! मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्त्तेथाम् ॥ २७ ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । आयुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥२८॥

आग्रयणम् । "आत्मने मे" । उक्थ्यम् । "ओजसे मे" । ओजो जप्यामीत्याशंसा । ध्रुवम् । "आयुषे मे" । पूतभृदाहवनीयौ च युगपत् । "विश्वाभ्यां मे" । यौ युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि । "विश्वाभ्यः" सर्वाभ्यो "मे" मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ "वर्चसे पवेथाम्" । प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥ उक्थ्यम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व ॥ पूतभृदाहवनीयौ युगपदवेक्षते । हे पूतभृदाहवनीयौ ! सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः रुजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किम्भूतौ युवाम् वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः ॥ यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणाम. प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थ यद्वा यस्त प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳪ सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

अथद्रोणकलशम् । "कोऽसि" । वर्द्धमान उष्णिक् । अनुष्टुप् वा । अध्यस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । "कतमोऽसि" अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । "कस्यासि" । कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोऽसि । "को नामासि" । प्रजापतिनामासि । किञ्च "यस्य" तव "नामामन्महि" । मन ज्ञाने । विजानीमः । "यं" च त्वां "सोमेनातीतृपामः" । तर्पितवन्तः । सोऽस्मा-

न्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । जपति । "भूर्भुवः स्वरिति" । व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

का० [९, ७, १४] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोणकलशमवेक्षते ॥ प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टार्णश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश ! त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किञ्च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्थ द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृपामः तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का० (९, ७, १५) भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः ! प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम ॥ २९ ॥

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वा । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽसीषे त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यꣳहसस्पतये त्वा ॥ ३० ॥

ऋतुग्रहांस्त्रयोदश गृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः । मन्त्राणान्तु नामान्येव । "उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा" । वासन्तिकौ । श्रुत्युक्ता व्युत्पत्तय उच्यन्ते ।

मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यते इति मधुमाधवौ मासौ। "शुक्राय" शुचये ग्रैष्मौ मासौ। उभावपि शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य। "नभसे"। नभस्यायां, वार्षिकौ मासौ। नह्यत्र सूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभो नभस्यश्च। "इषे"। ऊर्जे, शारदौ मासौ। इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदिह प्रचुरं भवति इति मतुब्लोपादभेदोपचारात् द्वौ मासावुच्येते। "सहसे सहस्याय"। हैमन्तिकौ मासौ। सहतेः प्रसहनार्थस्य। अभिभवति ह्यसौ शीतेन। "तपसे तपस्याय"। शैशिरौ मासौ। एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः। "अंहसस्पतये"। त्रयोदशो मासः। अंहः पापं तस्य पतिः। अयं च द्वादशस्वपि तपति ॥ ३० ॥

का० (९, १३, १—४) ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिर्जुतिष्ठतः। उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि। हे ऋतुग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः। माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि। मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते॥ शुक्राय ज्यैष्ठाय त्वां गृह्णामि। शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि। शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ शुच शोषण इत्यस्य धातोः। नभसे श्रावणमासाय सोम! त्वां गृह्णामि। नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि। नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य इति नभो नभस्यश्च॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्त्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्जशब्देन शारदौ मासावुच्येते। सहसे मार्गशीर्षमासाय। सहस्याय पुष्यमासाय सह सहस्यौ हैमन्तिकौ

मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय। तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च ॥ का० (९, १३, १८) त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्य ंहसस्पतये त्वेति । इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् नेच्छिन्नो विकल्पः। हे ग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः। मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ आग॑त॒ꣳ सु॒तं गी॒र्भिर्नभो॒ वरे॑ण्यम्। अ॒स्य पा॑तं धि॒येषि॒ता। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा ॥ ३१ ॥

ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति । "इन्द्राग्नी आगतम्"। गायत्री ऐन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी आगतम् आगच्छतम् "सुत"मभिषुतं सोमं प्रति । "गीर्भिर्नभो वरेण्यम्"। गीर्भिस्त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः। नभो वरेण्यम्। नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयः। लुप्तोपमं चैतत्। नभ इव आदित्यमिव वरणीयं सोममागत्य च। "अस्य सोमस्य पातम्"। पिबतम्। "धियेपिता"। यजमानस्य सम्बन्धिन्या बुद्ध्या इषितौ सन्तौ। "उपयामगृहीतोऽसीद्राग्निभ्यां त्वा" गृह्णामि। "एष ते योनिः"। इन्द्राग्नीभ्यां त्वा" सादयामि ॥ ३१ ॥

का० (९, १३, २०) ऐन्द्राग्नं गृह्णाति। प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रह गृह्णीयात्। ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा हे इन्द्राग्नी। युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति मलोपश्च । किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वर-

णीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति (निरु० २, २२) यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतामिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राग्नी ! युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् । पिबादेशाभावश्छान्दसः । किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम ! उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह ! इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

आ घा ये अ॒ग्निमि॑न्ध॒ते स्तृ॒णन्ति॑ ब॒र्हिरा॑नु॒षक् । येषा॒मिन्द्रो॒ युवा॒ सखा॑ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्य॒ग्नीन्द्रा॒भ्यां॑ त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॑रग्नीन्द्रा॒भ्यां॑ त्वा ॥ ३२ ॥

ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । "आघा ये" । आग्नीन्द्री गायत्री । "आघा ये अग्निमिन्धते" । इन्धी दीप्तौ । आदीपयन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यज्वानः । घ इति निपातोऽनर्थकः । ये च "स्तृणन्ति बर्हिः आनुषक्" । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । आनुपूर्व्येण क्रमेण । किन्तेषामिति । "येषामिन्द्रः युवा" । अनुपहतजरामृत्युशरीरः । "सखा" । समानख्यानः । नेतरेषामयज्वनाम् । "उपयाम" इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः । ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे ॥ ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः । घेत्यनर्थको निपातः । तस्य संहितायामृचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हि

स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यंत इत्यनुषक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति (निरु० ६, १४) यास्कोक्तेरानुषक्शब्देनानुपूर्वमुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम ! तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम ! एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

वैश्वदेवं गृह्णाति । "ओमासः" । वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमासः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा । "चर्षणीधृतः" । चर्षणयो मनुष्यास्तान्धारयन्ति तैर्वा ध्रियन्ते चर्षणीधृतः । "विश्वे देवास आगत" । हे विश्वे देवा ये यूयम् ओमासः अवितारो रक्षितारः चर्षणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणार्हा धारयितारश्च संवित्तिकर्त्तारः ते यूयम् "दाश्वांसः" चेतसा दत्तवन्तः कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देयमिति ततोऽस्य दाशुषः दत्तवन्तो यजमानस्यैतमभिषुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्महे । हे विश्वे देवा इहागच्छत । कथं भूताः दाश्वांसः । दाशृ दाने । 'दाश्वानि' ति निपात्यते दत्तवन्तो यजमानस्य कामान् । किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत । "दाशुषः सुतम्" । हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिषुतं सोमं पातुम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

का० (९, १४, १) वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे यौमास इति । अध्वर्यौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति

द्रोणकलशाच्छुकपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः ! विश्वेदेवाः ! यूयमागत आगच्छत । किम्भूता यूयम् ओमास. ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वेति (निरु० १२, ४०) यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्मक्प्रत्ययः सम्प्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् । धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् । इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुत सोम दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान् । पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेष. दाश्वानित्यादिना निपातः ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥३३॥

विश्वे॑ दे॒वास॒ आग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मꣳ हव॑म् । एदं ब॒र्हिर्नि॑षीदत । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसि विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ । ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥ ३४ ॥

द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । वैश्वदेवी गायत्री । हे "विश्वेदेवा" इह आगच्छत आगत्य च "शृणुत मे" मम "इमं हवमाह्वानम् श्रुत्वा चावधार्य च "आ निषीदत इद"मस्मदीयं "बर्हिः" । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहण एव विकल्पेनाम्नाता । हे विश्वे देवासः ! यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेम हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत । उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॒ यथा॑ शार्या॒ते अपि॑बः सु॒तस्य॑ । तव॒ प्रणी॑ती॒ तव॑ शूर॒ शर्म॒न्नावि॑वासन्ति क॒वयः॑ सुय॒ज्ञाः ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते । ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते ॥ ३५ ॥

मरुत्वतीयं गृह्णाति । "इन्द्र मरुत्व:" । मरुद्भिः सहित इन्द्रो देवता । इत उत्तरश्च तिसृणामृचां त्रिष्टुभामिन्द्रार्षम् प्राङ् माहेन्द्रात् । हे इन्द्र मरुत्वः । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसी'ति रुत्वम् । मरुत्वः हे मरुत्वन् मरुद्भिः सहित "इहा" स्मदीये यज्ञे "पाहि" पिब "सोमम्" । कथं पिबेत्यत आह । "यथा-शार्याते अपिबः" । शार्यातो मानवः । तस्यापत्यं शार्यातः । "शार्य्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति"श्रुतिः । यथा येन प्रकारेण शार्यातिरजनि "अपिबः" पीतवानसि । "सुत-स्य" अभिषुतस्य स्वसोमस्य स्वमंशम् । किञ्च । "तव प्रणी-त्या" प्रणयनेन "तव च शूर शर्मन्" शर्मणि शरणे यज्ञगृहे । "आविवासन्ति" विवासतिः परिचर्याम् आभिमुख्येनावस्थि-तास्त्वा परिचरन्ति । "कवयः" क्रान्तदर्शनाः । "सुयज्ञाः" कल्याणयज्ञाः । उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

एते प्रातः सवनग्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्य-न्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्त इति तित्तिरिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह । का० (१०, १, १४) मरुत्व-तीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णी-यात् । ऐन्द्रामरुतीश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सम्बोधन हे मरुत्वः ! मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र ! इहास्मदीये यज्ञे सोम पाहि पिब । कथ पातव्यस्तत्राह यथा शार्य्याते शा-र्य्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः (४, १, ५, २) किञ्च हे शूर ! वीर ! तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवा-सन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्य्यार्थः ॥ उपयामेन सोम ! त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते

योनिः मरुत्वत इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यꣳ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳ सहोदामिह तꣳ हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । "मरुत्वन्तम्" । मरुद्भिस्तद्वन्तमिन्द्रम् । "वृषभं" वर्षितारम् । "वावृधानं" वर्द्धमानम् । "अकवारि"मकुत्सितारिम् । शत्रवोऽपि यस्याकुत्सिता वृत्रादयः । अथवा अकुत्सितदानम् । अथवा अकुत्सितैश्वर्यम् । "दिव्यं" द्युलोकजम् । "शासं" प्रशासनवन्तं शासितारं वा । "विश्वासाहम्" । सहतिरभिभवार्थः । स्वधर्मच्युतस्य सर्वस्याभिभवितारम् । "उग्रम्" उद्गूर्णवज्रम् । "सहोदाम्" । बलस्य दातारम् । यमित्थम्भूतमिन्द्रमाहुस्तम् । "अवसे नूतनाय" । अवनाय चिरन्तनाय । "इह" यज्ञगृहे "हुवेम" आह्वयामः । उपयामगृहीत इत्यादि व्याख्यातम् । तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा ग्रहं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसि मरुतान्त्वा ओजसे" गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम । स्वकीयमोजो निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोऽनेन गृहीतेन सबला आयाताः तदेतद्यजुर्वदति ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० (१०, ३, ६) वाशेना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः । ह्वेञः शपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्त मरुद्गणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानं संहितायां दीर्घ. वर्धतेः कामान्वर्धयति वा ववृधानस्तम् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६)

वर्धनेः शानचि जुहोत्यादित्वेन श्लु श्लाविति द्वित्वम् । अकवारिं कुत्सिता अरया यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य श-त्रवाऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः । यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्रा-प्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्य्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम् । शास शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वसाट् तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहवहा-मिति विण् यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्व-स्याभिभवितारम् । नूतनाय अचसं नवीनाय पालनाय इदानीन्त-नयजमानरक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवज्रम । सहोदां सहो बल ददाति सहोदास्तं क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यात-म् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० (१०, ३, ३) ऋतुपात्रेण मरुत्व-तीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजस इति । कुण्ठमरुत्वती-योऽयम् ॥ मरुत्वद्देवत्य यजु । हे मरुत्वतीय ग्रह ! मरुतां देवाना-मोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम (निघ० २, ९, १) स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबल निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रूँ२॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३७ ॥

द्वितीयो मन्त्राविकल्पः । "सजोषा इन्द्रः" । हे इन्द्र यः त्वं सजोषाः । समानजोषणः समानपात्रभोजनः तं त्वां ब्रवीमि । "समानगणो मरुद्भिः सोमं पिब" । समानगणो मरुद्भिः भू-त्वा सोमं पिब । "वृत्रहा" वृत्रस्य हन्ता भविष्यामीति शेषः । हे "शूर" विक्रान्त । "विद्वान्" एतमर्थं संजानानः । ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह । "जहि शत्रून्" वृत्रप्रमुखान् । "अ-पमृधो नुदस्व" । अपनुदस्व मृधः । नुद प्रेरणे । मृधः संग्रा-

मात्। हत्वा शत्रून्। ये हतावशिष्टाः शत्रवः तान्। संग्रामात्। प्रेरयस्व। "अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः"। अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्माकम्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम्॥ ३७॥

सजोषा इन्द्रेति (३७॥ मरुत्वां इन्द्रेति (३८) ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचः स्तोमे वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तेः (२२, ६, २४,) मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च॥ हे इन्द्र! हे शूर वीर! त्व सोम पिब किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषण जोष. प्रीतिः असुन्प्रत्यय तेन सह वर्त्तमानः सन्तुष्ट. मरुद्भि· कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः॥ वृत्रहा वृत्रं दैत्य हन्तीति अनेन सोमपानेन वृत्र हनिष्यसीत्यर्थः॥ विद्वान् तमर्थं जानानः ततः सोम पात्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय किञ्च मृधः सङ्ग्रामान्। अपनुदस्व। नुद प्रेरणे। युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः। दीर्घादटि समानपद इति शत्रूनिति नस्य रुत्वं पूर्वस्य सानुनासिकत्वम्॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः सङ्ग्रामात्। अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्ग· ये हतावशिष्टा· शत्रवस्तान्। सङ्ग्रामात्। पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः। एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माक विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः॥ उपयामेति व्याख्याते॥ शत्रूनपेत्यत्र दीर्घादटि समानपद इति नस्य रुत्वम। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम्॥ ३७॥

मरुत्वाँ२ ॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोमम-नुष्वधं मदाय। आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वꣳ राजासि प्रतिपत्सुतानाम्॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३८॥

"मरुत्वान्। इन्द्र"। हे इन्द्र "यस्त्वं मरुत्वान्। मरुद्गणयुक्तश्च "वृषभश्च" वर्षिता अपामन्तरिक्षेऽत्रस्थितः तं त्वां

ब्रवीमि । "रणाय पिब सोमम्" । रणं संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमम्" । "अनुष्वधम्" अनु पश्चात् । स्वधान्नं पुरोडाशधानामन्थद्धिपयस्यालक्षणं यस्य सोमस्य स तथोक्तः । "मदाय" । मदे हि सति योद्धा भवतीन्द्रः । कथं पुनः पिब । "आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम्" । अकृपणमासिञ्च स्वजठरे उदरे । मध्वः मधुसोममित्यौपमिकं माद्यतेः । मधुस्वादस्य सोमस्योर्मिं महासङ्घातम् । विशिष्टस्य सोमपानस्य मन्त्रदृक् हेतुमाह । हे इन्द्र "त्वꣳ राजासि प्रतिपत्सुतानाम्" । यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोऽसि प्रतिपत्प्रमुखास्वपि तिथिषु सुतानामभिषुतानां सोमानाम् । किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् । त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यऽभिप्रायः । छन्दोगानामपि प्रतिपद्विद्यते तदभिप्रायं चैतत् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥३८॥

हे इन्द्र ! त्वं सोमं पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । किमर्थं मदाय तृप्तये रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किम्भूतस्त्वम् । मरुत्वान् । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता जलानाम् । किम्भूतं सोमम् । अनुष्वधम् । अनु पश्चात् । स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्थद्धिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति षत्वम् । कथं पिबेत्यत्राह मध्वः मधुनो मधुरस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोल जठरे आसिञ्चस्व । अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र ! त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत् प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् । त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्राय । छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्येत इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

महाꣳ२॥ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः

सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

माहेन्द्रं गृह्णाति । महा २ इन्द्रः" । त्रिष्टुम्माहेन्द्री । महान् । प्रभवत इन्द्रस्तथापि "नृवत्" मनुष्यवदाहूयमानं आगच्छति । "आचर्षणिप्राः" । चर्षणयो मनुष्याः । प्रा पूरणे । आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः । "किञ्च" उतद्विबर्हाः । अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिवृढः परिवृढः प्रभुः । "अमिनः सहोभिः" । "अमिनो" ऽमितमात्रः सहोभिर्बलैः । अप्राकृतोलितबलः यद्वा । अनुपहिंसितः शत्रुबलैः । "अस्मद्रूयग्वावृधे वीर्याय" । अस्मद्दर्शनोत्सुकः सन् बर्धते वीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः सोऽस्मदीयैः कर्तृभिस्तूयमानः "उरुः" प्रमाणतः "पृथुश्च" विस्तारेण । "सुकृतः" शोभनकृत्यभिप्रायः । "भूत्" भूयात् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

का० (१०, ३, १०) माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महा२ इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् ॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्य्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्धते । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किम्भूत इन्द्रः महान्महाप्रभावः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः । प्रा पूरणे क्विप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विबर्हाः बृहि बृद्धौ बर्हणं बर्हः वृद्धिः असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः ।

अमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः (निरु० ६, १६) यद्वा सहोभिः शतबलैरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपहिंसित इत्यर्थः । डुमिञ् प्रक्षेपे । मिञ् हिंसायाम । इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम् । तथा अस्मध्र्यक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मध्र्यक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् विश्वग्देवयोश्चेत्यादिना क्विबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशः उगिदचामिति प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्द्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु । लोडर्थे लुङ् अडभावश्छान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

म॒हाँ२ऽ॥ इन्द्रो॒ य ओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माँ२ऽ॥ इ॑व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृधे । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि म॒हेन्द्राय॑ त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॑र्म॒हेन्द्राय॑ त्वा ॥ ४० ॥

द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । "महाँ इन्द्रः" । गायत्री माहेन्द्री । महानिन्द्रो यः प्रभावतः स "ओजसा" बलेन "पर्जन्यो वृष्टिमानिव" । यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्यः एवमोजसा असंख्यातमहाभाग्येन । "स्तोमैः" स्तूयमानो "वत्सस्य" वसनशीलस्य यजमानस्य "वावृधे" वर्द्धते । उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे वि॒श्वाय॒ सूर्य॒ꣳ स्वाहा॑ ॥ ४१ ॥

दाक्षिणानि जुहोति । "उदु त्यम्" । सौरी गायत्री । उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन सम्बध्यते । उद्वहन्ति । कम् । "त्यं" तं सूर्यम् । "जातवेदसम्" जातप्रज्ञानम् । "देवं" दातारं द्युस्थानं वा । "केतवो" रश्मयः । किमर्थमुद्वहन्ति । "दृशे" दर्शनाय । "विश्वाय" षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, विश्वस्य जगतः ॥४१॥

का० (१०, २, ४, ५) शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धँ हिरण्यँ हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं स्रुह्यां निधाय शालाद्वार्य्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसञ्ज्ञो होमः कार्य्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरण त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्य तं प्रसिद्धं सूर्य्यं देवमुद्वहन्ति । देवो दानाद्द्योतनाद्वेति यास्कः (निरु ७, २०) । किम्भूतं सूर्य्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः : दृशे विख्ये चेति (पा० ३, ४, ११) तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षँ सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

द्वितीयं जुहोति । "चित्रं देवानाम्" । सौरी त्रिष्टुप् । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तूयते । "चित्रं देवानामुदगादनीकम्" । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते । चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । यश्चित्रमुदगात् । चित्रमाश्चर्यभूतमुदगमत् । आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोपहत्यान्येषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति । यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः सम्बन्धः । "देवानां" रश्मीनामनीकं मुखम् । "यच्च चक्षुर्मित्रस्य" । चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेव मनुष्यस्य जगतः । आदित्योदये हि

रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च "आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्" । यच्च उदयसमनन्तरमेव आ अप्राः । प्रा पूरणे । आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षञ्च । अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्नपुंसकलिङ्गान्यनूद्य अथेदानीं पररूपेण स्तौति । "सूर्य आत्मा" । पुरुषाभिप्रायमेतत् । "जगतो" जङ्गमस्य "तस्थुषश्च" स्थितिवतः स्थावरस्य चेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । "यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते सः इन्द्रः प्रजापतिस्तद् ब्रह्म" । सूर्याद्वैतमनेन मन्त्रेण ख्याप्यते स सूर्यात्मत्वे नोपास्य एवं तावदाधियज्ञं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वक्ष्यति । "यो वासावादित्ये पुरुष"इत्यादिना ॥ ४२ ॥

का० (१०, २, ६) चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति । चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्य्योऽत्र स्तूयते सूर्य्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् । उदयं प्राप्त उद्गच्छति वा लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्त इत्याश्चर्य्यम् । किम्भूतः सूर्य्यः देवानाम् । दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत् प्रकाशः इत्यर्थः मित्राद्य उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्य्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् । आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति । किम्भूतः सूर्य्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्य्याऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयु-

नानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमं उक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसातावयꣳ शत्रून् जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

आग्नीध्रे जुहोति । "अग्ने नय" ॥ ४३ ॥

"अयन्नो अग्नि"रित्युक्तार्थौ मन्त्रौ । चतस्रोऽप्येता यजुरन्ताः स्वाहाकारेण अग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दाक्षिणतः स्थिताः दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

का० (१०, २, ७) आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति ॥ का० (१०, २, ८) अयं न इत्यपरामिति द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥ इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये (३६ ॥ ३७ क०) व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणाः । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् । यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

"रूपेण वो रूपम्" । "अग्ने पशव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाण्यादादिरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपतिष्ठन्तः ततस्तैः स्वैः रूपैराजग्मुः" । एतन्निदानमस्य मन्त्रस्य । रूपेण मूर्त्या । वः युष्मत्सम्बन्धि रूपम् । "अभ्यागाम्" अभ्यागतः । सर्वो हि स्वं रूपमागच्छतीत्याभिप्रायः : किञ्च "तुथो वा विश्ववेदा विभजतु" । "तुथो" ब्रह्मा प्रजापतिः । "वः" युष्मान् "विश्ववेदाः" सर्वज्ञो विभजतु यथार्हमृत्विजां विभागं करोतु । यूयं चैतज्जानानाः "ऋतस्य" यज्ञस्य प्रस्तुतस्य "पथा" मार्गेण "प्रेत" प्रगच्छत । "चन्द्रदक्षिणाः" । चन्द्रं सुवर्णं यजमा-

नस्य हस्तगतं द्वितीयं यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपद-लोपी समासः । सदो गच्छति । "विस्वः पश्य व्यन्तरिक्ष" मिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि त्वया दक्षिणया सोपान-भूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् । विपश्यामि च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम् । विपश्येति मध्यमपुरुषस्योत्तमपुरुषो व्याख्या-तः श्रुत्या । सदसि स्थितान् ब्राह्मणान् प्रेक्षते । "यतस्व सद-स्यैः" । दक्षिणोच्यते । यती प्रयत्ने । तथा भूतं यत्नमातिष्ठस्व यथा "सदस्यैः" पूरितैरतिरिच्यसे ॥ ४५ ॥

का० (१०, २, १०) सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठ-न्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणातो रूपेण व इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणदेवत्या नववैरा-जत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् । अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव । पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वैरूपैराजग्मुरिति (४, ३, ४, १४) मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्त-व्य सर्वै हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्र-जापतिर्वो युष्मान् । विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददा-तु ब्रह्म वै तुथ इति (४, ३, ४, १५) श्रुतेः । किम्भूतस्तुथः वि-श्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः स-र्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्र-गच्छत । किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम (नि-घ० १, २) चन्द्र सुवर्णं यजमानहस्तथं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपद-लोपः (पा० २, १, ६९ वा० १) । का० (१०, २, १७) सदो ग-च्छति वि स्वरिति ॥ दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणाः ! अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य, विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पि-तृयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः ।

व्यत्ययो बहुलमिति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० (१०, २, १८) प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे ! त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्णाधिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयꣳ सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

आग्नीध्रं गच्छति । "ब्राह्मणमद्य" । ब्राह्मणम् "अद्य" अस्मिन् "विदेयं" लभेयम् अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम् । न हि कश्चिद्विना पित्रा जायते । "पैतृमत्यम्" यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि वश्या श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । "ऋषिमार्षेयम्" ऋषिमन्त्राणां व्याख्याता । आर्षेयो जात्या प्रवरैश्च जातः । "सुधातुदक्षिणम्" । शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणः तम् । सुवर्णं हि आग्नीध्रे दीयते । दक्षिणां ददाति । "अस्मद्राताः" । रा दाने । हे दक्षिणाः अस्माभिः एताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत । देवान्प्रति गच्छत । ततोऽनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः" "प्रदातारमाविशत" । प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥

का० (१०, २, १९) ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति ॥ ब्राह्मणदैवत्यम् । अहमद्यास्मिन् दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय विद्लृ लाभे । किम्भूत पितृमन्तम् । प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् । तम् । पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् । पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः मता एव मत्याः स्वार्थे यत् । पैतरः पि-

तामहादयो मताः सम्मता अगम्यमान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः सम्मताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् । इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः स पैतृमत्य इत्यर्थः । श्रोत्रिया तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् । ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् । जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् । शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० (१०, २, २०) उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै अग्नीध्राय ॥ दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणाः ! यूयमस्मद्राताः । रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान् प्रति गच्छत । तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

इत उत्तरं पञ्च प्रतिग्रहमन्त्राः । हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । "अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु" । अग्निरूपापन्नाय मह्यं हे हिरण्य त्वां वरुणो ददातु । वरुणेन हि हिरण्यमग्नये दत्तं पूर्वमतस्तेनैवात्मना गृह्णानो न रिष्यामीति देवतादेशः । "सोऽमृतत्वमशीय" सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "आयुर्दात्रे एधि" । आयुष्मान्दाता भवतु । "मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । गां प्रतिगृह्णाति । "रुद्राय त्वा" । रुद्रभूताय मह्यं हे गौः त्वां वरुणो ददातु सोऽहमनेन

विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "प्राणो दात्र एधि । प्राणरूपा दात्रे भव । "वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे" । वयोऽन्नं पशुर्वा भव । "मह्यं प्रतिग्रहीत्रे" । वासो गृह्णाति । "बृहस्पतये" । बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानो ऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "त्वग्दात्र एधि" भव । "मयः" सुखं भव "मह्यं प्रतिग्रहीत्रे" । अश्वं प्रतिगृह्णाति । "यमाय त्वा" । यमरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहं यमरूपापन्नोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । "हयो"ऽश्वः "दात्रे" भव । वयोऽन्नं पशुर्वा भव ममत्वं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का० (१०, २, २८) अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावििति शेषः । हिरण्यदैवतम् । हे हिरण्य ! वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् । हे हिरण्य ! त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान् भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ॥ का० (१०, २, २९) रुद्राय त्वेति गामिति । गां प्रतिगृह्णीतः ॥ गोदेवत्यम् । हे गौः ! रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्व प्राप्नुयाम् । हे गौः ! त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव ! दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः । का० (१०, २, ३०) बृहस्पतये त्वेति वास इति । वस्त्रं गृह्णीतः ॥ हे वासः ! बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वञ्च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव ॥ का० (१०, २, ३१ ॥ यमाय त्वेत्यश्वमिति । ह यं गृह्णीतः ॥ अश्वदैवतम् । हे अश्व ! यमरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व ! त्व दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तद्दाता पशुर्वा सन्ततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

को॑ऽदा॒त् कस्मा॑ अदा॒त् कामो॒ऽदा॒त्कामा॑यादात् । कामो॑ दा॒ता कामः॑ प्रतिग्रही॒ता का॒मै॒तत्ते॑ ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिगृह्णाति । "कोऽदात्" कः पुरुषः अदात् दत्तवान् । एकः प्रश्नः । "कस्मै" पुरुषाय "अदात्" दत्तवान् । द्वितीयः प्रश्नः। "कामोऽदात् कामायादात्"। द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम् । एवञ्च "त्काम एव दाता कामः प्रतिग्रहीता" च । अतो ब्रवीमि हे "काम एतद् द्रव्यं "ते" तव । त्वमेव केनचित्प्रयोजनेन ददासि त्वमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ॥ ४८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

का० (१०, २, ३२) कोऽदादित्यन्यादिति । अन्यन्मन्थौदनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदेवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोऽदाद्दत्तवान् । कस्मै नरायादात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एवं प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि । आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा । विष्णो॑ उरुगायै॒ष ते॒ सोम॒स्तꣳ रक्षस्व॒ मा त्वा॑ दभन् ॥ १ ॥

आदित्यग्रहसंस्रवोऽस्त्यर्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति । तत्रैते मन्त्राः । "उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा" । गृह्णामीति शेषः । आदित्यस्थालीं पात्रेणापिदधाति । "विष्णो उरुगाय" । हे विष्णो उरुगमनाय "एष ते" तव "सोमः" समर्पितः । "तं रक्ष" गोपाय । गोपायनप्रवृत्तं च त्वां "मा दभ्नुयुः हन्युः रक्षांसि । दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनत्रयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का० (९, ९, १५) प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोत्युत्तरार्ध इति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० (९, ९, २०) शेषꣳशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० (९, ९, २१) समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति । सस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति । विष्णुदैवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष ! हे उरुगाय ! उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम् । एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्षम् । सोम ! रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् । मा दभ्नुयुः मा हन्युः रक्षांसीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

आदित्यग्रहं गृह्णाति । "कदाचन" । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः यदि नाम अधस्तादैन्द्रः, इयांस्तु विशेषः । इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥

का० (१०, ४. ४) आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः कदाचनेति । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् । आदित्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये (३ अध्या० ३४ क०) इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र ! त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किन्तु दाशुषे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चसि सेवसे । कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् । तव देयं हविः पृच्यते त्वया सम्बन्ध्यते । यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । हे ग्रह ! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः । अत्रेन्द्रनामाभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीय आदित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिवि । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

द्वितीयं गृह्णाति । "कदाचन" । बृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । कदाशब्दः कालवचनः । चनेति निपातः पुनरर्थे । प्रयुच्छतिः प्रमादार्थः हे भगवन्नादित्य कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशादीननुग्रहान् प्राणिषु कुर्वन् न कदाचिदित्यभिप्रायः । एवं काकुग-

तेन विशेषणेन व्याख्येयम् । अथवा कदाचनेति व्यतिकीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम् । यन्न कदाचिदपत्यिननेनार्थेनाथर्वत्त्वम् । चकारगर्भं सवितुर्निधानम् अस्य भाष्यं चकारेना गर्भनिधानीमिति यथा यास्केन दर्शितम् । न कदाचित्प्रमाद्यसि स्वकीयं कर्म कुर्वन् । उभे च नितरां "पासि" गोपायसि देवमनुष्यसंबन्धिनी "जन्मनी" तुरीयेत्यविभक्तिको निर्देशः । तुरीयं च आदित्यसवनम् । तव इन्द्रियं च वीर्यं च तत्रैव "आतस्थौ" उपस्थितम् "अमृतम्" अनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावम् "दिवि" द्युलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम् । तदुक्तम् । "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति । एवं परापररूपेणास्यामृच्यादित्यस्तुतिः । "आदित्येभ्यस्त्वा" गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

का० (१०, ४, ५) अपगृह्य पुनः कदाचनेति । धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात् । कदाशब्दः कालवाची चनेति निपातः पुनरर्थे । हे आदित्य ! त्व कदा चन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् । चकारोऽप्यर्थे कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्माणि । किञ्च उभे जन्मनी देवमनुष्यसम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयासि । किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति विभक्तिलोप । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्त्तकम् अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रिय वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् । तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे । हे आदित्य ! त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थेव्यत्ययेन तुरीयशब्द. प्र-

युक्तः हे आदित्य ! ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् । दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात् स्थितम् । हे आदित्यग्रह ! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

दध्ना श्रीणाति । "यज्ञो देवानाम्" त्रिष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । यस्माद्यज्ञो देवतान्यमादित्यानां "सुम्नं" सुखं कर्तुं "प्रत्येति" तस्माद्धेतोः हे "आदित्यासः" । आदित्या एव आदित्यासः । 'आज्जसेरसुक्' । "भवता मृडयन्तः" । मृड सुखने तृचोऽर्थे शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः । मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकम् । "आवो ऽर्वाचीसुमतिर्ववृत्यात" । अवृता भवतु वः युष्मत्संबन्धिनी सुमतिः अर्वाची च अस्मदाभिमुखा च । "अꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत्" । अंहुः पापकारी । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । अंहोः पापकारिणोऽपि या सुमतिः । "वरिवोवित्तराः" । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लब्ध्री असत् भवतु । सा सुमतिः अस्मदाभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

का० (१०, ४, ६,) दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञोदेवानामिति । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् । आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्याः ! यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । किञ्च वो युष्माकं या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् । आवर्तताम् । बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४,

७६) वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुर्द्वित्वं च। किञ्च अंहोभ्रित्। अंहुः पापकारी चित्। अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभत इति वरिवोवित्। अत्यन्तं वरिवोवित्। वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत्। सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः। हे सोम! आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः॥ ४॥

विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व। श्रदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती वाममश्नुतः। पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहारप एधते गृहे॥ ५॥

उपांशुसवनेन ग्रहं विमिश्रयति। "विवस्वन्नादित्य"! तमांसि विवासयतीति विवस्वान् आदित्य उच्यते। हे विवस्वन् आदित्य "एष ते सोमपीथः" एतत्तव सोमपानम् "तस्मिन्मत्स्व"। मद तृप्तौ। तृप्तिं कुरु, क्षिप्रमाशिरं सोमे। अवेक्षते पत्नी। श्रदस्मै नरः"। जगती आशीर्यजमानपत्नीविषया। श्रदिति सत्यनामसु पठितम्। "श्रद्धातन"श्रद्धानान् कुरुत। नेत्यनर्थका उपजना भवन्तीति नकारोऽनर्थकः। श्रद्धां कुरुत अस्मै वचसे" हे नरः। ऋत्विग्यजमानाः। यत् किमित्यत आह। "आशीर्दा" आशिषो दातारः। "दम्पती" पत्नीयजमानौ। "वामं" वननीयम्। "अश्नुतः" व्याप्नुतः यज्ञफलम्। किञ्च इहैव "पुमान् पुत्रो जायते"। दुहितापि पुत्रशब्देनोच्यते इत्यतः पुमानिति विशेष्यते। किञ्च "विन्दते वसु" लभते धनम्। अधा अथेत्येतौ छन्दसि समानार्थौ "विश्वाहा" सर्वदा। अपरः। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः। अपापः सन् "एधते" वर्द्धते। गृह एवावास्थितः॥ ५॥

का० (१०, ४, ७,) उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् । आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् । यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् । मतौ टिलोपश्छान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वन् ! हे आदित्य ! एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् । (पा० २, २, ३७) । तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृप्तो तृप्तिं कुरु बहुलं छन्दसीत्यदादित्वाच्छपो लुक् (पा० २, ४, ७३) । का० (१०, ५, ४) अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येनं पूतभृतं पश्येत् । आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुष्पादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ! ऋत्विग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददाति ते आशीर्दाः सुब्लोपश्छान्दसः आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन । श्रदिति सत्यनामसु (निघ० ३, १०, २) पठितम् । ततनप्तनथनाश्चेति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः श्रद्धां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थं मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् । दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सम्भजनीयं यज्ञफलमश्नुतः प्राप्नुतः । किञ्च इहैव पुमान् । पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किञ्च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अथेत्यर्थः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । राजाहः सखिभ्यष्टजिति (पा० ५, ४, ९१) प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् । गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः (निरु ४, २१) । आशीर्दा आशिषो दातारौ इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् । तयोः पुत्रो जायताम् । स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

वामम॒द्य स॑वितर्वा॒मम॒ु श्वो दि॒वे-दि॑वे वा॒मम॒स्मभ्य॑ꣳ सावीः । वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य दे॒व भूरे॑र॒या धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥ ६ ॥

सावित्रं गृह्णाति । "वाममद्य" । सावित्री त्रिष्टुप् । हे "सवितः" वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावित्रीरिति संबन्धः। "वाममु श्वः" वामं च उपाशंसनीये काले सावीः'श्व' उपांशुशंसनीयः । काल इति हि यास्क आह। किं वा बहुनोक्तेन । "दिवे दिवे वाममस्मभ्यं सावीः" । अहन्यहनि वाममस्माकं प्रसुयाः । किञ्च "वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे" क्षयशब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवास इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति । वामस्य च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त भूरेर्बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः । "अनया-धिया"। धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा "वामभाजः" । अभिलषितभाजिनो वयं संभवेम ॥ ६ ॥

का० (१०, ५, १३) भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति । कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरयितर्देव ! अद्यास्मिन् । दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्छान्दसः । वाममु श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्छान्दसः धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम । वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्ध्य इति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वा-

त् । क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे दिवे इत्यह्नो नामसु (निघ० १, ९, ११) पठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम (निघ० २, १, २१) अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि सावि॒त्रोऽसि चनो॒धाश्च॑नो॒धा अ॑सि॒ चनो॒ मयि॑ धेहि । जिन्व॑ य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य दे॒वाय॑ त्वा सवि॒त्रे ॥ ७ ॥

"उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि" । सवितृदेवत्योऽसि "चनोधाश्चनोधा" असि । चन इत्यन्ननाम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । अतिशयेन चान्नस्य धारयितासि । अतः "चनो" ऽन्नं मयि "धेहि" स्थापय । किञ्च "जिन्व यज्ञम्" । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं" यजमानम् "भगाय" यज्ञफलाय । "देवाय सवित्रे त्वा" गृह्णामीति शेषः ॥७॥

सावित्रम् । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह ! त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम (निरु० ६, १६) चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः (निरु० १०, ४२) यतस्त्वमत्यन्त चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय । किञ्च यज्ञं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शआदित्वाद् च । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि सु॒शर्मा॑सि सुप्रतिष्ठा॒नो बृ॒हदु॑क्षाय॒ नमः॑ । विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ । ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥ ८ ॥

वैश्वदेवं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसी"ति । व्याख्यातम् । "सुशर्मासि" । स्वाश्रयोऽसि । "सुप्रतिष्ठानः" । शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा अस्येति सुप्रतिष्ठानः । महत्साधनसंपन्नः । "प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान" इति श्रुतिः । प्राणहेतुत्वात्प्राण इत्युच्यते । "अन्नं वै ग्रहो अन्नं वै प्राणहेतुः" । यास्मात्त्वं सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानश्च तस्मात् "बृहदुक्षाय नमः" । महासेचनाय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हतीति शेषः । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । "प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष" इति श्रुतिः । "विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य" इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

का० (१०, ६, २) अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यत सुशर्मासि शोभनंशर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः (४, ४, १, १४) ग्रहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः । नम इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, २२) प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष इति श्रुतेः (४, ४, १, १४) बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२ऽ॥ २ ॥ ऋध्यासम् । अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत् । अहꣳ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ९ ॥

पत्नीवतं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसी"ति। व्याख्यातम्। "बृहस्पतिसुतस्य" ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य। हे देव सोम ते तव "इन्दोः इन्द्रियावतः"। वीर्यवतः। "पत्नीवतः"। पत्नीसंयुक्तस्य सतो "ग्रहान"न्यानुपांशुप्रभृतीन् "ऋध्यासम्" समर्द्धयेयम्। प्रचरणीसंस्रवशेषेण श्रीणाति। "अहं परस्तात्"। त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणात्मानं पश्यन् श्रीणाति। "अहं परस्ता"दस्य जगतः अहं चाधस्तात्। "य"च्चैत"दन्तरिक्षं तदु मे" तदेव मे "पिता" पाता भूत्। "अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श"। परस्तादधस्ताच्च पश्यामि। सूर्यस्य परस्तान्मम शिर इत्यभिप्रायः। यच्च "देवानां परमं गुहा" तदप्यहमेव॥ ९॥

का० (१०, ६, १६) उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं गृह्णातीति। उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाति। सोमदेवतम्। हे देव दीप्यमान! हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम्। किम्भूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य। तथा इन्दोः उन्दी क्लेदे उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान्। तस्य संहितायां दीर्घः। तथा पत्नीवतः पत्नीसयुक्तस्य। का० (१०, ६, १७) प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति। प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पत्नीवतग्रहं मिश्रयेत्। प्रजापतिरूपात्मदैवत्या त्रिष्टुप्। अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति। अहं परमात्मरूपः सन्। परस्तात्। उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात्। अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः। यदन्तरिक्षं मध्यवर्त्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत्। पितृवत् पालकं भवति। अहं परमात्मरूपः सन्नुभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्या-

मि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुह्य अत्यन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

अग्ना ३ इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वाष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा । प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

जुहोति । "अग्नाऽइ पत्नीवन्" । 'एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूत, इति प्लुतः । हे अग्ने पत्नीसंयुक्त । "सजूर्देवेन त्वष्ट्रा" । समप्रीतिर्देवेन त्वष्ट्रा" सोमं पिब स्वाहा" । पत्नी उद्गातारमवेक्षते । "प्रजापतिः" । त्वं प्रजापतिः "वृषा" च । "रेतोधाः" रेतसः सेक्ता धारयितासि स्वभावत एव त्वां ब्रवीमि । "रेतो मयि धेहि" स्थापय । "प्रजापते"श्च तव वृष्णः सेक्तुः "रेतोधसः" रेतोधारयितुः स्वभूतं "रेतोधाम् रेतसो धारयितारम् पुंस्पुत्रम् अशीय" प्राप्नुयाम् ॥ १० ॥

का० (१०, ६, १९) अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति । पत्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् । एचोऽप्रगृह्यस्येत्यादिना अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशौ आकारस्य प्लुतत्वम् । हे अग्ने ! हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त ! त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० (१०, ७, ३) पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः ! प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्य्यस्य धारयिता चासि । एवम्भूतस्त्व रेतो वीर्य्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्य्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्य्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् । रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् । अश्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरि-

भ्यां त्वा । हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

हारियोजनं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसि" "हरिरसि" हरितवर्णोऽसि । "हरिः सोमो हरितवर्ण" इति । हारियोजनः" । इन्द्राश्वौ हरितावत्र युज्येते इति हरियोजनः हरियोजन एव हारियोजनः । स्वार्थे ताद्धितः "ऋक्सामे वै हरी" इति श्रुत्यपेक्षः । "हरिभ्यां त्वां" । गृह्णामीति शेषः । धाना आवपति । "हर्योर्धाना स्थ" । हरितवर्णयोरिन्द्राश्वयोर्धाना भवथ यूयं सोमेन च सहिता "इन्द्राय" भवथ प्राणभक्षः ॥ ११ ॥

का० (१०, ८, १) द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति । आग्रयणादिति शेषः ऋक्सामदेवत्यम । हे ग्रह ! त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि हरी रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि । किम्भूतस्त्वम् । हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्याऽ ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४, ४, ३, ६] ॥ का० [१०, ८, २] धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति । हारियोजने भ्रष्टयवाश्चिद्ध्यात् ॥ धानादेवत्यम् । सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

"यस्ते अश्वसनिः" । यस्तवाश्वान्सनोति सम्भजते । "भक्षः" । यश्च गाः सनोति तस्य तव संबन्धिनः । "इष्टयजुषः" । इष्टानि हि यजूंपि भवन्ति । "स्तुतः स्तोमस्य" । अस्मिन्नेवावसरे स्तुताः स्तोमा भवन्ति । "शस्तोक्थस्य" । शस्ता-

नि शुक्थानि भवन्ति । "उपहूतस्य" अभ्यनुज्ञातस्य "उपहूतोऽभ्यनुज्ञातो "भक्षयामि" ॥ १२ ॥

का० [१०, ८, ५] यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेद्यां निवपन्तीति। सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तर वेद्यां क्षिपन्ति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य ! यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः । षणु दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि। कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य। तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य। तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदेतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । एनस-एनसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

शकलाधानम् । "देवकृतस्य" । देवविषयकृतस्य "एनसः" पापस्य "अवयजनम्" । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते । नाशनं भवामि । मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि । पितृविषये कृतस्य पापस्य नाशनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेः नाशनमसि । "एनस एनसः" । यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां नाशनमसि । "यच्चा"न्यदप्येनः पापं "विद्वान् चकार" कृतवान् । यच्चा"विद्वान्" अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि ॥ १३ ॥

का० (१०, ८, ६,) शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति।

षट् पड्यूपशकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्युः ॥ षड्यजूंष्यग्निदेवत्यानि । हे शकल ! त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि ॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एनस एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किञ्च विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्च॑सा पय॑सा सं त॒नूभि॒रग॑न्महि॒ मन॑सा॒ सꣳ शि॒वेन॑ । त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ विद॑धातु॒ रायो॒ऽनु॑मार्ष्टु त॒न्वो॒ यद्विलि॑ष्टम् ॥ १४ ॥

चमसानभिमृशन्ति । "सं वर्चसेति" । व्याख्यातम् ॥१४॥

का० (१०, ८, ७) अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय स वर्चसेति । पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । व्याख्यातापि (२ अध्य० २४ क०) व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लोङि अदादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्त्तते । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम् । लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

समि॑न्द्र णो॒ मन॑सा नेषि॒ गोभिः॒ सꣳ सू॒रिभि॑र्मघवन् सꣳ स्व॒स्त्या सं ब्रह्म॑णा दे॒वकृ॑तं॒ यदस्ति॒ सं दे॒वाना॑ꣳ सुम॒तौ य॒ज्ञिया॑नाꣳ स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

नव समिष्टयजूंषि जुहोति । समिन्द्रेण इत्याद्याः षट् त्रिष्टुभः । तत्र त्रिभिः परिधीनाप्याययति त्रिभिर्देवता व्यवसृजति । "समिन्द्रणः" । ऐन्द्री । समित्ययमुपसर्गो नेषीत्यनेन क्रियापदेन संबध्यते । हे भगवन्निन्द्र संनेषि सङ्गमयसि । "नः" अस्मान् । मनसा सङ्गमयसि च । "गोभि"र्वाग्भिर्वादिभिः पशुभिः सङ्गमयसि च सूरिभिः" पण्डितैः । हे "मघवन्" सङ्गमयसि च "स्वस्त्या" अविनाशेन । स्वस्तीत्यविनाशनाम । सङ्गमयसि च "ब्रह्मणा देवकृतं" देवैर्दृष्टं त्रयीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति । "यदस्ति" । यन्नित्यमित्यर्थः । सङ्गमयसि च "देवानां सुमतौ" । तृतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्या । "यज्ञियानां" यज्ञसंपादिनाम् । यस्त्वमस्मानेवं सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः सङ्गमयसि तस्मै त एतद्धविः "स्वाहा" सुहुतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥

का० (१०, ८, ११) समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राद्यः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् । अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य णत्वम् हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा सनेषि व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचनं नेषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च सनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृत दृष्टं वा यत्कर्म तेन संनेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति (पा० ७, १, ३९. वा० १) तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेव मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स१५

शिवेन॑ । त्वष्टा॑ सुदत्रो॒ विद॑धातु॒ रायोऽनु॑ मार्ष्टु त॒न्वो॒ यद्विलि॑ष्टम् ॥ १६ ॥

"सं वर्चसा पयसा" । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता (१४ क० ॥ १६ ॥

धा॒ता रा॒तिः स॑वि॒तेदं जु॑षन्तां प्र॒जाप॑ति॒र्निधि॒पा दे॒वो अ॒ग्निः । त्वष्टा॒ विष्णुः॑ प्र॒जया॑ सꣳररा॒णा यज॑मानाय॒ द्रवि॑णं दधात॒ स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

"धाता रातिः" । षड् देवता अस्यामृचि । "धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः" एते षड् "निधिपा देवाः । इदं समिष्टयजुर्लक्षणं "राति"दानम् । "जुषन्तां" सेवन्ताम् । जुषित्वा च "प्रजया रराणाः" । यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरममाणाः । यजमानाय एतद् द्रविणं, दधातेति प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः, दधतु स्थापयन्तु । एवं तावदस्य मन्त्रस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति ॥ १७ ॥

अथ तृतीय । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णु एते षड् देवा इदमस्मद्धविः समिष्टयजुर्लक्षण जुषन्तां सेवन्ताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति राति· दानशीलः । क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायामिति कर्त्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । किम्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्नि· देव· दीप्यमानः । किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह संरराणाः सम्यग्रममाणा· सन्तः यजमानाय द्रविणं धन दधात दधतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः तस्य तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

सु॒गा वो॑ देवाः॒ सद॑ना अकर्म॒ य आ॑ज॒ग्मेदꣳ सव॑-

नं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना हवीꣳष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

"सुगा वः" । हे देवाः सुगमनीयानि "वो" युष्माकं "सदनानि" स्थानानि । अकर्म कृतवन्तो वयं ये यूय"माजग्मुः" । आजग्मुरागताः । "सवनमिदं जुषाणा" यज्ञमेतं सेवमानाः । अथेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे । "भरमाणा वहमाना हवींषि" । ये तु रथिनः ते रथेषु "भरमाणा हवींषि" । ये तु अरथिनस्ते तु स्कन्धावसक्तिकासु हवींषि वहमानाः । "अस्मै धत्त वसवो वसूनि" । अस्मासु दत्त हे वसवो वासयितारः "वसूनि" धनानि ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्य्यः पादो दशार्णः । हे देवाः ! ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः अजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्म कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरण इति (पा० ३, २, ४८ वा० ३) सु उपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेश्च्लिलोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम् । किञ्च हे वसवः ! वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः ! अस्मे अस्मासु यूय वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्णन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

याँ२॥ऽआवह उशतो देव देवाँस्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्वेऽसुं घर्मꣳ स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

"यां आवहः" । हे भगवन्नग्ने यान् "आवहः" आहूतवान-

सि । "उशतः" कामयमानान् । हे "देव देवान् तान् प्रेरय" अनुव्रज्यादिभिः । "स्वे" स्वकीये "सधस्थे" सहस्थाने गृहे । किमुक्त्वा प्रेरयेति चेदत आह । ये यूयं "जक्षिवांसः" पशून् पुरोडाशश्च । "पपिवांसश्च" सोमम् । "विश्वे" सर्वे ते इदानीं परिसमाप्ते यज्ञे "असुं घर्मं स्वरातिष्ठतानु" । 'अनुर्लक्षण' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । "असुं" प्राणवातमन्वातिष्ठत । "घर्मं" चादित्यमन्वातिष्ठत । "स्व" र्द्युलोकमन्वातिष्ठत । यस्य यत्र गृहा इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान् विसृजति । हे अग्ने ! हे देव दीप्यमान ! उशतो हवींषि कामयमानान् । यान् देवान् । त्वमावह आहूतवानासि तान् । देवान् । स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्थयोश्छन्दसीति स्थे परे सहस्य सधादेश । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् । अत आह हे देवाः ! विश्वे सर्वे यूय जक्षिवांसः घस्लृ अदने क्वसुश्चेति क्वसु वस्वेकाजाद्घसामिति इर्नाट् सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपान कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असु हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डल वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थ । छन्दसि परेऽपीति अनोः क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

वयꣳ हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा ॥ २० ॥

"वयꣳहि त्वा" । अग्निं विसृजति । वयमेव त्वां "प्रयति" प्रगच्छति प्रारभ्यमाणो "यज्ञे अस्मिन्" हे "अग्ने होतारमवृणीमहि" वृतवन्तः । "इह" मन्त्रे अग्निर्देवो दैव्यो होतेति ।

त्वञ्च वृतः सन् "ऋधगयाः" । ऋध्नोतेः पूर्वं पदं, यजतेरुत्तरं पदम् । ऋध्नुवन्नयाक्षीः समर्द्धयन्निष्टवानसि । किञ्च "ऋधगुताशमिष्ठाः" । "उत" अपि च ऋध्नुवन्नेव यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि । इदानीं "प्रजानन्यज्ञं" परिसमाप्तिं गृह"मुपयाहि । विद्वान्" जानानः स्वमाधिकारम् ॥ २० ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने ! हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् । दिने स्थाने वा अस्मिन्, यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहि वृनवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्वृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यज्ञा ऋध्नोतीति ऋधक् ऋध्नुवन् । यज्ञ समर्धयन् सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानासि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यजतेश्च्लिलोपे यकारस्य छान्दसं रुत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋध्नुवन्नेव अशामिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानासि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः । स त्वमिदानीं यज्ञप्रजानन् क्षयं समाप्तमवगच्छन् । उपयाहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् । पण्डितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा॑ गातुविदो गा॒तुं वि॒त्त्वा गा॒तुमि॑त । मन॑सस्पत इ॒मं दे॑व य॒ज्ञꣳ स्वाहा॒ वाते॑ धाः ॥ २१ ॥

"देवा गातुविद्" इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि (२ अध्या० २१ क०) उच्यते । कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः ! गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छ । एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते ! अस्मदीयस्य मनसो

यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते दधामि त्व च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥२१॥

यज्ञ॑ य॒ज्ञं ग॑च्छ य॒ज्ञप॑तिं गच्छ॒ स्वां योनिं॑ गच्छ॒ स्वाहा॑ । ए॒ष ते॑ य॒ज्ञो य॑ज्ञपते स॒हसू॑क्तवाकः॒ सर्व॑वीर॒स्तज्जु॑षस्व॒ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

यज्ञं विसृजति । "यज्ञ यज्ञं गच्छ" । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ" । नहि त्वत्तोऽन्यदस्ति सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः । "यज्ञपतिं" यजमानं "गच्छं" "स्वां" च "योनिं गच्छ । द्रव्यं देवता हि यज्ञस्य स्वा योनिः । "एष ते यज्ञः" । अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः । हे "यज्ञपते सह सूक्तवाकः" । साङ्गः सर्वशरीरः । सर्वैर्वीरैरुपेतः । सोमः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते । "तं" च "जुषस्व" आसेवस्व ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति हे यज्ञ ! त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामक विष्णु गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः । स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्य देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान ! एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहि॑र्भू॒र्मा पृदा॑कुः । उ॒रुꣳ हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑ । अ॒पदे॒ पादा॒ प्रति॑धातवेऽकरु॒ताप॑वक्ता हृदया॒विध॑श्चित् । नमो॒ वरु॑णाया-

भ्रिंष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति । "माहिर्भूः" । व्याख्यातम् । आपोऽवक्रमयन्वाचयति । "उरुꣳहि" । वारुणी त्रिष्टुप् । एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन "राजा वरुणः चकार" कृतवान् । "सूर्याय" । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् । "अन्वेतवा उ" । अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । "अपदे पादाप्रतिधातवे अकः" । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके । "पादा" पादानाम् । षष्ठीबहुवचनस्थाने आकारः । "प्रतिधातवे" प्रतिनिधानाय । अकः कृतवान आलम्बनमिति शेषः, सूर्यस्यैव । "उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्" । उत अपिच । अपवक्ता अपवदिता आक्षेप्ता । हृदयाविधश्चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । हृदयं यो विध्यति मर्माण्युच्चार्य्योच्चार्य पिशुनः तस्याप्यपवदिता किमुतान्येषामप्युक्तकारिणामिति । य इत्थं भूतो वरुणः सोऽवभृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः । अपोऽवक्रमयन्वाचयति । "नमोऽवरुणाय" । "अधिष्ठितः" आक्रान्तः "वरुणस्य पाशो" नाल बन्धनाय ॥ २३ ॥

का० (१०, ८, १३) कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विस्रस्य चात्वाले क्षिपेत् । रज्जुर्देवतम् । हे रज्जो ! त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः । का० (१०, ८, १५) उरुꣳहीति वाचयतीति । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उ शब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्य्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् । उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार कृ अपदे ना-

स्तिं पदं यस्मिन् । यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभक्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः । किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयवित् । नहिवृतिवृषीत्यादिना क्विबन्ते विधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कर्त्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्वेतवे प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना क्रमात्तवेतवेप्रत्ययौ । का० (१०, ८, २१) नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयान्निति । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन् । यजमानं वाचयेत् । वारुणं यजुः । वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्माच्च बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेरनी॑कम॒प आ वि॑वेशा॒पां नपा॑त् प्रति॒रक्ष॑न्नसु॒र्य॑म् । दमे॑-दमे स॒मिधं॑ यक्ष्यग्ने॒ प्रति॑ ते जि॒ह्वा घृ॒तमु॒च्च॑रण्यत् स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

समिधं प्रास्याभिजुहोति । "अग्नेरनीकम्" । आग्नेयी त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम् । "दमे दमे समिधं यक्ष्यग्ने" प्रत्यक्षलिङ्गमेवास्मिन्वाक्ये अत एवं व्याख्यायते । यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं मुखम् "अप" उदक"माविवेश" प्रविवेश प्रविष्टम् । "अपान्नपात्संज्ञकं प्रति रक्षत "असुर्यम्" असुरस्य स्वं मायादिकम् । स त्वमिदानीं दमे दमे । दम इति गृहनाम । यज्ञगृहे यज्ञगृहे । अश्वमेधविषया वीप्सा । तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । "समिधं यक्षि" यजति । यजतिः सङ्गतिकरणार्थः । समिधं सङ्गतां कुरु आत्मसात्कुरु । ततोऽनन्तरं "घृतं"

प्रति "ते" तव "जिह्वा" । ज्वाला "उच्चरण्यत्" उच्चरन्तु समिधः सकाशात् ॥ २४ ॥

का० [१०, ८, २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अप्सु समिध प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्न इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन् वाक्ये त्वसङ्गमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । हे अग्ने ! यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपासंज्ञमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने ! स त्व दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्त्तयन् सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गत कुरु यजात. सङ्गतिकरणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साश्वमेधविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थेऽन्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ॥ २५ ॥

ऋजीषकुम्भं प्लावयति । "समुद्रे ते" । सौमी विराट् । यदित्ययं निपातो हृदयशब्देन सह सम्बध्यते समानलिङ्गत्वात् । यत् हृदयं समुद्रे ते तव "अप्सु अन्तः" अपां च अन्तर्मध्ये वर्त्तते तत्र त्वां गमयामि । तत्रस्थं च त्वां "संविशन्त, ओषधीः" । "उत अपि च आपः" । किञ्च "यज्ञस्य" च "सूक्तोक्तौ" शोभनवचनोच्चारणेन "नमो वाकेन" नमस्कारवचनेन च "विधेम" । विधितिः स्थापनार्थः । हे "यज्ञपते" सोम ॥२५॥

का० [१०, ९, १] समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्या

विराट् दशाक्षरश्चतुष्पादा । अन्ते वर्त्तमानो यच्छन्दो हृदयेन सम्बध्यते हे सोम ! यत्ते तव हृदय समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्त्तत इति वा शेषः । तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधय. संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु । किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम ! यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः । विधतिः स्थापनार्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

दे॒वीरा॑प ए॒ष वो॒ गर्भ॒स्तᳪं सु॒प्री॑तᳪं॒ सु॒भृ॑तं॒ बिभृ॑त । देव॑ सोमै॒ष ते॑ लो॒कस्तस्मि॒ञ्छं च॒ वक्ष्व॒ परि॑ च वक्ष्व ॥ २६ ॥

विसृज्योपतिष्ठते । "देवीरापः" । पङ्क्तिर्वा बृहती वा । अपां च सोमस्य च सङ्गतिं वदति । हे देव्य आपः "एष" सोमो "वः" युष्माकं गर्भो "वर्त्तते" । "तं सुप्रीतं" साधुतर्पितम् । सुभृतं सुपुष्टम् "विभृतं" धारयत । हे "देव सोम एष ते लोकः" स्थानं तस्मिन्नवस्थितः "शं च वक्ष्वं" परि च वक्ष्व । शं सुखमस्मान् प्रति वह प्रापय । परिवह च अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीः तस्मिन्नः शं चैधि । "सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति" श्रुतिः ॥ २६ ॥

का० (१०, ९, २) देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति ! ऋजीषकुम्भं मुक्त्वोपस्थानं कुर्यात् । अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् । हे देवीर्देव्यः ! हे आपः ! वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृश सोमं यूय विभृत धारयत । किम्भूतं तं सुप्रीत शोभनप्रीतियुक्त साधुतर्पितं वा तथा सुभृत सुपुष्टम् । इदानीं सोम वदति हे सोम ! हे देव दीप्यमान ! ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् । त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीरिति शेषः । तस्मिन्नः शञ्चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्ति-

भ्यो गोपायेति श्रुतिः (४, ४, ५, २१) वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तङि शपि लुप्ते रूपं वक्ष्वेति ॥ २६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥ देवानां समिदसि ॥ २७ ॥

मज्जति । "अवभृथे"ति । व्याख्यातम् । समिधमादधाति । "देवानाम्" दैवीभूतानामस्माकं समिन्धनं त्वं भवसि ॥ २७ ॥

का० (१०, ९, ३) अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् । यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं हे अवभृथ ! त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि त्व निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवद्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविः स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात् । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ ! मन्दं गच्छेति भावः । किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ ! रिषः वधात् । पाहि अस्मान् पालय । रिष वधे क्विप् । किम्भूताद्रिषः पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा । रा दाने आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यादिना वनिप् । विरुद्धफलदायी बधः त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः । का० (५, ५, ३५) आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानानन्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिध दध्यात् । अग्निदेवत यजु । देवानां सम्बन्धिनी समित् । इन्धनमसि । यद्वा । देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं

वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

इत उत्तरमनूबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चित्तिरुच्यते । त्र्यवसाना महापङ्क्तिः । "एजतु दशमास्यः" । एजतु चलतु । एजृ कम्पने । दशमासकालावच्छिन्न इव "गर्भो जरायुणा सह" । जरायुर्गर्भवेष्टनम् । कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति । "यथायं वायुरेजति यथा"च "समुद्र"श्चलति । एतौ हि सदा चलनौ । "एवमयं दशमास्यः"। "तमेतदथ दशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोती"ति श्रुतिः । "अस्रत्" । स्रंसतेरेतद्रूपं स्रवतेर्वा । स्रंसतु स्रवतु वा । "जरायुणा सह" अस्रत् अपसरतु गर्भो वेष्टनेन सह ॥ २८ ॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

का० (२ ५, १०, ७) निरूह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति । यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत । अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु । एजृ कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्य सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् । स्रंसताम् । निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः (४, ५, २, ४) । स्रंस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति तिपि लुप्ते वावसान इति लस्य दत्वे अनिदितामिति नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यैं ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययीं । अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमᳪं स्वाहा ॥ २९ ॥

अवदानान्यनु जुहोति । "यस्यै ते यज्ञियः" । अनुष्टुप् । वशोच्यते । यस्यास्ते तव यज्ञियो "गर्भः" यज्ञार्हो गर्भः । यस्याश्च तव "योनिर्हिरण्ययी" क्रियते ब्रह्मणा यजुषा तां त्वां गर्भेण सङ्गमयामि । यस्य च गर्भस्य "अङ्गानि अह्रुता" अह्रुतानि अनवखण्डितानि । 'ह्रू ह्वरेश्छन्दसी'ति ह्रुरादेशः । तं गर्भं "मात्रा" अनूबन्ध्या लक्षणया "समजीगमं" सङ्गमयामि ॥ २९ ॥

का० (२५, १०, ११) अवदानान्यनुजुहोति यस्मै त इति । वशावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादेवत्यानुष्टुप् हे वशे ! यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्व्येत्यादिना हिरण्यय इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता । ह्वृ कौटिल्ये ह्रू ह्वरेश्छन्दसीति ह्रुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्या लक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः । एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताᳪं स्वाहा ॥ ३० ॥

अध्वर्योरनुहोममेधं जुहोति । गर्भः स्तूयते इन्दुसंस्तवेन । "पुरुदस्मो" बहुदानः । "विषुरूपः" बहुरूपो हि गर्भो भवति । "इन्दुः" सोमः पशोर्हि सोमसंस्तवो विद्यते । "अन्त"-रुदरे व्यवस्थितो "महिमानं"महाभाग्यम् "आनञ्ज" अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्यैतद्रूपम् । व्यक्तीकरोति । "धीरः" मेधावी । इत्थंभूतं " महिमानमानञ्ज धीरो " येन " एकपदीं द्विपदीं

त्रिपदीश्चतुष्पदीमष्टापदी''मपिवशामवगणयित्वा भूतरूपेण ''भुवनानि'' भूतजातानि ''अनुप्रथन्ताम्'' । वशाया अङ्गमनुप्रथयते ; वृद्धिरेवं भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः । कथमियं वशा चतुष्पदी सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते । अवप्लुत्य स्तूयत इति ब्रूमः । वशेत्येकपदी, वपया अङ्गैश्च द्विपदी, उपयड् होमैश्च त्रिपदी, चतुष्पदी पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिर्वा पादैः । अष्टापदी तु गर्भसम्बन्धिभिः पादैः ॥ ३० ॥

का० (२५, १०, १५) स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदेवत्यं यजुः इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवम्भूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयड्ढोमैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुष्पादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३० ॥

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो वि॑महसः । स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑ ॥ ३१ ॥

जुहोति । ''मरुतो यस्य'' । मारुती गायत्री । ''मरुतः यस्य क्षये'' निवासे गृहे । 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः । ''पाथ'' । पा पाने, शपो लुप् । पिबथ पानादीन्कुरुथ । हे ''दिवो विमहसः'' । द्युलोकस्य महयितारः पूजयितारः । ''स सुगोपा-

तमो जनः" । स सुगुप्ततमो यजमानजनः । युष्मद्गुप्तानां न भय-मस्तीत्यभिप्रायः ।। ३१ ॥

का० (२५, १०, १८) समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्ति-ग्मन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकार-मनुच्चार्य्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन म-हसा तेजसा युक्ता यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्यु-लोकस्य पूजयितारो हे मरुत ! यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूय पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्द-स. संहितायां दीर्घः द्व्यचोऽतस्तिङ इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्य सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभना गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्गुप्तानां भय नास्तीत्यर्थ· ॥ ३१ ॥

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् । पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

अङ्गारैरभिसमूहति । "मही द्यौः" । द्यावापृथिव्यौ गा-यत्री । महती द्यौः "पृथिवी च नः" अस्माक "मिमं यज्ञं मि-मिक्षताम्" । मिह सेचने । मिश्रतु स्वैः स्वैर्भागैः । "पिपृ-तां नः" । बिभृतां नः अस्मान् "भरीमभिः" भरणैः हिरण्यप-शुधान्यादिभिः ॥ समाप्तोऽग्निष्टोमः ॥ ३२ ॥

का० (२५, १०, १८) मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैराच्छादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथि-दृष्टा ॥ मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् । मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः-स्वैर्भा-गैः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः-स्वर्भागैर्नोऽस्मदीय गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

आति॑ष्ठ वृत्रह॒न्रथं॑ यु॒क्ता ते॒ ब्रह्म॑णा॒ हरी॑ । अ॒र्वा॒चीन॑ᳪ सु॒ ते॒ मनो॒ ग्रावा॑ कृणोतु व॒ग्नुना॑ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑ । ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑ ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्नेपवस्वेत्येतस्मात्प्राक् । "आतिष्ठ" । तिस्र ऐन्द्र्योऽनुष्टुभः । आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे "वृत्रहन्" वृत्रस्य हन्तः "रथं युक्तौ" ते तव "ब्रह्मणा" त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिना "हरी" हरितवर्णावश्वौ। तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योपश्रुत्य, प्राप्त आवयोर्नियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जाते अत एवमाह । "युक्ता ते ब्रह्मणा हरी" इति । अथेदानीं रथारूढस्य "अर्वाचीनम्" । अस्मदभिमुखम् "सु" साधु "ते" तव मनः" हे इन्द्र "ग्रावा" सोमाभिषवकारी "कृणोतु" करोतु "वग्नुना" वग्नुरितिवाग्नामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना । "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनं गृह्णामि एष ते योनिः इन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् (३७ क०) ॥ का० (१२, ५, २) प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति । प्रात सवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुष्कोणेन खादिरोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रह गृह्णीयात् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा हे वृत्रहन्निन्द्र ! ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्व रथमातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना । वग्नुरिति वाङ्नामसु (निघ० १, ११, २५) पठितम् । वाचा श्र-

वर्णयेन सोमाभिषवशब्देन ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेष ॥ सादयति हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । युक्ष्वाहि" । युजिर् योगे । युङ्ग्धि । "हि" यस्मात् "केशिनौ" प्रलम्बकेशरौ "हरी"हरितवर्णावश्वौ "वृषणौ" वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । "कक्ष्यप्रा"कक्ष्या अश्वस्य संनाहरज्जुः । प्रा पूरणे । कक्ष्यां यावापूरयतः तावेवमुच्येते । तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय "अथ" समनन्तरमेव "नो"ऽस्माकम् हे "इन्द्र सोमपाः" सोमपानशीलः "गिरामुपश्रुतिं चर" स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्गृहम् । "उपयाम" इत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्मधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र ! हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्वा रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा । वृष सेचने । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा । षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं रथारोहणानन्तर हे इन्द्र ! सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्माद्गिरः शृणिवत्यर्थः । वाचं श्रुत्वास्माद्गृहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३५ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः "इन्द्रमिद्धरी" । इच्छब्द एवार्थे । इन्द्रमेव हरितवर्णावश्वौ "वहतः" प्रापयतः । अत्र "ऋक्सामे वै हरी" इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचकत्वात् हरितवर्णावश्वाविन्द्रमेनं वहतम् इति व्याख्यानं न घटते । हरितवर्णयोर्ह्यश्वयोः सर्वत्र सुलभत्वात् । इन्द्राश्वयोश्च हरितवर्णत्वमप्रसिद्धम् "मयूररोमभिः पृषती अभूतामि"त्यादिश्रुतेर्दर्शनात् । "पशवो वै देवानां छन्दाꣳसी"त्यादिश्रुतिपर्य्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत इति युक्तं न तु हरितवर्णावश्वौ । कथ भूतमिन्द्रम् "अप्रतिधृष्टशवसम्" । न प्रतिधर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिधृष्टशवाः तमप्रतिधृष्टशवसम् । क वहत इत्याह । "ऋषीणां" च वशिष्ठप्रभृतीनां च "स्तुतीः" । "उप"समीपे । "यज्ञं च मानुषाणाम्" । मनुष्याणां यजमानानामुप समीपे वहत इति वर्त्तते । "उपयाम" इत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणाद्वेन्द्रमिद्धरी इति गृह्णीयादिति कठसूत्रोक्तेः इन्द्रदेवत्यानुष्टुब् गोतमदृष्टा । इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्र वहतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् । प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बल यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

षोडशिग्रहमुपतिष्ठते । "यस्मान्नजातः" । त्रिष्टुप् । षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते । यस्मा"दन्यः पर"उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिम्नातश्चा"विवेश" आविशति "भुवनानि" भूतजातानि "विश्वा"विश्वानि सर्वाणि अन्तर्यामिरूपेण । तथाच श्रुतिः । "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति यश्च प्रजापतिर्भवति" । "प्रजया संरराणः" संरममाणः क्रीडन् । यश्च "त्रीणि ज्योतींषि" अग्निवायुसूर्यलक्षणानि "सचते" सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीग्रहः ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानयुक्ता॥ ३६॥

का० (१२, ५, १९) उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति । षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात् पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् । सः प्रजापति स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्य्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः । येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्ध इत्यादिश्रुतेः । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च (भग० गी० १५, १२) किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

षोडशिनं भक्षयति। "इन्द्रश्च सम्राट्" । त्रिष्टुप् यजुरन्ता। सह प्राणेनेति यजुः । इन्द्रवरुणौ देवता षोडशिग्रहो वा । "इन्द्रश्च सम्राट्" यो वाजपेययाजी । "वरुणश्च" चकारौ समुच्चयार्थीयौ । "राजा" यो राजसूययाजी । "राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राट् वाजपेयेनेति" श्रुतिः । "ता"विन्द्रवरुणौ- "ते" तव हे षोडाशिग्रह "भक्षं चक्रतुः" कृतवन्तौ "अग्रे" प्रथमम् । एतामित्यस्य भक्षेण सह सम्बन्धः । "तयो"र्भक्ष"मनु" कुर्व"न्नहं" भक्षं "भक्षयामि" । मदीयेन च भक्षणेन "वाग्देवी जुषाणा" सेवमाना "सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन" ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशिग्रहं भक्षयेत् । इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब् यजुरन्ता अन्त्यपादो द्वादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा । हे षोडशिग्रह ! तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः । किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड् वाजपेयेनेति श्रुतेः (५, १, १, तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पश्चात् । अहम् । भक्षयामि सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता भवतु तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वेति सोमशब्दात् । षष्ठी । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

इति षोडशियागः सम्पूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्य्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥३८॥

अथातिग्राह्यपुरोरुचः तिस्रो गायत्र्योऽग्नीन्द्रसूर्यदेवत्याः ।

"अग्ने पवस्व"। हे भगवन्नग्ने पवस्व । पवतिः प्रवृत्त्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः । पवस्व प्रवर्तयस्व । यस्त्वं "स्वपा" सुकर्म्मा । अप इति कर्मनामसु पठितम् । "अस्मे" अस्मासु "वर्चः" ब्रह्मवर्चसम् "सुवीर्यं" शोभनवीर्यम् । "दधद्रयिं मयि पोषम्" धारयन् रयिं धनं मयि पोषं पुष्टिश्च प्रवर्त्तयस्वेति संबन्धः । "उपयामगृहीतोसि अग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिः अग्नये त्वा वर्चसे । व्याख्यातम् । भक्षमन्त्रः । "अग्नेवर्चस्विन्" । हे "अग्ने वर्चस्विन्" हे अग्ने ब्रह्मवर्चसेन संयुक्त । यथा त्वं "देवेष्वसि" वर्चोयुक्तः एव"महं मनुष्येषु" वर्चोयुक्तो "भूयासम्" भवेयम् । स्वयंभूरसीत्येतस्मिन्मन्त्रे वर्चोदा असीति वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो वर्णितः श्रुत्या "तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसे स्या"दिति अतोऽस्मिन्मन्त्रे वर्चमशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो दर्शितः ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः । का० (१२, ३, १-२) पृष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं ऽयहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदर्श्रामित्यन्वहमेकैकम् । ६क०) अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य्य भ्राजिष्ठेति भक्षण यजमानैरिति । अस्ति कश्चित् पृष्ठ्य षडहाख्यः क्रतुः स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् । तत्र प्रथमो यथा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ समार्णौ पादौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष त इति द्वे यजुषी । हे अग्ने ! त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्य्यं शोभनं वीर्य्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) विभक्तेः शे आदेशे अस्मे इति रूपम् । किम्भूतस्त्वं स्वपाः । अप इति कर्मनाम (निघ २, १, १,) शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् । धारयन् स्थापयन् सन् ।

पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः । उपयाम-यतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम ! तेन त्वं गृहीतोऽसि हे ग्रह ! वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खर-प्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः । भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन् । विशिष्टतेजोयुक्त ! हे अग्ने ! त्वं देवे-षु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिशयितमानसि अतस्त्वत् प्रसादादह-मपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासं भवे-यम् ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोमसिन्द्र चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥३९॥

"उत्तिष्ठन्नोजसा" । मातुरुत्सङ्गादुत्तिष्ठन् ओजसा बलेन "सह पीत्वी" पीत्वा । "शिप्रे अवेपयः" । शिप्रे हनू नासिके वा । टुवेपृ कम्पने । अतिपानोद्वेगान्नासिके कम्पितवानसि । किन्तद् द्रव्यं यत्पीत्वा अवेपय इत्यत आह । "सोमम्" । हे भगवन्नि"न्द्र चमूसुतम्" । अधिषवणचर्म चमूशब्देनोच्यते। अ-धिषवणचर्मण्यभिषुतं सोमं पीत्वा अवेपय इति सम्बन्धः । "उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे एष ते योनिरिन्द्राय त्वौ-जसे" । प्रगुणं ग्रहं भक्षयति । "इन्द्रौजिष्ठ" । हे इन्द्र ओ-जिष्ठ अतिशयेनौजसा युक्त यथा "ओजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि" एव"मोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्र. । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तुति-दृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र ! त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गा-दुद्गच्छन् सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः टुवेपृ कम्पने कम्पित-वानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा स्नात्व्यादयश्चेति निपातः । कि-म्भूतं सोमं चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं

कृत्वातिहर्षवशात्त्रासे कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनि ओजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र ! हे ओजिष्ठ ! ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायेत्यादिना (पा० ५, २, १२१) विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन्प्रत्ययः । विन्मतोर्लुगिति इष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च तत्सम्बोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त ! त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २॥ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

"अदृश्रमस्य" । दृशिर् प्रेक्षणे । अस्य कर्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूपमदृश्रमिति । दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात् "केतवो रश्मयः" । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । "वि" इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यदृश्रमिति सम्बन्धः । "जनान् अनु" अनुगताः भ्राजन्तः देदीप्यमानाः । कथम्भूता दृश्यन्ते । "अग्नयो यथा" अग्नय इव "उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायेष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय" । भक्षयति । हे " सूर्य भ्राजिष्ठ" अतिशयेन भ्राजिष्ठ यथा "भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि" एवं "भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम्" ॥ ४० ॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङादेशो ऋदृशोऽङि गुण इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते शीङो रुड् वेत्तेर्विभाषा बहुलं छन्दसीति (पा० ७, १, ६—८) दृशेरुत्तरस्य मिबादेशस्यामो रु-

डागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः अदृश्रमिति रूपम् । कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थे । वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन सम्बध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु (निघ० ३, ९,१) पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता व्यदृश्रम् । विशेषेणादृश्यन्त सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह ? त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि । तृतीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः अत्यन्त भ्राजो भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य्य ! त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान् । भूयासम् ॥ ४० ॥

इति द्वादशाहः सम्पूर्णः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

विषुवति ग्रहं गृह्णाति । "उदुत्यञ्जातवेदसम्" । व्याख्यातम् । देवार्पन्तु ॥ ४१ ॥

का० (१३, २, ११) उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहण कार्य्यम् । सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (७ अध्या० ४१ क०) त्यं तं प्रसिद्ध जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देव देवनशीलं सूर्य्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

अथ रोहिणीगोरभिमन्त्रणं द्वाभ्यामृग्भ्यां महापङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्तिभ्यां द्रोणकलशमवघ्रापयति । "आजिघ्र" । कुसुरुविन्दोरार्षम् । महीति गोनामसु पठितम् । आभिमुख्येन जिघ्र द्रोण "कलशं" हे "महि" । किञ्च "आ त्वा विशन्त्विन्दवः" । आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशसंबन्धिनः । किञ्च । "पुन"रपि "ऊर्जा" अन्नेन सहितानि "वर्तस्व" । यां त्वामेवं स्तुमः "स नः" अस्माकं "सहस्रं" गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् "धुक्ष्व" । दुहतिर्दानार्थः पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च "उरुधारा" बहुधारा "पयस्वती" पयसा संयुक्ता "पुन"रपि "मामाविशतात्" आविशतु । "रयिः" धनम् ॥ ४२ ॥

का० (१३, ४, १९) हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणाम्ति तत्र सहस्रसंख्यापूर्णी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् । गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा महीति गोनाम (निघ० २, ११, ५)। हे महि ! हे धेनो ! त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं कुरु । किञ्च हे धेनो ! इन्दवः सोमा त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसङ्ख्यं धनं देहि यद्वा गवां सहस्र यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि दुहतिर्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् । आगच्छत्वित्यर्थः । तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । "इडेरन्ते" । हे

इडे । इडा नाम मनोर्दुहिता तया गौरुपमीयते । इडेव त्वमसि । रन्ते रमयतीति "रन्ता" । हव्ये हूयन्तेऽस्या विकारा यज्ञेष्विति "हव्या" । "काम्ये" । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । "चन्द्रे" । चन्द्र इवाह्लादयतीति– चन्द्रा । "ज्योते" । तस्यैव ज्योतिर्ज्योत्स्ना । द्युत दीप्तौ "अस्य ज्योता" । "अदि"ति अदीने । "सरस्वति" । सर इत्युदकनाम । सर्तेः । तद्वति । हे "महि"महति । "विश्रुति" विविधं श्रूयत इति विश्रुति । एतानि "ते" तव हे "अघ्न्ये" अहन्तव्ये "नामानि" अतिशयगुणयुक्तानि तैरभिहिता सती "देवेभ्यो मां सुकृतं"सुकृतकारिणं "ब्रूतात्" ब्रूहि ॥ ४३ ॥

का० (१३, ४, २०) इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् । गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हव्या हूयते आहूयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या मनुष्याणां ह्येताशु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनानवखण्डिता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्युदकनाम । सर्तेरिति (निरु० ९, २६) यास्कोक्तेः । उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अघ्न्या अहन्तव्या । तासां सम्बोधनानि हे धेनो ! एवम्भूते ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः । यो अ॒स्माँ २॥ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ । उ॒प॒या॒मगृ॑-

हीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

महाव्रतीयं ग्रहं गृह्णाति । "वि न इन्द्र" । अनुष्टुप् । इन्द्रो विमृद्गुणयुक्तो देवता । "वि न इन्द्र मृधो जहि" विजहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र मृधः संग्रामान् । किञ्च "नीचा यच्छ पृतन्यतः" । ये पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान्पृतन्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचैर्निगृह्णीष्व । यश्च "स्मान् अभिदासति" । दासृ उपक्षये । उपक्षिपति तमधरं निकृष्टमर्वाचीनं तमो गमय । "उपयामगृहीतोसीऽन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे" । व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

का० (१३, २, १७) ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति । गवानयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम् ॥ तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र ! नोऽस्माकं मृधः शत्रून् संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ४] पृतनाशब्दात् क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम् । पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रूर्नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च यश्चान्योऽस्मानभिदासति । दसु उपक्षये । उपक्षयति त शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टा मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूर-

वसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

द्वितीयो मन्त्रविकल्पः वाचस्पतिं"। त्रिष्टुप् विश्वकर्मणी। स नो विश्वानीति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः कर्त्तव्यः। नित्य संबन्धौ हि यत्तदौ। यं वाचोऽधिपतिं प्राणरूपेण इन्द्ररूपेण वा विवक्ष्यते। "तस्मादाहुतिरिन्द्रो वागि"ति श्रुतिः। "विश्वकर्माणं" सर्वस्य कर्तारम्। "ऊतये" अवनाय तर्पणाय वा। "मनोजुवम्"। मनस इव यस्य जुवः मनोजुवः स एवमुच्यते। मनोगतिमित्यर्थः। "वाजे" अन्ने अस्मिन महाव्रतीयलक्षणे विषयभूते। "अद्य" अस्मिन् दिने। "हुवेम"। आह्वयामः। "स" आहूतः सन् "नो"ऽस्माकं "विश्वानि" सर्वाणि "हवनानि" आह्वानानि "जोषत्" जुषतां सेवताम्। "विश्वम्भूः"। शमिति सुखनाम। सर्वस्य सुखेन भावयिता। "अवसे" अन्न इत्यन्ननाम। अस्माकमन्नदानाय "साधुकर्मा"। "उपायमगृहीतोऽसी"ति व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः। विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृशमिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वय हुवेम आह्वयामः किमर्थमूतये अवनाय रक्षणाय। किम्भूतं विश्वकर्माणां विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम्। तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः। तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम्। स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्ध्यै रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु—साध्विति सेवताम्। लेटोऽडाटावित्यडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इलोपे जोषादति रूपम्। किम्भूतः सः विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्त्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि

विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन् ह॒विषा॒ वर्धनेन त्रा॒तार॒मिन्द्र॑मकृणो- रव॒ध्यम् । तस्मै॒ वि॒शः सम॑नमन्त पू॒र्वीर॒यमु॒ग्रो वि॒ह- व्यो॒ यथास॑त् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा वि॒श्व- क॑र्मणे । ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा वि॒श्वक॑र्मणे ॥ ४६ ॥

अपरो मन्त्रविकल्पः । "विश्वकर्मन् हविषा" । त्रिष्टुबै- न्द्री वैश्वकर्मणी च । हे विश्वकर्मन् अनेन हविषा महाव्रती- यलक्षणेन "वर्द्धनेन" च वर्द्धयित्रा । "त्रातारं" जगतः "इ- न्द्रम् अकृणोः" कृतवानसि । "अवध्यं" च । "तस्मै" चैवं प्रभावायेन्द्राय "विशो" मनुष्याः "समनमन्त पूर्वीः" सन्नताः पूर्वे वशिष्ठप्रभृतयः इदानीन्तना अपि सन्नताः । अयमेव हि इन्द्रः "उग्रः" उद्गूर्णवज्रः "विहव्यः"श्च । विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः । "यथा असत्" । पञ्चम्यर्थे थाल्- प्रत्ययः । यतः कारणादसद् भवेत् हे विश्वकर्मन् त्वद्धविस्सा- मर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः । "उपयामगृहीतोऽसी- न्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे" इति व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा। हे विश्वकर्मन् ! वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वामिन्द्र त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हरमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवा- नासि । तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्या समनमन्त सम्यङ्नताः यथा पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्र उग्र उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यश्च असद्भूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् ! त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्यातं ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि। इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि। अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥४७॥

अदाभ्यं गृह्णाति । "उपयामगृहीतोऽसि" । देवानामार्षम् । "अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि" । एकं ग्रहणम् "इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि" । द्वितीयं ग्रहणम् । "विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि" । तृतीयं ग्रहणम् । एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा । अथेदानीमाह । "अनुष्टुप् ते" तव हे सोम "अभिगरः" । गृ स्तुतौ । अभिष्टव इत्यर्थः । "यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति" श्रुतिः ॥४७॥

का० (१२, ५, १३—१५) अदाभ्यं गृह्णान्यास्मिच्यनिग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनंशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसामिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुगृहीतस्तस्मिन् होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्त्रिस्त्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादि त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्य ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः । सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषञ्जनीयं सर्वशेषत्वादाम्नातस्येति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे ग्रह ! गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वामग्नयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह ! त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः । उपयाम० जगती छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह ! विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का० (१२, ५, १७) अनुष्टुप्त इत्युक्त्वेति ! एत मन्त्रं पठेत् । अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम ! अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः । गृ स्तुतौ यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः (११, ५, ९, ७) ॥ ४७ ॥

व्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि शुक्रं त्वां शुक्र आधूनोम्यह्नो रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

ग्रहपात्रस्थासु निग्राभ्यासु अंशूनाधुनोति । "व्रेशीनां त्वा-पत्मन्नाधूनोमि" । मेघस्य व्रजत उदरे शेरत इति व्रेश्य उदरस्था आप उच्यन्ते । हे सोम व्रेशीनामपां त्वां पत्मन् पतने आधूनोमि कम्पयामि । "कुकूननानां त्वा" । कूङ् शब्दे । अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं कुर्वाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुकूननाः मेध्या आपः । "भन्दनानाम्" । भदि कल्याणे सुखे च । कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा भन्दनाः । "मदिन्तमानाम्" । अत्यर्थं मादयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । माद्यते र्नादू घस्येति नुमागमः । "मधुन्तमानाम्"। अतिशयेन मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः । "शुक्रं त्वा" शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे उदके "आधूनोमि" । "अह्नोरूपे" दिवसस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति । "सूर्यस्य च रश्मिषु" । रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥

का० (१२ ५, १७) धूनोत्यंशुभिर्व्रेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति । आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादीनि विश्वेषां देवानामित्यन्तानि (५०, क०) सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम ! व्रेशीनाम् व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता व्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् । कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् ।

भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेध्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपादिकान्तस्येति नलोपः नाद्घस्येति छान्दसो नुडागमः । अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेध्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतन त्वां धूनोमि । किञ्च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्माणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किञ्च अह्नो दिवसस्य रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु हे सोम ! त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

क॒कु॒भꣳ रू॒पं वृ॑ष॒भस्य॑ रोचते बृ॒हच्छु॒क्रः शु॒क्रस्य॑ पु॒रो॒गाः सोम॒ः सोम॑स्य पु॒रो॒गाः । यत्ते॑ सो॒मादा॑भ्यं॒ नाम॒ जागृ॑वि॒ तस्मै॑ त्वा गृह्णामि ॥ तस्मै॑ ते सोम॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ४९ ॥

"ककुभꣳ रूपं वृषभस्य" । ककुभमिति । महन्नामसु पठितम् । अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणंरूपं "रोचते" देदीप्यते । "बृह"न्महत्प्रभावतः "शुक्रः" शुक्रस्य पुरोगाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्माद् अतः कारणात् "यत्ते" तव हे सोम "अदाभ्य"मनुपहिंस्यं नाम "जागृवि" जागरणशीलं तस्मै त्वा गृह्णामि । जुहोति । "तस्मै" ते तव हे सोम "सोमाय स्वाहा" । तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति" श्रुतिः ॥ ४९ ॥

हे सोम ! वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु पठितम् (निघ० ३, ३, १९) बृहत् महान् शुक्र. शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ! ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० (१२, ५, १७,)

तस्मै ते इति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति । सौम्यम् हे सोम ! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः (११, ५, ९, ११) ॥ ४९ ॥

उ॒शिक्त्वं दे॑व सोमा॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑हि । व॒शी त्वं दे॑व सो॒मेन्द्र॑स्य प्रि॒यं पाथोऽपी॑हि । अ॒स्मत्स॑खा त्वं दे॑व सोम॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ प्रि॒यं पाथोऽपी॑हि ॥ ५० ॥

अंशून् सोमे निदधाति । "उशिक् त्वम्" । वश कान्तौ । अस्य क्विपि उशिगिति भवति । यतः उशिक्कान्तः वल्लभः त्वं "हे देव सोम" अस्माकमतः "अग्नेः प्रियं पाथः" अन्नम् "अपि इहि" अपि गच्छ । "वशी" च त्वम् । वश कान्तौ । शेषं व्याख्यातम् । "अस्मत्सखा" । अस्माकं सखा । शेषं प्रगुणम् ॥ ५० ॥

का० (१२, ५, १८) अꣳशून् सोमे निदधात्युशिक्कमिति प्रतिमन्त्रमिति मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानशून् सोमे क्षिपेत् । तत्राद्यः । हे देव ! दीप्यमान हे सोम ! उशिक् कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ ॥ द्वितीयः । हे देव सोम ! वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम ! अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवाना प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनꣳ विश्वे देवास्तृतीयꣳ सवनमिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

इ॒ह रति॑रि॒ह र॑मध्वमि॒ह धृति॑रि॒ह स्वधृ॑तिः स्वाहा॑ । उ॒प॒सृ॒जन्ध॒रुणं॑ मा॒त्रे ध॒रुणो॑ मा॒तरं॒ धय॑न् रा॒यस्पोष॑म॒स्मासु॑ दीधर॒त् स्वाहा॑ ॥ ५१ ॥

सत्रोत्थानं देवानामार्षम् । गार्हपत्ये द्वे आहुती जुहोति । "इह रतिः" । उत्क्रामन्तः पशवो नियम्यन्ते । इह यजमानेषु भवतां रतिः रमणम् । रमणातिः संयमनकर्मा । यत एवमत

"इहै" व"रमध्वम्" । "इह धृति"र्भूयात् । "इह स्वधृतिः" । यत एवमत इहैव साधु धारणं भूयात् । पशूनां यजमानविषया धृतिः प्रार्थ्यते । द्वितीयां जुहोति । "उपसृजन्" । उष्णिक् । उपसृजन् । संसृजन् । "धरुणं" धारयितारमग्निं "मात्रे" पृथिव्यै । मातात्र पृथिव्युच्यते । "वरुणो" धारयिताग्नि"र्मातरं" पृथिवीं "धयन्" पिबन् "रायस्पोषम्" । "पशवो वै रायस्पोष" इति श्रुतिः।"पशून् अस्मासु दीधरत्" धारयतु॥५१॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० [१२, ४, १०] शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं यजुः । हे गावः ! युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० (१२, ४, ११) अपरामुपसृजन्निति । शालाद्वार्ये एव द्वितीयाहुतिः ॥ उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोष राया धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपमडभाव आर्षः । किम्भूतो मात्रे धरुणः धरुणम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥५२॥

सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति । "सत्रस्य ऋद्धिरसि" । बृहती । यजमानानां संस्तवः । सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि । यतो"ऽगन्म" आगताः "ज्योति"रादित्यलक्षणम् । "अमृता"श्च"अभूम" भूताः । दिवं" चाध्यारुहाम अध्यारूढाः । पृथिव्याः सकाशात् । द्युलोकं चारुढाः सन्तः "अविदाम देवान्" जानी-

मः पश्यामो देवान् "स्वः" स्वर्गं च पश्यामः "ज्योति"रादित्यलक्षणञ्च । अविदाम इत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

का० (१२, ४, १२) सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूवरीमालभ्य सत्रर्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा । हे सोम ! सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्मा अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

युवं तमि॑न्द्रापर्वता पुरो॒युधा॒ यो नः॑ पृत॒न्याद॒प तन्त॒मिद्ध॒तं वज्रे॑ण॒ तन्त॒मिद्ध॑तम् । दू॒रे च॒त्ताय॑ छँत्सद्ग॒ह॑नं॒ यदिन॑क्षत् । अ॒स्माक॒ꣳ शत्रू॒न् परि॑ शूर वि॒श्वतो॑ द॒र्मा द॑र्षीष्ट वि॒श्वतः॑ । भूर्भुव॒ स्वः सु॒प्र॒जाः प्र॒जाभिः॑ स्याम सु॒वीरा॑ वी॒रैः सु॒पोषाः॒ पोषैः॑ ॥ ५३ ॥

दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोक्षं संसर्प्पन्ति । युवन्तमिन्द्रापर्वता" । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा त्र्यवसाना ऐन्द्री । प्रथमोऽर्द्धर्च ऐन्द्रापार्वतः । हे "इन्द्रापर्वतौ" युवं तं यत्नमनु तिष्ठतम् । येन यत्नेन "पुरोयुधा" पुरोऽग्रे युत् युध्यति पुरोयुत् । तेन पुरोयुधा बलेन । यो नः पृतन्यात्" अप तं तमिद्धतमिति तद्वो वीप्साश्रवणात् । यदोऽपि वीप्सा क्रियते । यो यः शत्रु र्नो"ऽस्मान्" "पृतन्यात्" संग्रामयेत् । योधयेत् । "अप तं तम् । इद्धतम्" । अपहतं विनाशयतं शत्रुम् । इच्छब्दोऽनर्थकः । "वज्रेण तं तम् । इत् । हतम्" । वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणामुन्मूलनाय । व्याख्यातमन्यत् ।

इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः । "दूरे चत्ताय छन्त्सत्" । चततिर्गतिकर्मा । दूरे गताय नष्टाय शत्रवे । छन्त्सत् । छन्दतिः कामनार्थः । कामयताम्, हे इन्द्र त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामयताम् । (कथं परवशो वर्ततामिति चेत्) कथं वज्रस्य शत्रुविनाशकामना इति चेत्, आत्मैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुधमित्यदोषः । "गहनं यदिनक्षत्" । गहनं वनमुच्यते उदकं वा इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । "इनक्षत्" । रूपसादृश्यादुदकं वनं वा यत् । व्याप्नोति प[illegible]य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुर्ग्रहरूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः । "अस्माकꣳ शत्रून्परिशूर विश्वतो दर्म्मा दर्षीष्ट" । हे शूर त्वदीयो वज्रः अस्माकं यं शत्रवः तान् । परिदर्षीष्ट । दृ विदारणे । परिविदारयतु । कथंभूतो वज्रः । दर्म्मा विदारणशीलः । कुतोऽवस्थितान् शत्रून् । विश्वतः" सर्वतः । जपन्ति "भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः" । एकवचनान्तो व्याख्यातः । अयं तु बहुवचनान्तः । सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

का० (१२, ४, १४) युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्रयोपेता षट्सप्तत्यक्षरत्वात् घूना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरोयुधा पुरोयुधौ ! पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्त्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ ! युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं तम् इदेवार्थे तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशेष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं—तमित् तं—तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदा वीप्साश्रवणाद्यद्वोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यान् पृतनां

सेनां कुर्य्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र ! त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय चततिर्गतिकर्मा घनेऽतिदूरगताय शात्रवे छन्त्सत् छन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगतमिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा (निघ० २, १८, २) वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दारयतीति दर्मा दृ विदारणे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, २, ७५) मनिन्प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान् विश्वतः सर्वतः स्थितान् विश्वतः सर्वान् शत्रून् परि दर्षीष्ट परितो विदारयतु दीर्य्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम् ॥ का० (१२, ४, २८) पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्वि[illegible]र्जनं कुर्युः । हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्य्याः वयं प्रजाभि सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः (३, ३७, ७, २९) अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

सत्रोत्थानं समाप्तम ॥

परमे॒ष्ठ्य॒भिधी॑तः । प्र॒जाप॑तिर्वा॒चि व्याहृ॑तायाम् । अन्धो॒ अच्छे॑तः । स॒वि॒ता स॒न्याम् । वि॒श्वक॑र्मा दी॒क्षाया॑म् । पू॒षा सो॑म॒क्रय॑ण्याम् ॥ ५४ ॥

इन्द्र॑श्च म॒रुत॑श्च क्र॒याग्रो॒पोत्थि॑तः । असु॑रः प॒ण्यमा॑नः मि॒त्रः क्री॒तः । विष्णु॑ः शिपिवि॒ष्ट ऊ॒रावास॑न्नः । विष्णु॑र्न॒रन्धि॑षः प्रो॒ह्यमा॑णः ॥ ५५ ॥

सोम॒ आग॑तः । वरु॑ण आस॒न्द्यामास॑न्नः । अ॒ग्निरा॒ग्नीध्रे॑ । इन्द्रो॑ ह॒विर्धा॒ने॑ । अथ॑र्वोपावह्रि॒यमा॑णः ॥ ५६ ॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॒ꣳशुषु॒ न्युप्त॒ः । विष्णु॑राप्रीत॒पा आ॒प्याय्यमा॑नः । य॒मः सू॒यमा॑नः । विष्णु॑ः सम्भ्रि॒यमा॑णः । वा॒युः पू॒यमा॑नः । शु॒क्रः पू॒तः । शु॒क्रः क्षीर॒श्रीः । म॒न्थी स॑क्तु॒श्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वे॑ दे॒वाश्च॑म॒से॒षून्नी॑तः । असु॒र्होमा॒यो॒द्यतः । रु॒द्रो हू॒यमा॑नः । वातो॒ऽभ्यावृ॑त्तः । नृच॒क्षाः प्रति॑ख्या॒तः । भ॒क्षो भ॒क्ष्यमा॑णः । पि॒तरो॒ नारा॒श॒ꣳसाः स॒न्नः ॥ ५८ ॥

"परमेष्ठ्यभिधीतः" । आ अध्यायसमाप्तेर्नैमित्तिकानि । वसिष्ठस्यार्षम् । परमेष्ठ्यादिश्रुतिः चतुस्त्रिꣳशत्सु सोमावस्थासु चतुस्त्रिꣳशद्देवताभिधायिनी ऋज्वर्था । अभिधीतः अभिध्यातः सङ्कल्पितो यजमानेन । सोमोपनायनमेतत् । "वाचाभिव्याहृतः" । अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति । "अच्छेतः" । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । सोममभि इतो गतः सोमं व्याप्तुमितो गतः । अन्धोऽन्नमुच्यते । "सविता सन्याम्" । सनोतिः सम्भजनार्थः । सोमसम्भक्तौ सत्याम् ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

का० (२५, ६, १—६) परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिꣳशतं जुहोति घर्मधुग्घ्वाले चादोहे चोदश्चिया दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात् प्राच्याः पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति । मृण्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन् सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः (१२, ५, १, १—२) सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञस्यार्छेद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विषा एतद्यस्य पर्व स्रꣳसते यङ्कलति

सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति । अथ मन्त्रार्थः । आध्याया- द्वासिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः (१२, ५, १, ३) स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोप- नमेत् परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यपपाप्- मानऽहत उपैनं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥ यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् ॥ सत्यां सोमस्य सम्भक्तौ सत्यां सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् । अथ यदि सातः किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः (१२, ५, १, ६) दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् । सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जु० । क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु० । यज- मानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्टः एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः । तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोह्य- माणः शकटेनोह्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरा धीय- न्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रध हिंसायाम् रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वा-

हेति जुहुयात् । आसन्द्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० । आग्नीध्रे वर्त्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० । हविर्धाने वर्त्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण (२७ अध्या० १९) कण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । अꣳशुरꣳशुष्ट इत्यादिमन्त्रेण (५ अध्या० ७ क०) आप्याय्यमानः वर्ध्यमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति । आ समन्तात् । प्रीतान् । स्वस्मिन् । प्रीतिमतो भक्तान् । पाति रक्षतीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० । सम्यग्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा० । दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० । पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० । क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० । सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा० ॥ ५७ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषु गृहीतो गृहीत सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् । होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वा० । हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा० । अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा० । प्रतिख्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नॄन् मनुष्यान् । चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा० । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा० । भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरो अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

सिन्धुरवभृथायोद्यतः । समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः । सलिलः प्रप्लुतः । ययोरोजसा स्कभिता रजांꣳसि वीर्य्येभिर्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

"सलिः प्रप्लुतः" । प्रप्लुतो ऽभिमग्नः । शेषं प्रगुणम् । स्कन्नमभिमृशति । "ययोरोजसा" । वैष्णववारुणी त्रिष्टुप् । "ययो" र्विष्णुवरुणयोः "ओजसा" बलेन । "स्कभिता रजांꣳसि"। स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः । लोका रजांस्युच्यन्ते । स्तम्भिता लोका न चलन्ति । "यौ च वीर्यैः" स्ववीर्यैः वीरतमौ "शविष्ठौ" बलिष्ठौ च श्येनाविव परबलेषु पततः । "अप्रतीतौ" अप्रतिगतौ अनन्याश्रितौ । सहोभिः स्ववीर्यैरेव बलैः तौ विष्णुवरुणौ । तुल्यकार्यत्वाद् उभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । "अगन्" गतो यज्ञः । यज्ञसाधनभूतं स्कन्नं द्रव्यं यज्ञशब्देनोच्यते । "पूर्वहूतौ" । पूर्वस्मिन्नाह्वाने । यावत्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणौ प्रति यज्ञो गत इत्यर्थः । यद्वा पूर्वं हूयेते इति पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रतिगच्छतु । गतो यज्ञ इति सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा० प्रप्लुतोऽप्सु निमग्न. सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा० ॥ एताभिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः । प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१२, ५, १, ३७) ता वा एताश्चतुस्त्रिꣳशतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳश एतदु सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीति । का० (२५, २, ८) ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्कन्नं रसरूप सोम जलेन सिञ्चेत् । कालाहुतिहोमं वाचनं च कृत्वेति ज्ञेयम् । विष्णुवरुणदे-

वत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगन्निति सम्बन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता स्तम्भितानि । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः (निरु० ४, १९] स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः । किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगतामीश्वरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः । किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा । शव इति बलनाम [निरु० २, ९, ३] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगिति विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोध्यावित्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

दे॒वान् दिव॑मगन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु मनु॒ष्या॒नन्तरि॑क्षमगन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु पि॒तॄन् पृ॑थि॒वीम॑गन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु॒ यं कं च॑ लो॒कम॑गन् य॒ज्ञस्ततो॑ मे भ॒द्रम॑भूत् ॥ ६० ॥

द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । देवान्दिवम्" । देवान् प्राप्य दिवं द्युलोकम् । अगन् गतो यज्ञः । "ततो मा द्रविणमष्टु"। ततो द्युलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् । उत्पन्नं माम् । अष्टु व्याप्नोतु । मनुष्यान् प्राप्य अन्तरिक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं मां व्याप्नोतु । पितॄन् प्राप्य पृथिवीलोकमगन् । यज्ञः तत उत्पन्नं फलं मा व्याप्नोतु । अन्यमपि यं कञ्च

लोकं गतो यज्ञः फलविशेषः ततो लोकात् । "मे" मम भद्रमभूत्" भवतु ॥ ६० ॥

का० (२५, २, ८) देवान् । दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान् दिवमित्यभिमर्शनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान् वाय्वादीन् । प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् । अगच्छत् । ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पद्विकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोहक्रममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यान् मनुष्यलोकमागच्छन् । अन्तरिक्षलोकमगन् । गतः तत्र स्थितात् यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थिताद् यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना यं कञ्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभूद् भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतु॑स्त्रि॒ꣳश॒त्तन्त॑वो॒ ये वि॑तत्नि॒रे य इ॒मं य॒ज्ञꣳ स्व॒धया॒ दद॑न्ते । तेषां॑ छि॒न्नꣳ सम्वे॒तद्द॑धामि॒ स्वाहा॑ घ॒र्मो अप्ये॑तु दे॒वान् ॥ ६१ ॥

महावीरभेदे होमः । चतुस्त्रिꣳशत् । पङ्क्तिर्वा त्रिष्टुब्वा । चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमेष्ठ्यादयो ये यज्ञं वितत्निरे वितन्वन्ति । ये च इमं यज्ञं स्वधया अन्नेन ददन्ते । दद दाने इत्यस्यैतद्रूपम् । पुष्यत्यर्थस्य तु पुष्णन्ति । तेषां वितन्वतां यच्छिन्नं तदेतत्सं दधामि । उकारोऽनर्थकः । "स्वाहा" सुहुतमस्तु । "घर्मो" महावीरो देवान् । अपि गच्छतु ॥ ६१ ॥

घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे! तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतु-

स्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितत्रिरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे तत्रिरे इति रूपम् । ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद् दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं सन्दधामि । उकारः पादपूरणः । स्वाहा सुहुतमस्तु अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । घर्मो महावीरः संहिता सन्देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

य॒ज्ञस्य॒ दोहो॒ वित॑तः पुरु॒त्रा सो अ॑ष्ट॒धा दिव॑म॒न्वात॑तान । स य॑ज्ञ धुक्ष्व॒ महि॑ मे प्र॒जाया॑ᳪ रा॒यस्पोषं॒ विश्व॒मायु॑रशीय॒ स्वाहा॑ ॥ ६२ ॥

यज्ञस्य दोह इति वाचयति । त्रिष्टुप् । प्रथमेऽर्द्धर्चे परोक्षो यज्ञः, द्वितीये प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यत्तद्भ्यां वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते । यस्य तत्र यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरिणामः "विततः" प्रसारितः "पुरुत्रा" बहुधा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः । य एवं दोहो दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान । भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य द्युलोकमन्वाततान । स त्वं हे यज्ञ "धुक्ष्व" प्रक्षर दोह "महि" मम प्रजायाम् । अहं च "रायस्पोषं" धनस्य पुष्टिं "विश्व" सर्वं च "आयुः अशीय" व्याप्नुयाम्, त्वत्प्रसादात् ॥ ६२ ॥

का० (२५, ६, ७) सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालᳪ हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालमथ यदि पण्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते (१२, ५, १, १०) काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप्पूर्वार्धे परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा योजना । हे यज्ञ ! स त्वं मे

मम प्रजायां सन्ततौ मह्वि महिमानं धुक्ष्व क्षर देहीत्यर्थः । यद्वा मह्वि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यजनीस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफल-रूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापे-त्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

आ प॑वस्व॒ हिर॑ण्यव॒दश्व॑वत्सोम वी॒रव॑त् । वाजं॒ गोम॑न्त॒मा भ॑र॒ स्वाहा॑ ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहिताया-मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्य होमः । "आपवस्व" । गायत्री सौ-मी पावमानी । हे सोम "आपवस्व" प्रक्षर । "हिरण्यवत्" । क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम् । "अश्ववद" श्व-संयुक्तम् । "वीरवत्" वीरैः संयुक्तम् । "वाज" मन्नं च "गो मन्तं गोभिः संयुक्तम् । आभर । हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इस्य' इति हकारस्य भकारः । अकृपणमाहर ॥ ६३ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० (२५, ६, ९) आपवस्व हिरण्यवादित्युद्गातृहोमो ध्वा-ङ्क्षारोहणे यूपस्येति । पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्य्यः सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा । हे सोम ! त्व-मापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनक-युक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः ।

स्वर्णाश्ववीरान्मह्यं देहीत्यर्थः किञ्च हे सोम गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर अन्नं धेनूंश्च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु इग्रहोभिश्छन्दसीति भकारः ॥ ६३ ॥

प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
ग्रहग्रहाग्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

देवं सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

"देवसवितः" वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निर्ऋते भाग इत्येतस्मात्प्राक् । बृहस्पतेरार्षम् । इन्द्रस्य च । कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति । गायत्र्या त्रिष्टुभा । हे "देव सवितः प्रसुव" । अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं "यज्ञम्" । अभ्यनुजानीहि यजमानं "यज्ञपतिम् । भगाय" भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसादाच्च मण्डललक्षणो "दिव्यो" दिवि भवो "गन्धर्वो" गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता "केतपूः" । केतशब्देनान्नमुच्यते । अन्नस्य पविता । "केत" मन्नं "नो" ऽस्माकं "पुनातु" । शोधयतु त्वत्प्रसादाच्च "वाचस्पतिः वाज"मन्नं "नो" ऽस्माकं "स्वद आस्वादने । आस्वादयतु ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी ॥ तत्र का० (१४, १, ११) देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रापणीयदीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् ! हे देव दीप्यमान ! यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्दिवि

भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता कतपूः केतशब्दे नाम्नमुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः । "ध्रुवसदं त्वा" । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यस्तः । ध्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत् । तं ध्रुवसदं त्वाम् । "नृषदं" मनुष्यसदम् । मनसि सीदतीति मनः "सदम्" । "इन्द्राय" त्वां "जुष्ट"मभिरुचितं "गृह्णामि" । "उपयामगृहीतोऽसी"त्ययं भिन्नक्रमः । आदौ मन्त्रावयवो द्रष्टव्यः अर्थसम्बन्धात् । सादयति । "एषते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम" मभिरुचिततमम् । द्वितीयं गृह्णाति । "अप्सुषद" मुदकसदं त्वां "घृतसदं व्योमसदम्" । व्योमशब्देनान्तरिक्षमाभिधीयते । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयं गृह्णाति । "पृथिविसदं त्वान्तारिक्षसदं दिविसदं देवसदम्" । कमिति सुखनाम तत्प्रातिषिद्धं दुःखं प्रतिषिध्यते । यत्र गतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः । शेषमृजु ॥ २ ॥

का० (१४, १, २६, २, १) प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवन आग्रयणानन्तर त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्यान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्यानि । हे सोम ! त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम मनसि सीदतीति मनःसत्तम् सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्त्तमानः सोमाध्यात्म उच्यते ॥ सादयति हे ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् । अप्सुषदमुदकसदं घृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अक दुःख यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपाꣳ रसमुद्वयसꣳ सूर्ये सन्तꣳ समाहितम् । अपाꣳ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

चतुर्थं गृह्णाति । "अपाꣳरसम्" । रसदेवत्यानुष्टुप् । रसः सारः सोऽपां वायुः । "एष वाअपां रसो योऽयं पवन" इति श्रुतिः । "उद्वयसम्" । उद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोस्त "मुद्वयसं" वायुम् "सूर्ये सन्तं समाहित"मित्यन्ययोः पदयोर्व्यत्ययो ऽर्थसम्बन्धात् । सूर्ये समाहितं सन्तं समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । "अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम्" । अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यऋग्यजुः सामादिवपुः, तं वः शब्देनाह । हे आपः "गृह्णामि उत्तमम्" ।

उत्कृष्टतमम् । यद्वा वः शब्दोऽनर्थकः । अपां रसस्य वायोर्यो रसः प्रजापतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना । "उपयाम" इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्य्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वा अपांरसो योऽयं पवत इति श्रुतेः (५, १, २, ६) किम्भूतं रसमुद्वयसमुद्भृतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्य्यर्ग्यजुः सामादिवपुः हे देवाः ! वो युष्मदर्थं तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिन प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जꣳसमग्रभम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एषते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचौ स्थः सं मा भद्रेण पृङ्क्तम् । विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमं गृह्णाति । "ग्रहा ऊर्ज्जाहुतयः" । अनुष्टुप् । हे ग्रहा ऊर्जमन्नं रसं ये आह्वयति ते ऊर्जाहुतयः । "व्यन्तः" पश्यन्तो जानन्तः "विप्राय" मेधाविने इन्द्राय "मति" विशिप्रिया" भवतेति शेषः । शिप्रे हनूनासिके वेत्युक्तम् । इह तु हनू एव गृह्येते, विगतं हन्वोः कर्म येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः शोभनाभिषवसंस्कृताः सुपूताश्च विशिप्रिया उच्यन्ते । तत्र हि हन्वोर्व्यापारो न भवति । "तेषां" च विशिप्रियाणां सतां" वः सबन्धिनम् "अहम् "इष"मन्नम् "ऊर्जं" च रसम् "समग्रभम्" संगृह्णामि । शेषं व्याख्यातम् । "उपयाम"

इत्यादि व्याख्यातम्। उपर्युपर्यक्षं सोमग्रह करोत्यध्वर्युः। अधो-ऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति। "संपृचौ स्थः"। पृची संपर्के। यौ युवां ग्रहौ संपृक्तौ स्थः तौ संपृक्तं संसृजतं मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन। तौ पुनर्विहरतः। "विपृचौ स्थः" यतो युवां विगतसंसर्गौ स्थः ततो "विमा पाप्मना पृङ्क्तम्"। विगतसंसर्गं पाप्मना मां कुरुतम्॥ ४॥

अथ पञ्चमम्। ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्नमूर्जं रस चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि। किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुता. सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात्। तेषां केषां ये यूयमूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः। तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यन्त. जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम्॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते॥ का० (१४, २, ७) ऊपर्युपर्यक्षमध्वर्युपर्यधारयत्यधोऽधोनेष्टा सम्पृचाविति। अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् सहैव धारण मन्त्रपाठश्च॥ ग्रहदेवते यजुषी। हे सोमसुराग्रहौ! यौ युवां सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः। पृची सम्पर्के क्विप्। तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं संसृजतं संयोजयतम्॥ का० (१४, २, ८) विपृचावित्याहरत इति। अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः। हे ग्रहौ! यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं वियोजयतम्॥ ४॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाज सास्त्वयायं वाजꣳसेत्। वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे। यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत्॥ ५॥

रथमुपावहरति । "इन्द्रस्य वज्रोऽसि" । "इन्द्रो ह यत्र वृत्रा-य वज्रं प्रजहारे"त्युपक्रम्य "रथस्तृतीयं वा यावद्वेति" यदु-क्तं तदिदमभिधीयते । यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि "वाजसाश्च" वाजमन्नं सनोतीति वाजसाः तं त्वां ब्रवीमि । त्वया वज्रीभू-तेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत्" । सनोतेर्वा एतद्रूपम् । सम्भ-जेदित्यर्थः । सिनुयाद् बध्नीयादित्यर्थः । धूर्गृहीतमभ्यावर्त्तयति । "वाजस्य नु" । जगत्यतिजगती वा पार्थिवी । चतुर्थः पादः सावित्रः । वाजस्य अन्नस्य । नु अनर्थकः । "प्रसवे" अभ्य-नुज्ञायां वर्त्तमाना इति शेषः । या मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं म-हतीम्" अदितिम्" अदीनां नाम । ताम् । अनुकूलां "वच-सा" वेदवाक्येनानेन "करामहे" कृतवन्तः माहसिकाः । आत्मनेपदं करोतेः । यस्यां चेद "विश्वं भुवनं" भूतजातम् । "आविवेश" आविष्टम् । "तस्यां" पृथिव्यां "नो"ऽस्माकं "देवः" दानादिगुणयुक्तः "सविता" सर्वस्य प्रसविता । धर्म-धारणमवस्थानं "साविषत्" प्रसुवताम् ॥ ५ ॥

का० (१४, ३, १) मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावह-रणमिति ॥ महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात् पूर्वं रथवाहनाच्छकटा-द्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्यं यजुः । हे रथ ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादिश्रुत्या (१, २, ४. १) उक्तम् । किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत् सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यद्वा सिनुयाद्बध्नीयात् बह्वन्नवान् भूयादित्यर्थः ॥ का० (१४, ३, २) चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वा-लाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः

पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे । वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्त्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा करोते शपि रूपम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महती महनीयां वा अदितिमदीनामखण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बहुलं लेटि लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सूत्रैः ॥ ५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजꣳसेत् ॥ ६ ॥

अश्वानद्भिरभ्युक्षति । "अप्स्वन्तः" । अनवसाना पुर उष्णिक् । अश्वदेवत्या । अप्सु अन्तरवस्थित"ममृतम्" "अप्सु" च "भेषजम्" । तत्र हे "अश्वाः" यूयं भवत "वाजिनः" वाज इत्यन्ननाम तद् येषु विद्यते ते वाजिनः । अन्नवन्तो यूयं तत्र भवतेत्यर्थः । "अपामुतप्रशस्तिषु" । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु । प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुषज्यते । द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः । देवीरापः" । हे देव्यः आपः "यो व ऊर्मिः प्रतूर्त्तिः" । वो युष्माकम् । ऊर्मिः कल्लोलो महानुदकसन्नाहः । प्रतूर्तिः प्रत्वरणः । "ककुन्मान्" । ककुदिति शब्देन ऋषभस्य स्कन्धदेश उन्नत उच्यते । तत्सामान्यादुदकसन्घातोप्युन्नततमः ककुच्छब्देनोच्यते । बहुभिरुदकनिचयैः संयुक्तो महाप्राग्भार इत्यर्थः । "वाजसाः" अन्नस्य संभक्ता । तेनायमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्नं "सेत्" । सनोतेः सिनोतेर्वा लिटि एतद्रूपम् । सनुयात् सम्भजेत् । सिनुयात् बध्नीयात् ॥ ६ ॥

का० (१४, ३, ३, ५) अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्ना-

तान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुर उष्णिक् अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः ! यूय तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अब्देवत्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपः ! वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं सेत् सनुयाद् बध्नीयाद्वा । किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्णिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो॑ वा मनो॑ वा गन्ध॒र्वाः स॒प्तवि॑ꣳशतिः । ते अग्रेऽश्व॑मयुञ्जँ॒स्ते अ॒स्मिञ्ज॒वमा द॑धुः ॥ ७ ॥

अश्वं युनक्ति । "वातो वा" । उष्णिक् । अश्वस्तुतिः वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि । एते त्वां युजन्तु । त्वयि च जवमादधातु । यत "स्ते अग्रे" प्रथम "मश्वमयुजन् । ते अस्मिन् । जवमादधुः" ते च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥

का० [१४, ३, ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वात॑रꣳहा भव वाजिन् यु॒ज्यमा॑न॒ इन्द्र॑स्येव॒ दक्षि॑णः श्रि॒यैधि॑ । यु॒ञ्जन्तु॑ त्वा म॒रुतो॑ वि॒श्ववे॑दस॒ आ

ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

द्वितीयं युनक्ति । "वातरंहा" । त्रिष्टुप् अश्वस्तुतिः । रिंहतिर्गत्यर्थः । वातजवो भव । हे वाजिन् । युज्यमानः सन् । "इन्द्रस्येव दक्षिणो"ऽश्वः श्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य । "युञ्जन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः" सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा । "आ दधातु" च ते तव "त्वष्टा पत्सु" पादेषु "जवं" वेगं युक्तस्य सतः ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ७] उत्तरं वातरंहा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन् वेगवन्नश्व ! युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व । त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ! ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीत्तो अचरच्च वाते । तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजजिच्च भव समने च पारयिष्णुः ॥ वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥९॥

तृतीयं युनक्ति "जवो यस्ते" । जगती अश्वस्तुतिः । जवो वेगो यस्ते तव हे" वाजिन्निहितः" स्थापितः "गुहा" । गुहाशब्दो रहस्यवचनः । यश्च "श्येने" पक्षिणि "परीतः" । परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम् । परिततो व्यवस्थितः "अचरच्च वाते" । यश्च वाते त्वदीयो जवः अचरत् । "तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन" । वेगलक्षणेन बलेन बलवान् । भूत्वा हे वाजिन् । नोऽस्माकं "वाजजिच्च भव' अन्नस्य च जेता भव । "समने च पारयिष्णुः" समने च सङ्ग्रामे च पारयिता भव । बार्हस्पत्यमश्वानवघ्रापयति ।

"वाजिनो वाजजितः" । हे वाजिनोऽश्वाः वाजजितः अन्नस्य । जेतारः "वाज"मन्नं जेतुं "सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागं" चरुम् "अवजिघ्रत" ॥ ९ ॥

का० (१४, ३, ८) दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति । दाक्षिणायां धूरि प्रकृष्टं देशमश्नुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्व ! यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः । सुपां सुलुगिति गुहाशब्दात् ङेर्लुक् । श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति : परिपूर्वाद्ददातेर्निष्ठायामच उपसर्गात्त इति तादेशे दस्तीति (पा० ६, ३, १२४) दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति । हे वाजिन् ! तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान् सन् नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव । पार तीरकर्मसमाप्ताविव्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् णेश्छन्दसीति इष्णुप्रत्ययः ॥ का० (१४, ३, १०) बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्न प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वाः ! यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

देवस्याहँ सवितुः सवे सत्यसंवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकँ रुहेयम् । देवस्याहँ सवितुः सवे सत्यसंवस इन्द्रस्योत्तमं नाकँ रुहेयम् । देवस्याहँ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् । देवस्याहँ सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

ब्रह्मा रथचक्रमारोहति । "देवस्याहं सवितुः सवे" अभ्यनुज्ञायां "सत्यसवसः" सत्याभ्यनुज्ञायां वर्त्तमानस्य बृहस्पतेः" सम्बन्धि "उत्तम"मुत्कृष्टं" नाकं "स्वर्गलोकं

"रुहेयम्" आरोहामि । "देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयमि"ति देवतामात्रं विशेषः । रथचक्रादवतरति । "देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते रुत्तमं नाकम् । "अरुहम्" । प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः । अरुहमिति च भूतकालाभिधायी । भूतो हि कालः । आरूढवानस्मीत्यर्थः । शेषमारोहणमन्त्रेण समानम् । इन्द्रस्य इति उत्तरे मन्त्रे विशेषः ॥ १० ॥

का० (१४, ३, १२) देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं बृहस्पतेः सम्बन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि ! क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः । तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ॥ का० (१४, ४, ८) आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्योतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

बृह॑स्पते॒ वाजं॑ जय॒ बृह॒स्पत॑ये॒ वाचं॑ वदत॒ बृह॒स्पतिं॒ वाजं॑ जापयत । इन्द्र॒ वाजं॑ ज॒येन्द्रा॑य॒ वाचं॑ वद॒तेन्द्रं॒ वाजं॑ जापयत ॥ ११ ॥

दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्तत्वान्मन्त्रस्य । "बृहस्पते वाजं जय" । हे दुन्दुभयः यूयमुच्यध्वम् । बृहस्पते वाजमन्नं जय । इत्थम्भूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय वदत बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत । जप जल्प

न्यक्तयां वाचि जपते'र्हेतुमति चे'ति णिच्, लोट्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् । "जापयत" उद्वादयत । बृहस्पतिना वाजं जितमित्यर्थः । जि जये इत्यस्य वा जयं कारयतेति वा । "इन्द्रवाजं जये"ति देवतामात्रविशेषः ॥ ११ ॥

का० [१४, ३, १५] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरानिति । अनुवेद्युच्छ्रितस्थाण्वारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडशतूष्णीम् ॥ यजु. विप्रयज्ञे मन्त्रः । हे दुन्दुभयः ! यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम् यत् हे बृहस्पते ! त्वं वाजमन्नं जय । किञ्च हे दुन्दुभयः ! यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमण्णिचि क्रीङ्जीनां णाविति धातोराकारे कृते अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति पुगागमे लोण्मध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥ क्षत्रयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयः ! यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र ! त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

दुन्दुभिमवहरति । "एषा वः" । एषा वः युष्माकं "सा सत्या" अवितथा संगतवादिनी "वाक् अभूत्" । यया वाचा-"बृहस्पतिं वाज"मन्नं जेष्यामीति इत्थमीदृशम् । "अजीजपत्" । जपतेर्णिचि लुङि चङि एतद्रूपं भवति । जापितवन्तः उद्वादितवन्त इत्यर्थः । यच्च यूय"मजीजपद्बृहस्पतिं वाज"मन्नं जेष्यामीति । तच्च बृहस्पतिना जितम् । अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे "वनस्पतयो" वा वानस्पत्या दुन्दुभयो वि-

मुच्यध्वम्" उत्तरोऽपि मन्त्रोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः ॥ १२ ॥

का० (१४, ४, ९—१०) एषा व इति मन्त्राहतमवहरते तूष्णीमितरानिति। सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः॥ पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे। हे दुन्दुभयः! वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत। पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति (निरु० १०, ४२) यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः। जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम्। हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः! यूयं विमुच्यध्व कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षात्रे यज्ञे उत्तरो मन्त्रः। यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम्। वाजिनो वाजजितोऽध्वन स्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

रथमारोहति यजमानः। "देवस्याहम्"। देवस्य सवितुः सत्यप्रसवसः प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वाजस्य जेतुः सम्बन्धि वाजमन्नं जेयम्। वाजिनो वाजजितः"। अश्वा उच्यन्ते। हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः अध्वनः मार्गान्। स्कभ्नुवन्तः क्षोभयन्तः। स ह्यश्वानां स्वभावः। "योजनानि। अतिशीघ्रतया मिमानाः" परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं "काष्ठाम्" आज्यन्तं गच्छत। आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते। क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥ १३ ॥

का० [१४, ३, १८] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः। मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहत् ॥ सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनु-

श्वस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽश्वजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्न जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यागमे सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यय इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अडि उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का० वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वाः ! यूय काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवतीति (निरु० २. १८) यास्कोक्तेः । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यभिधानाच्च (अमर० ३, ३, ४६) । किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्कम्नुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः स ह्यश्वस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्त ॥ १३ ॥

ए॒ष स्य वा॒जी क्षि॑प॒णिं तु॑रण्यति ग्री॒वाया॑ं ब॒द्धो अ॑पिक॒क्ष आ॒सनि॑ । क्रतुं॑ दधि॒क्रा अनु॑ स॒ꣳसनि॑ष्यदत् प॒थामङ्का॒ꣳस्यन्वा॒पनी॑फण॒त् स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

द्वाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जुहोति । "एषस्य वाजी" अयं स वाजी वेजनवान् । "क्षिपणिं तुरण्यति" । क्षपणमनु कशाघातमनु तुरण्यति । तूर्णमश्नुते ध्वानम् । कथं भूतः सन् इत्यत आह । "ग्रीवायां बद्धोऽपिकक्ष आसनि" । ग्रीवायामुरो वध्रेण वद्धः । कक्षे पर्याणप्रदेशे सन्नाहरज्वा वद्धः । "आसनि" । आस्ये च मुखे कविकया वद्धः । किञ्च "क्रतुं दधिक्रा अनु संसनिष्यदत्" । क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा । दधिक्रा अश्वः । स हि अश्ववारं दधत् क्रामति । सनिष्यदत् । स्यन्दतेस्तनोत्यर्थे वर्त्तमानाद्यङ्लुकि निपात्यते । अथ कोऽर्थः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा दधिक्रा अत्यर्थमनु सन्तनोति । किञ्च "पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत्" । पथां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं प्राप्नोति । अनुपूर्वस्याङ्पूर्वस्य फणतेर्ग-

त्यर्थे वर्त्तमानस्य चर्करीतवृत्तम् ॥ १४ ॥

का० (१४, ४, ३—४) एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा । द्वे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् । क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमध्वानमश्नुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पद्दन्न इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम । ग्रीवायामुरोवध्रेण बद्धः । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन् धारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्त्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतु सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु सन्दधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण गच्छन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समत्वमापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवं विधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

"उत स्मास्य" । यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वोऽनुगच्छति कविकापर्याणयुक्तः । तदभिप्रायेणाधस्तनो मन्त्रो व्याख्यातः । अथेदानीं रथयुक्ताश्वानेकशस्तौति । अपिच अस्य रथयुक्तस्याश्वस्य "द्रवतो" गच्छतः आज्यन्तं, "तुरण्यतः" तूर्णमश्नुवानस्याध्वानम् । "पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः" ।

विरिति शकुनिनाम । "पर्ण" पत्रम् । "न" उपमार्थीयः । पक्षमिव शकुनेः रथो "ऽनुवाति" वातोद्धतः । "प्रगर्द्धिनः । आजिं जेतुं प्रगर्द्धोऽपास्तीति प्रगर्द्धी अश्वः तस्य प्रगर्द्धिनः । यद्वा शकुनिविशेषणम् । आमिषं प्रगर्द्धिनः शकुनेः । स ह्यामिषग्रहणार्थमतिशयेन धावति अतस्तेनोपमीयते । दक्षिणाप्रष्टिं स्तौति उत्तरेणार्द्धर्चेन । "श्येनस्येव ध्रजतः" । यथा श्येनस्य ध्रजतोऽतिशयेन गच्छतः । "अङ्कसम्" । अङ्कशब्दः शरीरवचनः । शरीरासक्तं परिपश्यन्ति । पक्षिणं भक्षणाय गृहीतम् । तथा तस्य "दधिक्राव्णः" अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति । "सहोर्जा तरित्रतः" । सहान्नेन तरतोऽतिशयेनाध्वानम् । नैवारं चरुमवजिघ्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिन प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन ध्रज गतौ दधिक्राव्णः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्रमतेर्वनिपि विड्वनोरिति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वान् स्तौति । "शन्नो भवन्तु" । त्रिष्टुप् विराड् वा । शमिति सुखनाम । शुखरूपा भवन्तु "नः" अस्माकं "वाजिनो" ऽश्वाः "हवेषु" आह्वानेषु । "देवताता" देवतातौ यज्ञे "मितद्रवः" । ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम् । "स्वर्काः ।" सुरोचनाः स्वञ्जना वा । किञ्च "जम्भयन्तः" क्षोभयन्तः "अहिं" सर्पं च "वृकं" च । सनेमीतिपुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात् । "सनेमि" क्षिप्रम् । "अस्मत्" अस्मत्तः । "युवत्" । यु पृथग्भावे । पृथक् कुर्वन्तु "अमीवाः" व्याधीन् ॥ १६ ॥

का० (१४, ४, ५) उत्तरेण तृचेन चेति । शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा ॥ अश्वदेवत्या विराड् वसिष्ठदृष्टा दशाक्षरचतुष्पादा । देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात् पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां सुपां सुलुगित्यादिना ङेराकारः । देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्विपि तुगभावः आर्षः । स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वञ्जना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किञ्च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रममीवा व्याधीन् युयवन् पृथक्कुर्वन्तु । यु पृथग्भावे अस्य ह्लादित्वे लङि रूपम् गुणाडभावावार्षौ । सनेमीति पुराणनाम (निघ० ३, २७, ४) इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे ॥ १७ ॥

"ते नो अर्वन्तः" । जगती । ते अर्वन्तः अश्वाः नोऽस्मा

कं "हवनश्रुतः" । हवनमाह्वानं ये स्वभावत एव शृण्वन्ति त एवमुच्यन्ते । "हव"माह्वानं "विश्वे" सर्वे "शृण्वन्तु" वाजिनोऽश्वाः "मितद्रवः" । यजमानमपरिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एवमुच्यन्ते । मितद्रवः शोभनगमना वा । "सहस्रसाः" सहस्रस्य सनितारः सम्भक्तारः । "मेधसाता" । मेधो यज्ञः स यत्र सन्यते सम्भज्यते स मेधसातिः तत्र मेधसातौ । सप्तम्यर्थे आकारः । "सनिष्यवः" सम्भक्तारः । "महो" महान्तः "ये धनं संमिथेषु" संग्रामेषु "जभ्रिरे" आहृतवन्तः । तेनोऽर्वन्त इत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवामाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्वन्तः इयृति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः । ऋ गतावित्यस्माद्वनिप् अर्वणस्त्रसावनञ इति त्रन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनतृप्तिक्षमस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला ङेर्डाकारः तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः समिथेषु सङ्ग्रामेषु महः महत् पूज्यं वा धनं जभ्रिरे जह्रिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे॑-वाजेऽवत वाजिनो नो॒ धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अ॒स्य मध्वः॑ पिबत मा॒दय॑ध्वं तृ॒प्ता या॑त प॒थिभि॑र्दे॒वया॒नैः॑ ॥ १८ ॥

"वाजे वाजे" । त्रिष्टुप् । अन्ने अन्ने उपस्थिते सति "अवत" पालयत हे "वाजिनो" ऽश्वाः 'नो'ऽस्मान् । "धनेषु" च उपस्थितेषु पालयत । हे "विप्राः" मेधाविनः परिदृष्टकारिणः "अमृताः" अमरणधर्माणः "ऋतज्ञा" सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । किञ्च "अस्य" नैवारचरुलक्षणस्य "मध्वः" म-

धुनः "पिबत" । "मादयध्वम्" तृप्यध्वम् । नैवारं चरुमवाजिघ्रन्त्यश्वास्तदभिप्रायमेतत् । "तृप्ताश्च" सन्तः "यात पथिभिर्देवयानैः" देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब् वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः ! वाजे वाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात् पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्व तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् ॥ वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १९॥

यजमानो नैवारं चरुमालभते । "आ मा वाजस्य" । त्रिष्टुप् । "आजगम्यात्" आगच्छेत् । "मा" मां प्रति "वाजस्या"न्नस्य "प्रसवो" ऽभ्यनुज्ञा । "आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे" । आगच्छेतां च इमौ द्यावापृथिव्यौ विश्वरूपे सर्वरूपे । "आ मा गन्तां पितरा मातरा च" । आगतामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ । 'पितरा मातरा च छन्दसी'ति विरूपैकशेषो निपात्यते । "आ मा सोमो अमृतत्वेन" गम्यात् । आगच्छेच्च मां प्रति सोमो अमृतत्वेन सहितः । अश्वानवघ्रापयति नैवारं चरुम् । "वाजिनो वाजजितः" । हे वाजिनोऽश्वाः वाजस्यान्नस्य जेतारः । "वाज"मन्नं जेतुं "ससृवाꣳसः" । सृप्तवन्तः सन्तो "बृहस्पतेः" संबन्धिनं "भागमवजिघ्रत" । "निमृजानाः" । मृजूष् शुद्धौ । शोधयन्त एनं चरुं यजमानं च ॥१९॥

का० (१४, ४, ११) अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब् वसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे लिङि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम् । पितरा मातरा 'पितरा मातरा' च छन्दसीति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् । व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मा प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम ॥ का० (१४, ४, १२) यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति । मन्त्रेण युक्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽश्वा ! यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः । वाजमन्नं जेतुं सस्रुवांसः सृतवन्तो गतवन्तः सर्तेः क्वसुप्रत्यये रूपम् । निमृजानाः मृजूष् शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आपये । स्वाहा । स्वापये स्वाहा । अपिजाय स्वाहा । क्रतवे स्वाहा । वसवे स्वाहा । अहर्पतये स्वाहा । अह्ने मुग्धाय स्वाहा । मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा । विनꣳशिन आन्त्यायनाय स्वाहा । आन्त्याय भौवनाय स्वाहा । भुवनस्य पतये स्वाहा । अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

द्वादशाप्तीर्जुहोति । "आपये स्वाहा" । प्रजापतेः सम्वत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आप्नोतीत्यापिः शोभनमाप्नोतीति स्वापिः । अपि जायत इति "अपिजः" । "क्रतुः" संकल्पो यज्ञो वा । "वसुः" वासयिता । अह्नां पतिः "अहर्पतिः" । "अह्ने मुग्धाय" । मुह वैचित्त्ये । दिनाय मुग्धाय । "वैनꣳशिनाय" । विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनंशिनः ।

"विनंशिने आन्त्यायनाय" । अन्ते ऽयने भव आन्त्यायनः । "अन्त्याय भौवनाय," अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनः । उभयविशेषणविशिष्टमप्येकं नाम । "भुवनस्य पतये अधिपतये"। प्रकटार्थे नामनी ॥ २० ॥

का० (१४, ५, १) द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्याप्यये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति ॥ प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि । आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः तस्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा । क्रतुः सङ्कल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अह्नां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । मुह वैचित्ये मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः । मस्जिनशोर्झलीति छान्दसत्वादझल्यपि नुमागमः । विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

आयु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । चक्षु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । श्रोत्रं॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । पृ॒ष्ठं य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । य॒ज्ञो य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । प्र॒जाप॑तेः प्र॒जा अ॑भूम । स्व॒र्दे॑वा अगन्म । अ॒मृता॑ अभूम ॥ २१ ॥

षट् क्लृप्तीः । "आयुर्यज्ञेन कल्पताम्" । मदीयमायुरनेन यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । एवमुपरितनानि व्याख्येयानि । मुखनासिकाप्रभवो वायुः "प्राणः" । "चक्षुः श्रोत्रं" च प्रकटार्थम् । 'पृष्ठं' रथन्तरादि । शरीरस्य वा पृष्ठम् । अयं चास्मदीयो "यज्ञो" वाजपेयाख्येन "यज्ञेन" क्लृप्तो भवतु एवं यजमान

आरोहति । "प्रजापतेः प्रजा अभूम" कृतमिदमस्माभिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः गोधूमानुपस्पृशति । "स्वर्देवाः" । हे देवाः स्वः स्वर्लोकमगन्म गताः । शिरसा यूपमत्युज्जिहीते । "अमृता अभूम" । अमृताश्च संजाताः ॥ २१ ॥

का० (१४, ५, २) षट्चोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चशब्दाज्जुहोति वाचयति वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यजूंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० (१४ ५, ६) प्रजापतेरित्यारोहत इति । पत्नीयजमानौ निःश्रेण्या यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का० (१४, ५, ७) स्वरिति गोधूममालभत इति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवाः ! वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का० (१४, ५, ८) शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति । यूपादूर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः ॥ २१ ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चाᳬसि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै । इयं ते राड् । यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्यैत्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥२२॥

दिशोऽनुवीक्षते । "अस्मे वो अस्त्विन्द्रियम्" । अस्मे अस्मासु वः युष्मत्संबन्धि अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम् । "अस्मे नृम्णम्" अस्मासु च धनं युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः । "उत क्रतुः" । अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः । "अस्मे वर्चाᳬसि सन्तु वः" । अस्मासु च तेजांसि भवन्तु

युष्मत्संबन्धीनि । पृथिवीमवेक्षते यजमानः । "नमो मात्रे पृथिव्यै"। पृथिवीं मातरं ब्रवीति नमस्करोति च। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति द्विर्वचनम् । औदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणाति । "इयं ते राट्" इयमिति लिङ्गव्यत्ययः । इदं ते तव राट् राज्यम् । अभिषिक्तोऽसि त्वमित्येतत्कथयति । सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति । "यन्तासि यमनः"। तवानवच्छिन्नं यमनं कालान्तरेऽपि। ध्रुवासि" स्थिरासि । "धरुणः" धारकोऽसि । "कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा पोषाय त्वा । कर्षणाय त्वाम् क्षेमाय च धनाय च पुष्ट्यर्थं चोपवेशयामीति शेषः ॥ २२ ॥

का० (१४, ५, ९) अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति ॥ दिग्देवत्यम् हे दिशः ! वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु । नृम्ण धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतु. कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का० (१४, ५, १२) नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम । मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति (निरु० १०, ४२) द्विरुक्तिः ॥ का० (१४, ५, १३) उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणातीयं त इति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! ते तव इय राट् इद राज्य राजनं राट् सम्पदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप अभिषिक्तासि त्वमिति भावः ॥ का० (१४, ५, १४) सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्द्यां यजमानमुपवेशयेत ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान ! त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रय्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप० ॥ २२ ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमꣳ राजानमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयꣳ राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

वाजप्रसवीयानि जुहोति । "वाजस्येमम्" । तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवत्याः । अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां सम्बन्धः । वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे" । वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं राजानम् अग्रे प्रथमं सुषुवे । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्यैतद्रूपम् । जनितवानित्यर्थः । कुतः सुषुवे "ओषधीष्वप्सु" । ओषधीषु वर्त्तमानमप्सु च वर्तमानम् । या इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्च, । ता अस्मभ्यम्" अस्मदर्थम् "मधुमती"रसवतीः रसवत्यः भवन्तु भोग्या वा भवन्तु । वयं च ताभिरद्भिरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये "राष्ट्रे जागृयाम" अप्रमत्ताः स्याम । "पुरोहिताः" अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥ २३ ॥

का० (१४, ५, २१) स्रुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकृतात् दुग्धव्रीह्यादिधान्यात् स्रुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसूतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्त्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्थम्भूता. सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिन. प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन् स

नो॑ र॒यिं सर्व॑वीरं॒ निय॑च्छतु॒ स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

"वाजस्येमां प्रसवः"। यस्य वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् "शिश्रिये" आश्रयति । "इमां" पृथिवीं "दिवं" द्युलोकं च "विश्वा भुवनानि सम्राट्" इमानि च सर्वाणि भूतजातानि शिश्रिये आश्रयति । सम्राडलक्षणः । यश्च "अदित्सन्तं दापयति" अदातुमिच्छन्तं दापयति । "प्रजानन्" स्वमधिकारम् । "स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु" । सोऽस्मभ्यं धनं सर्ववीरैः संयुक्तं नियच्छतु निगृह्णातु ददात्वित्यर्थः ॥२४॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पाघ्राध्मेत्यादिना (पा० ७, ३, ७८) यच्छादेशः। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒व आ॑बभूवे॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि स॒र्वतः॑ । सने॑मि॒ राजा॒ परि॑याति वि॒द्वान् प्र॒जां पुष्टिं॑ व॒र्धय॑मानो अ॒स्मे स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

"वाजस्य नु प्रसव आबभूव"। योऽसौ वाजस्यान्नस्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विस्मयार्थः । आबभूव ब्रह्माण्डरूपेण संबभूव । जात्येन । "इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः"। इमानि च विश्वानि भूतानि हिरण्यगर्भप्रभृतीनि स्तम्बपर्यन्तानि । आबभूवेत्यनुवर्त्तते । "सर्वतः" सर्वतोऽवस्थितानि । "सनेमि राजा परियाति विद्वान्" । सनेमीति पुराणवचनः । सोऽयमन्नस्य प्रसवश्चिरन्तनो राजा "परियाति" सर्वतो याति स्वेच्छाचारी सन् । "विद्वान्" स्वमधिकारं जाना-

नः प्रजां च पुष्टिं च वर्द्धयमानः । "अस्मे" अस्माकम् ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्य्यन्तानि आबभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोम॑ᳬ राजा॑नमव॑से॒ऽग्निम॒न् वार॑भामहे । आ॒दि॒त्यान् विष्णु॒ᳬ सूर्य्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ञ्च॒ बृ॒ह॒स्पति॒ᳬ स्वाहा॑ ॥२६॥

"सोमं राजानम्" । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । सोमं राजानम् "अवसे" तर्पणाय "अग्निं" च "अन्वारभामहे" । अन्वारम्भश्च तर्पणार्थ एव । "आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्" अन्वारभामहे । तर्पणायेति सर्वेषां शेषः ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्य्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थे तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान् द्वादश विष्णुं सूर्य्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अ॒र्य॒मण॒ं बृ॒ह॒स्पति॒मिन्द्र॒ं दाना॑य चोदय । वाच॒ं वि॒ष्णु॒ᳬ सर॑स्वती॒ᳬ स॒वि॒तार॑ञ्च वा॒जिन॒ᳬ स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

"अर्यमाणं बृहस्पतिम्" । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । अर्यमाणं बृहस्पतिम् । "इन्द्रं दानाय दानार्थं चोदय" प्रेरय । आहुतिरुच्यते । "वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं" च । वाजिनो देवाः ॥ २७ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर !

त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पति-मिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्त्तारं सूर्य्यम् । वाजिनमश्ववन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वा-जिन देवाश्वं वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अच्छावदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वꣳ हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

"अग्ने अच्छ" अनुष्टुब्वाग्नेयी । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । हे अग्ने "अभिवद" इहात्र स्थितान् "आसं-धानः" अस्मान् "प्रति नः सुमना भव" । प्रतिन इत्यनयोः पदयोः व्यत्ययः कर्त्तव्य इति । अस्मान् प्रति सुमनाः शोभन-मनस्को भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्" । प्रयच्छ देहि नः अस्म-भ्यं हे सहस्रजित् बहुना जेतः । "त्वं हि धनदा असि" । हि शब्दो यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिद्देवता-विशेषः ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकमच्छ-वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । निपातस्य चेति संहि-तायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य । किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणा-र्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः ! स-हस्राणां योधानां वा जेतः ! हि यस्मात् त्वं स्वभावतो धनदा ध-नस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यच्छत्वर्य्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र वा-ग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

"प्र नो यच्छतु" । गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । "प्रयच्छतु नो" ऽस्मभ्य"मर्यमा" । प्रयच्छतु च बृहस्पतिः" । प्रकर्षेण च वाग्देवी" दानादिगुणयुक्ता । "ददा तु नः" अस्मभ्यम् ॥२९॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्य्यविशेषो नो

ऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्यं त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रियें दधामि बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिंञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । "सरस्वत्यै वाचो यन्तुः" । सरस्वत्या "वाचः नियमनकर्त्र्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये "दधामि" स्थापयामि । "बृहस्पतेष्ट्वा" । बृहस्पतेश्च त्वा साम्राज्येन सम्राड्भावेन "अभिषिञ्चामि" असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

का० (१४, ५, २२) शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमान शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्र्याः । पुंस्त्वमार्षम् । नियमनकर्त्र्याः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किञ्च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदंजयत्तमुज्जेषम् । अश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदंजयतां तानुज्जेषम् । विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रींल्लोकानुदंजयत्तानुज्जेषम् । सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदंजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदंजयत्ता उज्जेषम् । सविता षडक्षरेण षडृतूनुदंजयत्तानुज्जेषम् । मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान् पशूनुदंजयँस्तानुज्जेषम् । बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदंजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ।

मि॒त्रो नवा॑क्षरेण त्रि॒वृत॑ꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒त्तमुज्जे॑षम् । वरु॑णो॒ दशा॑क्षरेण वि॒राज॒मुद॑जय॒त्तामुज्जे॑षम् । इन्द्र॒ एका॑दशाक्षरेण त्रि॒ष्टुभ॒मुद॑जय॒त्तामुज्जे॑षम् । विश्वे॑ दे॒वा द्वाद॑शाक्षरेण॒ जग॑ती॒मुद॑जय॒ꣳस्तामुज्जे॑षम्॥३३॥

वस॑वस्त्रयो॑दशाक्षरेण त्रयो॒द॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒ꣳस्तमुज्जे॑षम् । रु॒द्राश्चतु॑र्दशाक्षरेण चतु॒र्द॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒ꣳस्तमुज्जे॑षम् । आ॒दि॒त्याः पञ्च॑दशाक्षरेण पञ्च॒द॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒ꣳस्तमुज्जे॑षम् । अदि॑तिः॒ षोड॑शाक्षरेण षो॒ड॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒त्तमुज्जे॑षम् । प्र॒जाप॑तिः स॒प्तद॑शाक्षरेण स॒प्त॒द॒शꣳ स्तोम॒मुद॑जय॒त्तमुज्जे॑षम् ॥ ३४ ॥

अथोज्जितीर्वाचयति । "अग्निरेकाक्षरेण"प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्" ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः। स एष सप्तदशप्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते । अग्निः एकाक्षरेणच्छन्दसा प्राणमुदजयत् तमहमप्येकाक्षरेण च्छन्दसा उज्जेषम् । एवं सप्तदशोज्जितीर्व्याख्येया ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

का० (१४, ५, २६) अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्वेति । चतुष्कण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्त (१४, ५, १) तद्वत् कृत्वेत्यर्थः तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामाह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्य्यामित्यर्थः ॥ अ-

श्विनौ देवौ द्व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान् पशूनुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयत् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥ आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम् ॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा । अग्निने-

त्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा । यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यो स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरि सद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा ॥ ३५॥

वाजपेयः समाप्तः । अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत् "एष ते निर्ऋते भागः" स्वयं प्रदीर्णेन जुहोति । पृथिव्यत्र निर्ऋतिशब्देनोच्यते । एष ते तव हे निर्ऋते भागः ते च सेवस्व पञ्चधाहवनीयं व्युह्य प्रतिदिशं जुहोति । "अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः" । देवार्षं प्रागध्यायात् । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अग्निर्नेता येषां देवानां ते अग्निनेत्राः तेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । "पुरः सद्भ्यः" पुरः सीदन्तीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणार्द्धे" जुहोति । "यमनेत्रेभ्यो" । देवेभ्यः । शेषं तुल्यव्याख्यानम् । अथ पश्चार्द्धे जुहोति । "विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः" । अथोत्तरार्द्धे जुहोति । "मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो" देवेभ्यः । अथ मध्ये जुहोति । "सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः दुवस्वद्भ्यः" । "दुवःशब्देन हविरभिधीयते तद्येष्वस्ति ते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ का० (१५, १, ९-१०) अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चार्द्धविष्यमश्रं स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयम्प्रदीर्णे इरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति । फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृशदधस्तान्निहितशम्यापश्चाद्भागे शस्त्रं पतित यद्धविस्तण्डुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे ऊषरे वोल्मुकाग्निं संस्थाप्य तद्धविर्जुहोतीति सूत्रा-

र्थः ॥ पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋतिरत्र पृथिवी हे निर्ऋते पृथिवि ! एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० (१५, २, २०) पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षमिष्टा कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति ॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यजूंषि देवदेवत्यानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः । पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुन्नेत्राः उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वद्भ्यः परिचर्यावद्भ्यः यद्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तदेषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

ये दे॒वा अ॒ग्निने॑त्राः पु॒रः॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ । ये दे॒वा य॒मने॑त्रा दक्षिणा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ । ये दे॒वा वि॒श्वदे॑वनेत्राः पश्चात्॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ । ये दे॒वा मि॒त्रावरु॑णनेत्रा वा म॒रुन्ने॑त्रा वोत्तरा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ । ये दे॒वाः सोम॑नेत्रा उप॒रि॒सदो॒ दुव॑स्वन्त॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ३६ ॥

सार्द्धं समुह्य जुहोति । "ये देवा अग्निनेत्राः पुरः सदः" तेभ्यः स्वाहा । तुल्यव्याख्यानाः पञ्चमन्त्रा ऋजवः ॥ ३६ ॥

का० (१५, १, २१) उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति। पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या। ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः। ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः। ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा॥ ३६॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य। दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि॥ ३७॥

अपामार्गहोमः। उल्मुकमादत्ते "अग्ने सहस्व पृतनाः" आग्नेय्यनुष्टुप्। हे भगवन्नग्ने सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रामान्। किञ्च "अभिमातीरपास्य।" सपत्नोऽभिमातिरुच्यते, सपत्नांश्च अपास्य। असु क्षेपणे अस्यतद्रूपम्, अपाक्षिप। कस्मान्नु, नरेवं त्वमुच्यसे यत आह "दुष्टरस्तरन्नरातीः" तरतेस्तृणातेर्वा दुष्टरः। अशक्यप्रातिक्रियो दुर्निवारस्त्वम्। किं कुर्वन् तरन्नरातीः "विनाशयन् शत्रुसेनाः। किञ्च "वर्चोधा यज्ञवाहसि"। वर्च इत्यन्ननामसु पठितम्। अन्नस्य धाता वा वर्चस ओजसो वा धारयितासि। यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यजमाने॥ ३७॥

का० (१५, २, ५) अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति। अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात्॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा। हे अग्ने! त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव। तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपाक्षिप निवर्त्तय। असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम्। किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि। दधातेर्लुङि रूपम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्त्तुमशक्यः अशक्यप्रातिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः। अरातीः

शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन् विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । उपाᳪंशोर्वीर्य्येण जुहोमि हतᳪंरक्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा वधाय । अवधिष्म रक्षोऽवधिष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

जुहोति । "देवस्य त्वा" । व्याख्यानम् । "उपांसोर्वीर्य्येण जुहोमि" । अतो "हतं" हिंसितं "रक्षः स्वाहा" सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । स्रुवं प्रास्यति । "रक्षसां त्वा वधार्थम्" प्रास्यामीति शेषः । प्रत्यागच्छति । "अवधिष्म" । हतवन्तो वयं रक्षः । जातावेकवचनम् । अवधिष्म । अमुमिति नामग्राहम् असाविति च । अथ कोऽर्थः । हतवन्तो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मा वा हतोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

का० [१५, २, ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः । त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का० (१५, २, ७) रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि होमं कुर्य्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां बधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० (१५, २, ७,) अबधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति । अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो राक्षसजातिं वयमबधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमबधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

सविता त्वा सवानाᳪं सुवतामग्निर्गृहपतीनाᳪं सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय

रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥३९॥

गृहीत्वा दक्षिणयजमानबाहुं जपति । "सविता त्वां सवानाम्" । प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवताम् अभ्यनुजानातु । स हि तेषामीष्टे "अग्निर्गृहपतीनाम्" आधिपत्ये सुवतामित्यनुवृत्तिः । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । "बृहस्पतिर्वाचे" वागर्थमभ्यनुजानातु "इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय" । ज्येष्ठभावायार्थे सुवताम् । "रुद्रःपशुभ्यः" । पश्वर्थं सुवताम् । "मित्रः सत्यः" । सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सुवताम् । "वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् ॥ ३९ ॥

का० (१५, ४, १२—१५) उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिण गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति । अष्टौ देवसूहवींषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिण तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थान यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा—षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्याः सुआदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितु त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां । नानाधिपत्यानि ददात्विति वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

इमं देवा असपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

"इमन्देवा असपत्नं सुवध्वम्" । इमं राजानं हे देवा अपसपत्नं सुवध्वम् । "महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय" ज्येष्ठभावाय । महते च जनानां "राज्याय" । इन्द्रस्य च "इन्द्रियाय" वीर्याय । सुवध्वमिति प्रत्येकं सम्बन्धः । "इमम् अमुष्यपुत्रम्"। अमुष्येति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यन्तं नाम गृह्यते । अमुष्यै पुत्रम्" । अमुष्यै इति यजमानस्य मातुर्नामग्रहः । "स आदित्ये न दिवं मिथुनं समभवत्" इत्यादिश्रुतिः । इममुष्य पुत्रमित्यादिस्तृतीयपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः । "अस्यै विशे" । जनपदनामग्राहः । "एष वः अमी राजा" । एष वः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या । हे देवाः सवित्रादयः ! इममुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्व प्रेरयध्वम् । किमर्थं महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्य जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय

आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठ्यन्त यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम । अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः ! वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रा वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः। याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः॥ १॥

"अपो देवा मधुमतीः"। वरुणस्यार्षं माक्‍ चरकसौत्रामण्याः। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। या अपे देवाः मधुमतीः मधुस्वादोदकाः "अगृभ्णन्" गृहीतवन्तः। "ऊर्जस्वतीः" अन्नवतीः "राजस्वः" राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः "चितानाः" चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः किञ्च "याभिरद्भिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्" । अभिषिक्तवन्तः। देवा इत्यनुवृतिः। "याभिः इन्द्रम् अनयन्" नीतवन्तः। "अत्यरातीः"। अतीत्य अरातीः अदनवतीः शत्रुसेनाः। प्रकृतत्त्वाद्देवाः पदमस्ति। ताः गृह्णामीति शेषः॥ १॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्मोक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणी चोच्यते॥ तत्र का० (१५, ४, २०—२२) इडान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवान्नत्वेतराः पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु (१५, ४, ३३) सारस्वतीर्गृह्णान्यपो देवा इति। इडाग्रहणं कार्य्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषा भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति। तत्र विशेषः। निमित्तवशात्प्राप्त्या नैमित्तिकाः यथान्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्वाः गोरुल्व्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भान् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात्। तत्र मन्त्रानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति॥ चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः।

अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपोऽगृभ्णन् गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु विशिष्टाश्चरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवसत्वात् परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्र देवमराती शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति अनेरुपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनन्तरं हुत्वा षोडशापो गृह्यन्ते । तत्र प्रथमो होममन्त्रः द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । नदीप्रवाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा या ऊर्मीन्यर्देतः । तां गृह्णाति । स यः प्रत्यङ्ङुदर्दति प्राङुद्गच्छति तं गृह्णाति । "वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः" । यस्त्वं वृष्णोवर्षितुः सेक्तुः सम्बन्धी ऊर्मिरसि । वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः । "राष्ट्रदाश्च" । राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां ब्रूमो राष्ट्रं मे मह्यं देहि । स्वाहा गृह्णामि । "वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्रममुष्मै" । अमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः । "देहि" । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । द्वितीयमूर्मिं गृह्णाति । "वृषसेनोऽसि" । वृषा युवोच्यते । वृषप्रधाना सेना यस्य स वृषसेनः । स्यन्दमानाः ॥ २ ॥

का० [१५, ४, ३४] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्ण ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति (१५, ४, २३) अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मी इति । सारस्वती-

गादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृष्ण ऊर्मिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननामग्राह्यम् वृष्ण ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृष्ण ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कल्लोल ! त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदा राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावतः एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेन । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अ॒र्थेत॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दत्त॒ स्वाहा॑ । अ॒र्थेत॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त । ओज॑स्वती स्थ रा॒ष्ट्रं मे॑ दत्त॒ स्वाहा॑ । आपः॑ परिवा॒हिणी॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दत्त॒ स्वाहा॑ । आपः॑ परिवा॒हिणी॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त । अ॒पां पति॑रसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दे॒हि स्वाहा॑ । अ॒पां पति॑रसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दे॒हि । अ॒पां गर्भो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दे॒हि स्वाहा॑ । अ॒पां गर्भो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दे॒हि ॥ ३ ॥

"अर्थेत स्थ राष्ट्रदाः" । अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता अर्थेतः । अस्तेर्बहुवचनं स्थ इति । "राष्ट्रदाः" । एतदपि बहुवचनम् । "राष्ट्रं मे दत्त" । दत्तेति ददा-

तेर्बहुवचनम्। व्याख्यातमन्यत्। प्रतिलोमा तु "ओजस्वतीः" ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः स्यन्दन्ते। "अपयती"। "आप परिवाहिणीः"। हे आपः याः यूयं परिवाहिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्थ। उक्तमन्यत्। "नदीपतिः"। अपां पतिरसि। ऋज्वर्थः। "निवेष्ट्यम्" वेष्ट वेष्टने अस्य निपूर्वस्यान्त्यण्यापत्यानिवेष्ट्य आवर्त्त उच्यते। स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यागता आपः॥ ३॥

का० (१५, ४, १४) स्यन्दमाना इति। नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति॥ अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम्॥ का० (१५, ४, २५) प्रातिलोमाः। वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने॥ हे आपः! यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ॥ का० (१५, ४, २६) अपयतीरिति। वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने॥ हे आपः! यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तमन्यत्॥ का० (१५, ४, २७) नदीपतिमिति। समुद्रस्यापां होमादाने॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि॥ का० [१५, ४, २९] निवेष्या इति। निवेष्य आवर्त्तस्तद्भवा निवेष्याः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने। हे जलभ्रम! त्वमपां गर्भो मध्यवर्त्ती भवसि॥ ३॥

सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। व्रजक्षित

स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शक्करी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । शक्करी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

"सूर्यत्वचस स्थ" । सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः "आतपवर्ष्याः स्थ" । सूर्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदाः" । सूर्यवर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । "सरस्याः" "मान्दा स्थ" । मन्दतेर्मोदनार्थस्य मन्दः तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहूदकत्वात्, तत्र भवा आपो मान्दाः । कूप्याः गृह्णाति । "व्रजक्षित स्थ" । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । इह तूदकवत्त्वसाम्यात्कूप उच्यते व्रजे क्षियन्ति व्रजाक्षितः प्रुष्या अवस्यायाः । "वाशा स्थ" । वश कान्तौ । कामिता अभिलषिताः स्थ । ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुत्वात् । "मधु शविष्ठा स्थ" । शव इति बलनाम, शविष्ठा बलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशमनत्वात् । उक्तञ्च । 'त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्तिवातलमिति' । गोरुल्ब्या गृह्णाति । "शक्करी स्थ" । शक्लृ शक्तौ । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' । शक्नुवन्ति हि

गावो जगदुद्धर्तुं वाहदोहादिभिः । "पयः जनभृतः" । जनान् । हि पयो बिभर्ति बालभावे । "घृतम् । विश्वभृतः" । विश्वं सर्वं देवाद्यपि घृतं बिभर्ति । मरीचीः । "आपः स्वराज स्थ" । हे आपः या यूयं स्वराज स्थ स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ता अनन्याश्रितराज्या इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । औदुम्बरपात्रे समासिञ्चत्येताः । "मधुमतीः" । मधुमतीर्मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिरद्भिः पृच्यन्तां सृज्यन्ताम् । "महिमक्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे वन्वानाः" वन्नोतिः सम्भजनार्थः । सम्भजमानाः । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति । "अनाधृष्टाः" अनाधर्षिताः रक्षोभिः सीदत उपविशत । "सहोजसः" सवीर्याः सहबलेन । किङ्कुर्वाणाः । महिमक्षत्र क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

का० (१५, ४, ३०) स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातप इति । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्त्तमानास्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं सूर्य्यत्वचसो भवथ सूर्य्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची ॥ का० (१५, ४, ३१) अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने ॥ सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२) सरस्या इति । तडागभवास्वप्सु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मदन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथः ॥ का० (१५, ४, ३२) कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु (निघ० १, १०, ११) पठितम् अत्र तूदकधारणसामर्थ्यात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजाक्षितः ॥ का० (१५, ४, ३२) प्रुष्वा इति । प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति औषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः

अवश्यायरूपाः तृणाग्रेषु स्थितास्तासु चलाक्षेपेण ता आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुत्वा प्राह्याः ॥ वाशाः स्थ । वश कान्तौ उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का० [१५, ५, ३२] मध्विति । मधुनि होमादाने ॥ हे मधुरूपा ! आपः ! यूयं शविष्ठाः । शव इति बलनाम (निघ० २, ९, ३) बलिष्ठा बलदात्र्यो भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु ॥ का० (१५, ४, ३२,) गोरुल्व्या इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमादाने ॥ शक्करीः । शक्ल शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप्प्रत्ययः वनो र चेति [पा० ४, १, ७,] ङीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ ॥ का० (१५, ४, ३२) पय इति । दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् । हे आपः ! यूय जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृतः ॥ का० (५, ४, ३२) घृतमिति । घृते होमादाने ॥ हे घृतरूपा आप ! यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः ॥ का० (१५, ४, ३५,) आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजतीति । रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् ॥ नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति ह्रयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिष चेति श्रुतेः (५, ३, ४, २६) । हे आप ! मरीचिरूपा यूयं स्वराजःस्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का० (१५, ४, ३६,) औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति । एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति । मन्त्रावृत्तिः ॥ अब्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता एताः महि महत् क्षत्र बल क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः ॥ का० (१५, ४, ३७) मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति । औदु-

स्वरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति ॥ अब्देवत्यम्। हे आपो! यूयं सीदत तिष्ठत। किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहौजसः ओजसा सहिताः। बलयुक्ताः। तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात्। अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑। सोमा॑य॒ स्वाहा॑। स॒वि॒त्रे स्वाहा॑। सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑। पू॒ष्णे स्वाहा॑। बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑। इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑। घोषा॑य॒ स्वाहा॑। श्लोका॑य॒ स्वाहा॑ अꣳशा॑य॒ स्वाहा॑। भगा॑य॒ स्वाहा॑। अ॒र्य॒म्णे स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

व्याघ्रचर्मारोहति। "सोमस्य त्विषिः"। सोमस्य दीप्तिर्भवसि यतः अतः "तव इव" यथा तव त्विषिरेवं मम त्विषिर्भूयात्। "यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेनसोमस्य त्विषि" रितिश्रुतिः। षट्पुरस्तादभिषेकस्य पार्थानि जुहोति। अग्नये स्वाहेति प्रतिमन्त्रम्। षडुपरिष्टात्। "इन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

का० (१५, ५, १) व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति। मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्व्याघ्रचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम्। हे चर्म! त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुतेः (५, ३, ५ ३) ॥ का० (१५, ५, ३) पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् (१५, ५, ३४) पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति। पार्थसंज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्त सकृद्गृहीताज्यै ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोति सोमः। सूते सुवति प्रेरयति वा सविता। सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा

सरस्वती । पुष्णाति पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः । घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः । अंश विभाजने धातुः । भज्यते सेव्यते स भागः । इयर्त्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा ॥ एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

प॒वित्रे॑ स्थो वैष्ण॒व्यौ॑ । स॒वि॒तुर्वः॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ । अनि॑भृष्टमसि वा॒चो बन्धु॑स्तपो॒जाः सोम॑स्य दा॒त्रम॑सि॒ स्वाहा॑ राज॒स्वः॑ ॥ ६ ॥

पवित्रे करोति "पवित्रे स्थः" । पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" । व्याख्यातम् । उत्पुनाति । "सवितुर्वः" । व्याख्यातम् । "अनिभृष्टमसि" । अत्र मन्त्रावयवा एकवचनान्ताः श्रुत्या तु बहुवचनान्ता व्याख्याताः आपोऽत्राभिधेया इति । अतः श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते । भ्रजो पाक इत्ययं धातुः ऋषिणा व्याख्यातः । अनिभृष्टमसीति । कोऽर्थः अनाधृष्टाः स्थ रक्षोभिः । "वाचोबन्धुः" । वाचः । बन्धुभूताः । "यावद्ध्रै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचो वदन्तीति" श्रुतिः । "तपोजाः" । तपः शब्देनाग्निरुच्यते तस्माज्जायन्ते । "अग्नेर्वै धूमो जायत" इत्यादिश्रुतिः । "सोमस्य दात्रमसि" । सोमस्य दात्र्यः स्थः । "यदा वा एनमेताभिरद्भिः पुष्णन्ति" इत्यादिश्रुतिः । "स्वाहा राजस्वः" । स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वः भवथ । राजानं या सुवन्ति जनयन्ति ता राजसुवः ॥ ६ ॥

का० (१५, ५, ४) पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्थः व्याख्यातम् (१ अध्या० १२ का०) ॥ का० (१५, ५, ५) ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति । भूहिरण्याभ्यां दर्भ-

पवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अब्देवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपः ! वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आपः यूयमनिभृष्टाः स्थ । भ्रस्ज पाके अयं धातुर्धृष्ट्यर्थे व्याख्यातः अनिधृष्टाः न नितरां धृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । वाचो बन्धु. वाण्या बन्धुभूताः यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुतेः (५, ३, ५, १६) आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः (५, ३, ५, १७) वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् (तैत्तिरी० आरण्य० ८, १) । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवतीति श्रुतेः (५, ३, ५, १८) सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाᳬशिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

अभिषेचनीष्वेनां व्यानयति । "सधमादो द्युम्नीः" । अब्देवत्या वारुणी त्रिष्टुप् । या एताः सधमादः सहमदनाः सह एकस्मिन्पात्रे माद्यन्ति मदनं कुर्वन्ति ताः । द्युम्नीः वीर्यवत्यः । आपः एताः "अनाधृष्टा" अनभिभूता रक्षोभिः । "अपस्यः" अप इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्यः । "वसाना" । वस आच्छादने आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः । तास्व-

प्सु "पस्त्यासु" । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम् । गृहरूपासु विशां रूपेणावस्थितासु । "चक्रे" कृतवान् । "वरुणो राजा "सधस्थम्" सहस्थानं प्रतिष्ठाम् । कथंभूतो राजा वरुणः । "अपां शिशुः" । अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति" इति श्रुतिः । "मातृतमासु" अतिशयेन निर्मात्रीषु । "अन्त"र्मध्ये । चक्रे सधस्थमिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

का० (१५, ५, ६) अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमात इति । उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पालाशोदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयते क्विप् । सध मादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः । द्युम्निनी· द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः (निरु० ५, ५) । अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः । अप इति कर्मनाम (नघ० २, १, १) अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्यः । तत्र साधुरिति यत् सुपां सुलुगिति जसः सुरादेशः । वसाना वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालक अपां वा एष शिशुर्भवति या राजसूयेन यजत इति श्रुतेः (५, ३, ५, १९) वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु (निघ० ३, ४, ६) पठितम् गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

क्षत्रस्योल्वमसि । क्षत्रस्य जराय्वसि । क्षत्रस्य योनिरसि । क्षत्रस्य नाभिरसि । इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । मित्रस्यासि वरुणस्यासि । त्वयायं वृत्रं बधेत् । दृवा-

सि । रुजासि । क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चम् । पातैनं प्रत्यञ्चम् । पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

तार्प्यं परिधापयति । "क्षत्रस्योल्बमसि" । उल्बङ्गर्भाधारमुदकम् । पाण्ड्वं परिधापयति । "क्षत्रस्य जराय्वसि" । जरायुर्गर्भवेष्टनम् । अधिवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसि" । गर्भसम्भवस्थानं योनिः । उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति । "क्षत्रस्य नाभिरसि" । नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याशयः । अथ धनुरधितनोति । "इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि" । इन्द्रस्य सम्बन्धि यद्वार्त्रघ्नम्, वृत्रो येन हत इति वार्त्रघ्नं धनुरासीत्तत्त्वमसीति शेषः । बाहू विमार्ष्टि । "मित्रस्य त्वमसि" मित्रस्य सम्बन्धी त्वमसीति दक्षिणम् । "वरुणस्यासि" । वरुणस्य सम्बन्धि त्वमसीति सव्यम् । धनुः प्रयच्छति । "त्वयायं वृत्रं वधेत्" धनुषा अयं यजमानो "वृत्रं शत्रुं वधेत् । हन्यात् । तिस्र इषूरादत्ते । "दृवासि" दृ विदारणे, दृणातीति दृवा । "रुजासि" । रुजो भङ्गे । अस्य रुजा । "क्षुमासि" । क्ष्मायी विधूनने । अस्य क्षुमा । यजमानाय प्रयच्छति । "पातैन प्राञ्चम्" । पालयत एनं यजमानं प्रागञ्चनम् । प्रत्यगञ्चनं तिर्यगञ्चनम् । "दिग्भ्यः पात" अन्याभ्यो दिग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥

का० (१५, ५, १५) तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् (१५, ५, ७) तार्प्यं परिधापयतीति । तार्प्यपाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्प्यं क्षौम वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्प्यद्वचनम् हे तार्प्य ! त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का० (१५, ५, १२) पाण्डवं निवस्त इति । रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्ड्वद्वचनम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भ-

वेष्टनचर्म हे पाण्डव । त्वमसि ॥ का० (१५, ५, १३) अधीवासं प्रतिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास ! त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भसम्भवस्थानं योनिः ॥ का० (१५, ५, १३—१४) उष्णीषःसंवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति । शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहित-वासो नीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उष्णीषदैवतम् । हे उष्णीष ! त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः (निरु० ४, २१) ॥ का० (१५, ५, १७) इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति । अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति । धनुर्दैवतम् । हे धनुः ! त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रघ्न वृत्रनाशकं धनुरसि तदा तनोमीति शेषः ॥ का० (१५, ५, १८) मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि ॥ बाहुदैवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे ! त्वं मित्रसम्बन्धी भवसि हे वामबाहो । त्व वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का० (१५, ५, ९) धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्दैवतम् । हे धनुः ! अय यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्र शत्रु वधेत् हन्यात् ॥ का० (१५, ५, २०) दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति । दृवासीत्यादि-मन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्यजूंषि इषुदेवत्यानि । हे इषो ! त्वं दृवासि दृ विदारणे दृणाति शत्रून् विदारयति दृवा । हे इषो ! त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति रुजा । हे इषो ! क्षुमासि क्षमायी विधूनने क्ष्मायति शत्रून् कम्पयति क्षुमा ॥ यजमनाय ददाति । हे इषवः । प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात पालयत । प्रत्यञ्च प्रत्यगञ्चन पश्चिमदिश्यवस्थितमेन यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

आविर्मर्याः । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । आवित्त इन्द्रो वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ ।

आविंत्तः पूषा विश्ववेदाः । आविंत्ते द्यावापृथिवी विश्वशंम्भुवौ । आविंत्तादितिंरुरुशंर्मा ॥ ९ ॥

अथैनमाविदो वाचयति । "आविर्मर्याः" । आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिरित्याविदः । आविर्मर्याः । मर्या इति मनुष्यनाम हे मर्या आविः प्रकाशः प्रकटोऽयं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यते । कथिते च श्रुतिः "प्रयोजनं वदति । सोऽस्मै सवनमनुमन्यते इत्याविर्मर्या इत्याद्येकवचनादिभिः । स वो जन्म उत्पत्तिरिति यावत् । "आवित्तो अग्निर्गृहपतिः" । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायन्ते । आविदितो ज्ञापितो ऽग्नये गृहपतये यजमानः । "आवित्त इन्द्रः" आविदित "इन्द्राय वृद्धश्रवसो" । वृद्धं श्रवो धनं यस्य स वृद्धश्रवाः । "आवित्तौ मित्रावरुणौ" । आविदितो "मित्रावरुणाभ्यां धृतव्रताभ्यां व्रतमिति कर्मनामधारितकर्मभ्याम् । "आवित्तः पूषा" । आविदितः पूष्णे विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा । "आवित्तो द्यावापृथिवी" । आवित्तोद्यावापृथिवीभ्यां विश्वशंभूभ्याम् । सर्वं सुखेन सम्भवायित्रीभ्याम् । "आवित्तादितिः" । आविदितोऽदितम् । उरुशर्मणे उरु पृथु महत् । शर्म शरणं यस्याः सा तथोक्ता । सर्वा एवाविदः श्रुत्या लक्षणया व्याख्याताः । तद्यथा "आविर्म्मर्य्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अनिरुक्त इत्यादि" स्तास्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्त्राणां मन्यक्षवृत्तित्वात्॥९॥

का० (१५, ५, २१) आविर्मर्या इति वाचयतीति । इषुसमर्पणान्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानावित् संज्ञान् यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिर्दैवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु (निघ० २, ३, ११) पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थ । यद्वा हे मर्य्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यते इति शेषः ॥

आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते (५, ३, ५, ३२—३७) गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १, ७) धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तो । आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्त ॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां तौ विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

अवेष्टा दन्दशूकाः । प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथन्तरꣳ साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

केशवास्ये लोहाय समाविध्यति । "अवेष्टा दन्दशूकाः" । अवेष्टाः । अविपूर्वो यजिर्नाशने वर्त्तते । नाशिताः दन्दशूकाः अत्यर्थं दशनशीलाः । मृत्यव इहाभिप्रेताः । "तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयती"ति श्रुतेः । सुन्वन्तमो क्रमयन् । दिशो वाचयति । "प्राचीमारोह" । प्राचीं दिशमाक्रमस्व । आक्रममाणं च त्वा "गायत्री अवतु" पालयतु । "रथन्तरञ्च साम" त्वामवतु । "त्रिवृत् स्तोमः" त्वामवतु । "वसन्त ऋतुः" त्वामवतु । "ब्रह्मद्रविणं" ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः । ब्राह्मणजातेः साधनभावाद्धनत्वमुच्यते ॥ १० ॥

का० (१५, ५, २२) अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्त उपविष्टायेति । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेश-

नरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति ॥ मृत्युनाशनं यजुः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टा नाशिता भवन्त्विति शेषः। तद्यो मृत्युर्यो बधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः (५, ४, १, १) ॥

का० (१५, ५, २३) सुन्वन्त माक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति। यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति ॥ पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे यजमान! त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व ताथाविध त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु। साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम (छ० संहि० १, ३, १, ५, १—२, १, १, ११,) त्वां रक्षतु। स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु। ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु। ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते। त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे (पञ्चविंशब्रा० २, १) आम्नातम्। तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अस्यायमर्थः। उपास्मै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति (ऋ० संहि० अष्ट० ६, ८, ३६ म० ९, १, ५) तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत्। काभिस्तिसृभिः ॥ प्रथमया। त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीत भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः। द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत्। अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमस्त्रन्धिना विशिष्टा स्तुति सम्पद्यते सेयं स्तुतिरुद्यतीति नाम्ना सम्पद्यते इत्यर्थः ॥१०॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु वैरूपꣳ साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजꣳ सामैकविꣳश स्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम् ॥ १३ ॥

ऊ॒र्ध्वामारो॑ह प॒ङ्क्तिस्त्वा॑वतु शाक्वररैव॒ते साम॑नी त्रिणवत्रयस्त्रि॒ꣳशौ स्तोमौ॑ हेमन्तशिशि॒रावृतू वर्चो॒ द्रवि॑णम् । प्रत्य॑स्त॒ं नमु॑चेः शिर॑ः ॥ १४ ॥

एवं दक्षिणामारोहेति चतस्रः कण्डिका व्याख्येयाः छन्दः सामस्तोम ऋतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः । चतुर्थ्यां कण्डिकायां "फलं द्रविणमिति पठ्यते । तत्र धान्यफलं वा यज्ञफलं वा अभिप्रेतम् । "वर्चो द्रविण"मित्यत्रापि तेजो ब्रह्मवर्चसं वा अभिप्रेतम् । सीसं निरस्यति । "प्रत्यस्तम्" । असु क्षेपणे । प्रतिगृह्य क्षिप्तम् । "नमुचे" रसुरस्य शिरः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप् छन्दः । त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम (छ० संहि० १, ३, १, १, ५, २—२, २, १, १२, १) । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्मऋतुः । द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणमवत्विति वा । पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः (पञ्चवि० ब्रा० २, ४) पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती छन्दः त्वामवतु । यद्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूप साम (छ० संहि० १, ३, २, ४, ६—२, २, २, ११, १) । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम् । एते त्वामवन्तु । यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्त-

दशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चवि० ब्राह्म० २, ७] पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशोमसा सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य त्रिविधा स्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वमुदीचीं दिशमारोह । अनुष्टुप् छन्दः । पिबा सोमामिन्द्र मन्दतु त्वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम (छ० संहि० १. ५, २, १, ८) । एकविंशः स्तोमः । शरदृतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम् । एते त्वामवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः (पञ्चवि० ब्रा २, १४) सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान ! ऊर्ध्वां दिशमारोह । पङ्क्तिः छन्दः । प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम (छ० संहि० २, ९, १, १४, १) रेवतीर्नः सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [छ० संहि० १. २. २, १, ९—२, ४. १, १४, १] त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् । एते त्वामवन्तु । यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम एवमाम्नातः (प० ब्रा० ३, १) नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वि-

तीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्त्रिवृन्नामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशः स्तोम एवमाम्नातः (प० ब्रा० ३, ३) एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्ते वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः । का० (१५, ५, २४) आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मणश्चाग्रभाग निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् । असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । अस्यु क्षेपणे प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसरूपेण ॥ २४ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । मृत्योः पाहि । ओजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

व्याघ्रचर्मारोहति । "सोमस्य त्विषिरसि" व्याख्यातम् । रुक्ममधः पदं कुरुते । "मृत्योः पाहि" । हि रुक्म "मृत्योः सकाशान्मां गोपाय । शिरसि च रुक्मं करोति । "ओजोऽसि" ओज इति मनोवृत्तिः, जेष्याम्यमुमिति या प्रतिज्ञा सोच्यते । "सह" इति बाह्यं बलमुच्यते । "अमृत" इति प्रकटार्थम्॥१५॥

का० (१५, ५, २५) व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् । चर्मदेवत्यम् । व्याख्यातम (क० ५) । का० (१५, ५, २६) रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण ! मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय । का० (१५, ५, २७) शिरसि च नवतर्द्मं शततर्द्मं वौजोऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य ! त्वमोजोऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शा-

रीर बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्यश्च । आरोहतं वरुण मित्र गर्त्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

बाहू उद् गृह्णाति। "हिरण्यरूपा उषसो" मित्रावरुणस्त्रिष्टुप्यजुरन्ता । "मित्रोऽसिवरुणोऽसी"ति यजुः । हे हिरण्यरूपौ मित्रावरुणौ यौ युवां "उषसो विरोके"। उषसो व्युत्थानकाले । उभावपि हे इन्द्रौ । इदि परमैश्वर्ये । परमेश्वरौ । "उदिथः" उद्गच्छथः । "सूर्यश्च" ययोर्युवयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ युवाम् "आरोहतम्" हे वरुण "मित्र गर्त्तं पुरुषम्" । "बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्त इति श्रुतिः । अध्यात्मविषयं व्याचष्टे । अधिदैवं तु "गर्त्तो रथः । ततश्चक्षाथमदितिं दितिं च । ततोऽनन्तरं पश्यतम् । अदितिम् । अदीनम् । स्वकर्मविहितानुष्ठातारम्, दितिं दीनं नास्तिक वृत्तिम् । अमुमेवार्थं श्रुतिराह "ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतदाह" अपरो मन्त्रविकल्पः" "मित्रोऽसि वरुणोऽसि" । बाहू एवोच्येते । मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वमसि ॥ १६ ॥

का० (१५, ५, २८) बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति । यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति । मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो ! हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो ! तौ युवां गर्त्तं पुरुषमरोहतमारोहणं कुरुतम् । बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्त इति (५, ४, १, १५) श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम । तौ कौ या युवामुभौ द्वौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदिथः उदयं कुरुथः । एतर्लोटि मध्यमद्विवचने इथ इति

रूपम् । सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तेथे इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः । अधिदैव त्वयमर्थः ॥ हे वरुण ! हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ ! युवां गर्त्त रथोपरिभागं गर्त्तसदृशमारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकीलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्त्तसदृशो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मण इति (निरु० ३, ५) यास्कोक्तेर्गर्त्तो रथः । यौ युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उदगच्छथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किम्भूतौ हिरण्यरूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणानन्तरमादितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह (५, ४, १, १५) ततः पश्यतᳬ स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति ॥ का० (१५, ५, २९) मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति । हे वामबाहो ! मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

सोम॑स्य त्वा द्युम्नेना॒भि षि॑ञ्चाम्य॒ग्नेर्भ्राज॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ वर्च॑से॒न्द्रस्ये॑न्द्रि॒येण॑ । क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑तिरे॒ध्यति॑ दि॒द्यून् पा॑हि ॥ १७ ॥

यजमानमभिषिञ्चति "सोमस्य त्वा द्युम्नेन" । द्युम्नं द्योततेः । यशो वा अन्नं वा । सोमस्य त्वा द्युम्नेन अभिषिञ्चामि । "अग्नेर्भ्राजसा" अग्नेर्दीप्त्या । सूर्यस्य वर्चसा सूर्यस्य रोचिषा । "इन्द्रस्येन्द्रियेण" वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्यातानि । अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः । "क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि" । च सर्वशेषः । त्वं च एतैरभिषिक्तः सन् "क्षत्राणां सर्वेषामधिपतिः एधि भव "अतिदिद्यून्पाहि" । अतीत्यातिक्रम्य दिद्यून् । इषून् पाहि गोपायात्मानम् । "इषवो वै दि-

घून् । इषुवधमेवैनमेतदतिनयतीति” श्रुतिः ॥ १७ ॥

का० (१५, ५, ३०—३३) स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेममुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादय. पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्य्यस्येन्द्रस्य ते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति पदमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्त्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इममसुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानाᳬराजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान ! सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्यून् पाहि । दो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः । इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयतीति श्रुतेः । (५, ४, २, २) तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम ! त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

इ॒मं दे॑वा असप॒त्नᳬ सु॑वध्वं मह॒ते क्ष॒त्राय॑ मह॒ते ज्यैष्ठ्या॑य मह॒ते जान॑राज्या॒येन्द्र॒स्येन्द्रि॒याय । इ॒मम॒मुष्य॑ पु॒त्रम॒मुष्यै॑ पु॒त्रम॒स्यै वि॒श ए॒ष वो॑ऽमी राजा॒ सोमो॒ऽस्माकं॑ ब्राह्म॒णाना॒ᳬ राजा॑ ॥ १८ ॥

"इमन्देवाः । व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयः ! दशरथस्य पुत्र कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्तमिम राममसपत्नं शत्रुरहित कृत्वा महते क्षत्राय महते ज्येष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशला ! एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चाम क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः । हे यजमान ! अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादेः पूर्ववद्व्याख्या ॥ राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्य्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान ! सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ वैश्यमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ॥ हे यजमान ! इन्द्रस्य वीर्य्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ॥ श्रुत्या तु द्युम्नादि शब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यानानि ॥ १८ ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं इयानाः । ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयमाणाः ॥ विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ॥ १९ ॥

कण्डूयनाभिषेकेण कणान्प्रलिम्पेत् "प्र पर्वतस्य" । अब्दैवत्या त्रिष्टुप् । या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः पर्वतस्य पर्ववतोऽग्नेः पार्थिवस्य । स हि पर्ववान् । पौर्णमास्यमावस्याचातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः । "वृषभस्य" वर्षितुः "पृष्ठात्" । उत्थायेति शेषः । "नावः" । णू स्तुतौ । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रहोममन्त्रैरिति नाव आहुतिपरिणामभूता आपः । "चरन्ति" गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । "स्वसिचः" "

स्वयमेव सिञ्चतीति स्वसिचः । "इयानाः" । इण् गतौ । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । गमनशीलाः । ते हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति । मध्यस्थानं पृथिवीम् । तथाचोक्तम् । अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' । "ता आववृत्रन्नधरागुदक्ताः" । "आववृत्रन्" । आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवा वर्त्तन्ते । "अधराक्" । अधोऽञ्चनाः । उदक्ताः " । उन्दी क्लेदने । क्विप् । उन्दनेन क्लेदनेनस्तम्भनेनाभ्यक्ता आपः । "अहिर्बुध्न्यम्" । अहिमेव, बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवोबुध्न्यो मेघस्तं बुध्न्यं मेघं मध्यस्थानम् । " अनुरीयमाणाः" । रीयतिर्गत्यर्थः । अनुप्रविश्य मेघच्छिद्रैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा आदित्यः पर्वतशब्देनोच्यते, या एता पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य पृष्ठात् । "इयानाः" निर्गच्छन्त्यः नाव्या आपः । प्रशरन्ति सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः । नाव्या आदित्यस्य या उपरिष्टादापस्ता उच्यन्ते । तथाच श्रुतिः । "नाव्या उ एव यजुष्मत्य इष्टका" इत्युपक्रम्य "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्ती"त्याह । ताः प्रावृट्काले आवर्तन्ते । "अधराञ्चः" उदक्ता व्यक्ताः । "अहिं" मेघं "बुध्न्यम् । अनुरीयमाणाः" अनुप्रविश्य शुषिरैरनुगच्छन्त्यः । अथवा याः पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्याद्रेः वृषभस्य वर्षितुः सेक्तुः पृष्ठात् । इयानाः । नावश्चरन्ति । नावा तार्या महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः । आभिषेकपात्रेषु उदक्ता उत्क्षिप्ताः । उत्पूर्वस्याञ्चतेरेतद्रूपम् । अधराक्" अधराञ्चः अधोऽञ्चनाः । "अहिम्" अहन्तारं यजमानं शत्रूणाम् "बुध्न्यम्" बुध्न्यश-

ब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं यजमानं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः । "अनुरीयमाणाः" । यजमानं प्रत्यनुषिच्यमानाः । ता आववृत्रमित्यादिसम्बन्धनीयम् । चर्माणि त्रिर्विक्रमयति यजमानम् । "विष्णोर्विक्रमणम्" । विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च विक्रान्तं यच्च क्रान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना ॥ १९ ॥

का० [१५, ६, ८] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकादकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते । नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नाव. यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नाव । आहुतिपरिणामभूता आप. प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । ग्लानुदिभ्यां डौरिति (उणा० २ ६४) नुदतेर्डौप्रत्यः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किम्भूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति तप्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिच. स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः । इयाना एतेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति (पा० ३, २, १२९) चानशप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्त पदम् । गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डल प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात् पृथिवीम् । तदुक्तम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति (मनुः ३, ७६) । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डल प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्त्तन्ते वृतेर्णिजन्ताल्लुङि रगागमश्छान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः । अञ्चु गतिपूजनयोः । ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणा. मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूतमहिं बुध्न्यां बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्याः अन्तरिक्षे वर्त्तमानम् ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियाना निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः

प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्र्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च श्रुति [१०, ५, ६, १४] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आववृत्रन् आवर्त्तन्तो आगच्छन्ति ॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ता ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आववृत्रन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्त्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्न्यं बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भव बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः । अहिमहन्तारं शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥ का० [१५, ६, ९] चर्मणि त्रिर्विक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम ! त्व विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम ! त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम ! त्वं विष्णोः क्रान्त तृतीयपादप्रक्षेपेण जित त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूत तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजयतीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः (५, ४, २, ६) ॥ १९ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । अयममुष्यं पितासावस्य पिता । वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

जुहोति "प्रजापतेन" । प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुर्मध्या । "अयममुष्य पितासावस्य पिते"ति यजुः । हे प्रजापते "न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव"। त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्त्तमानकालसम्बन्धानि रूपाणि परि समन्ततः । ता । तानि च यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यन्ते वा । "बभूव" । अत्र नकारः सम्बध्यते । न बभूव । न भवति आत्मरूपत्त्वेन यस्मात् । अतो ब्रवीमि । "यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु" । येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु । कथंभूतम् । यजुः व्याख्यायते । अयममुष्य पिता । अयं पुत्रः अमुष्य यजमानस्य पिता । असावस्य पिता । असौ यजमानः अस्य पुत्रस्य पिता । सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्याम भवेम । "पतयो रयीणां" धनानाम् । स्वाहा सुहुतमस्तु । जुहोमि । "रुद्रपते" । हे भगवन् । रुद्र यत् । ते तव "क्रिवि" । क्रिवि हिंसाकरणयोः । कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नाम । "नमनम्" एवं रुद्रं संबोध्य अथेदानीं हव्यमाह । तस्मिन् । नाम्नि हुतम् । असि । "अमेष्टमसि" अमाशब्दो गृहवचनः । गृहे इष्टमसि । स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१५, ६, ११] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापते इति । ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति । प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब् यजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येति यजुर्युक्ता । हे प्रजापते ! त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वय यत्कामास्ते जुहुम. यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूप फलं

नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रह यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का० (१५, ६, १२) आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्ध इति । पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्यम् । हे रुद्र ! यत्ते तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति । क्रिवि हिंसाकरणयोः (धा० १५, ८९) इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह । हे हविः ! तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाची (निघ० ३, ४, ११) मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥२०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनः । मरुतां प्रसवेन जय । आपाम मनसा । समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

रथमुपावहरति । "इन्द्रस्य वज्रोऽसि" । व्याख्यातम् । तं युनक्ति । "मित्रावरुणयो"र्देवयोः "त्वा" त्वां "प्रशास्त्रोः । "प्रशासिषा" प्रशासनेन युनज्मि । तमातिष्ठति । "अव्यथायै" । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय अचलनाय वा त्वमधितिष्ठामि । "स्वधायै" । अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः । " अरिष्टः " " अनुपाहिंसितः । " अर्जुनः " अर्जनशीलः । " अर्जुनो ह वै नामेन्द्र " इति श्रुतिः । दक्षिणधुर्यं प्राजयति । "मरुतां प्रसवेन जय" । मरुतां सम्बन्धिन्यामभ्यनुज्ञायां वर्तमानः सन् शत्रून् जय । मध्ये गत्वामुद्यच्छति । "अपाम मनसा" । व्याप्नुवन्तो मनसा वयम् । तदुपरिक्रान्तभर्गः धनुरत्न्यागामुपस्पृशति । "समिन्द्रियेण संगताः स्म वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥ २१ ॥

का० (१५, ६, १५) वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीत दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्देशात्त्रयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् । हे रथ ! त्वामिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ ! त्वां युनज्मि योजयामि ॥ का० (१५, ६, १७) अव्यथायै त्वेति सुव्वमारोहतीति यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्यम । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः (५, ४, ३, ७) एवम्भूतोऽहं हे रथ ! त्वामव्यथायै । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय अचलनाय वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का० (१५, ६, १८) मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्य ! मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः ॥ का० [१५, ६, १९] गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का० (१५, ६, २०) धनुरार्त्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥२१॥

मा त॑ इन्द्र ते व॒यं तु॑राषा॒डयु॑क्तासो॒ अब्र॑ह्मता॒ विद॑साम । तिष्ठा॒ रथ॒मधि॒यं व॑ज्रहस्ता र॒श्मीन् दे॑व यमसे॒ स्वश्वा॑न् ॥ २२ ॥

अग्रेण शालामुद्यच्छति । "मात इन्द्र" । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । अत्र द्वितीयोर्द्धऽर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । "तिष्ठा रथम-

धियं वज्रहस्त" । लडर्थे लोट् । यं रथमधितिष्ठसि हे वज्रहस्त यस्मिंश्चावस्थितः "आरश्मीन्देव यमसे" । आयमसि आयच्छसि रश्मीन्प्रग्रहान् । हे देव स्वश्वान् । शोभनाश्वान् इदानीं प्रथमोर्द्धऽर्चो व्याख्यायते । व्यवहितपदसम्बन्धः प्रायः । तस्मिन्नथे ते तव स्वभूते वयम् । "अयुक्तासः" । 'आज्जसेरसुक्' । "मा विदसाम" । दसु उपक्षये कर्मणि लकारः । मा विदस्येमहि मा उपक्षीयेमहि । हे इन्द्र "तुराषाट्" तूर्ण सहत इति तुराषाट् तस्य सम्बोधनं हे तुराषाट् । त इति द्वे पदे अत्रानुदात्तेतयोरेकोऽनर्थकः । माविदस्येमहीत्युक्तम् । तदुपमया दर्शयितुमाह । "अब्रह्मता" । लुप्तोपममेतत् । अब्रह्म ते तव । ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरम् । तस्य भावो ब्रह्मता नब्रह्मता अब्रह्मता । यथा ब्रह्मभावादन्याद्विदस्येत् । एवं माविदस्येमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥

का० [१५, ६, २२] तावदभूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा न इति । स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्त्वा यूपात् पूर्वादिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान ! त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडर्थे लोट् अधितिष्ठसि । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि । किम्भूतान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् ! तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ! ते त्वदीया वय ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दसु उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम । तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेव वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा । सोमाय वनस्पतये स्वाहा । मरुतामोजसे स्वाहा । इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि मातर्मा मा हिꣳसीर्मो अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

चत्वारिरथविमोचनीयानि जुहोति "अग्नये गृहपतये स्वाहा" "सोमाय वनस्पति"रूपाय । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे । इन्द्रस्य सम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय । भूमिमवेक्षते । "पृथिवि मातः मा हिंसीर्माम्" । मो अहं त्वाम् । मो च त्वाम् । अहं हिंसिषम् ॥ २३ ॥

का० (१५, ६ २३) अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्त्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० (१५, ६, २४) भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि भूमे ! त्व मा मां मा हिंसाः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम ॥ २३ ॥

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २४ ॥

अवतरति । "हꣳसःशुचिषत्" । "सप्तपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी अतिच्छन्दा अतिजगतीति श्रुतिः" । "हंसः शुचिषत्" । हन्त्यध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिषत् । शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् । य आदित्यरूपेण शुचिषत् । यश्च वसुर्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति । यश्च होता आ-

होता अग्निरूपेण वेदौ सीदति । यश्च अतिथिरूपेणदुरोणे गृहे सीदति । यश्च नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदति । यश्च वरे- पूत्कृष्टेषु सीदति । यश्च ऋते सत्ये सीदति । यश्च व्योमसु अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीदति । एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा अथेदानीं सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यश्च "अब्जा" । अप्सु जायत इत्यब्जा । यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण जयते । यश्च "ऋते" सत्ये जायते । यश्च "अद्रौ" पाषाणे अग्निरूपेण जायते मेघोपद्रिरुच्यते । मेघे वा उदकरूपेण जा यते । तत् ऋतम्" । ऋ गतौ । सर्वतो गतं परब्रह्म । "बृह- त्" । परिवृद्धम् । "अनन्तमपर्य्यन्तम् । एवं परब्रह्मवादि- नो ऽस्य मन्त्रस्य तत्परब्रह्मप्रत्यक्तरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

का० (१५, ६, २५) अवरोहति हंस शुचिषदिति । यजमा- नो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्य्यदेवत्यातिज- गती वामदेवदृष्टा । हन्त्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवंवि ध त्वं प्रत्यक्तरसीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् । शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् । आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वास- यिता नराणां प्रवर्त्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । वायुरू- पेण । होता आह्वाता देवानाम् । वेदौ सीदतीति वेदिषत् । अग्नि- रूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोण- सत् । आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदती- ति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः । गवि पृ- थिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जाय- ते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मे- घो वा (निघ० १, १०, १) अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम् । ऋ गतौ सर्वत्र गतम । बृहत् । महत्परिवृद्धमपर्य्यन्तम् ।

परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः । यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढमूर्तं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् । शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् । वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेवकथमित्यत आह वेदिषत् । वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत् । पूज्यः । दुरोणसत् । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् । वरे श्रेष्ठ राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् । ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् । सूर्य्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरद्भ्यो जातैरश्वैरुपेतत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्वज्राज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि । इन्द्रस्य वां वीर्य्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

उपस्पृशति शतमानौ "इयदसि" । इयदिति परिमाणवचनोऽयं शब्दः । शतमानमसि । "आयुरसि" आयुर्हिरण्यमिति श्रुतिः । "आयुर्मयि धेहि" । यो हि यदात्मको भवति स तद्दातुमर्हते । यस्माच्छतमानं हिरण्यं त्वमसि तस्मात् शताब्दपरिमाणमायुर्मयि धेहि । "युङ्ङसि" युनक्ति यज्ञं सम्भारनिर्वापेन दक्षिणादानेन वेति युङ् । "वर्चोऽसि" । वर्चस्तेजः । यस्मात्त्वं वर्चोऽसि अतोऽस्माभिः प्रार्थ्यसे । "वर्चो मयि धेहि" । औदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति । "ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि" । ऊर्जमन्नमुच्यते । अवहरति बाहू । "इन्द्रस्य वाम्" । यौ इन्द्रस्य

यजमानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः सम्बन्धिनौ वाहू तौ अभ्युपावहरामि मैत्रावारुणीं पयस्यां प्रति ॥ २५ ॥

का० (१५, ६, २९) उपस्पृशति शतमानावियदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति ॥ द्वे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म ! त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का० (१५, ६, ३०) तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवापगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् ॥ शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरि शाखे ! त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥ का० (१५, ६, ३१) इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युयजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां नीचौ करोति ॥ बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहू अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

स्योनासि सुषदासि । क्षत्रस्य योनिरसि । स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥

आसन्दीं निदधाति । "स्योनासि" । स्योनमितिसुखनाम । स्योनासि सुखरूपासि । "सुषदासि" । सुखेन यस्यां सीदन्ति सा तथोक्ता । "क्षत्रस्य योनिः" स्थानमसि । सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति । "स्योनामासीद" । सुखरूपामासन्दीमासी-

द अधिरोह । "सुषदाम अधिरोह" च । क्षत्रस्य स्थानमधिरोह ॥ २६ ॥

का० (१५, ६, ३३—७, १) प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्गुता खादिरी माञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! त्व स्योना सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० (१५, ७, २) अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्द्यां वस्त्रमाच्छादयति ॥ अधीवासदैवतम् । हे अधीवास ! त्व क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० (१५, ७, ३) सुखन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान ! स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद क्षत्रस्य योनि स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

यजमानस्य उरोऽभिमृश्य जपति । "निषसाद धृतव्रतः" । वारुणी गायत्री । अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद निषण्णः धृतव्रतः । धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः । धृतव्रतो वै राजा न वा "एषसर्वस्मा इव वदनाय न" सर्वस्मा इव कर्मणे "यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात् । तस्मै वा एष श्रोत्रियश्चेति" श्रुतिः । "पस्त्यासु" प्रजासु । आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः । "साम्राज्याय" । "सम्राड्भावायेति" श्रुतिः । "सुक्रतुः" सुकर्मा । शोभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥

का० (१७, ४, ७) निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति । अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा

अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद । विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः (५, ४, ४, ५) आधिपत्येनोपविवेशयदासन्द्यां निषण्ण. स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् । सम्राड्भावाय राज्यायेति श्रुते (५, ४, ४, ५) ॥ २७ ॥

अभिभूर॑स्येतास्ते पञ्च दिशः॑ कल्पन्ताम् । ब्रह्म॑स्त्वं ब्र॒ह्मासि॑ सवि॒तासि॑ स॒त्यप्र॑सवः । वरु॑णोऽसि स॒त्यौजाः॑ । इन्द्रो॑ऽसि॒ विशौ॑जाः । रुद्रो॑ऽसि॑ सु॒शेवः॑ । बहु॑ कार श्रेय॑स्कर॒ भूय॑स्कर । इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ तेन॑ मे रध्य ॥ २८ ॥

पञ्चाक्षान् पाणावावपति । "अभिभूरसि" । कृतत्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः सर्वानक्षान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा तत्सम्बन्धेन । "अभिभूरसि" । अभिभवितासि । एतास्तव पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः क्लृप्ताः भवन्तु । ब्रह्मन्निति प्रथममामन्त्रयते यजमानः ब्रह्माणम् । त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति । ब्रह्माह । त्वमेव ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञः । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य स सत्यौजाः । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विशौजाः विश ओजो यस्य स विडौजा इह प्राप्ते । विशौजा इत्यन्याय्यसमासः अत एव पदकारो नावगृह्णाति । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्रश्च त्वमसि सुशेवः । शेव इति सुखनाम । शोभनं सुखयि-

ता ॥ सुमङ्गलनामानं ह्वयति । "बहुकारः" बहु करोतीति बहुकारः । "श्रेयस्करः" । श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । भूयः करोतीति "भूयस्करः" तेषां सम्बोधनम् हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर । स्फ्यमस्मै प्रयच्छति । "इन्द्रस्य वज्रोऽसि" । यतः "इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार" इत्युपक्रम्य "स स्फ्यस्तृतीयं चेत्यादिना" श्रुतिग्रन्थे उक्तः अतस्त्वां ब्रवीमि तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रध्यतिर्वशगमने । वशवर्तिनं कुरु । "यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति" श्रुतिः ॥ २८ ॥

का० (१५, ७, ५) अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधायेति । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जय तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बोधनेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष ! यद्वा हे यजमान ! त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत् । प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सु त्वत्तोऽपि जयापेक्षित्वात् । पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भाव ॥ का० (१५, ७, ७-९) वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनवान्तर्यामिनि । यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते एवमामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति

ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः । ब्रह्मन् । ब्रह्मदेवतम । यजमानः प्रथम ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ! ऋत्विक् त्वामामन्त्रय इति शेषः । त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमान प्रत्याह हे यजमान ! त्वं ब्रह्मासि महान् । भवसि सविता प्रेरकश्चासि सत्यप्रसवः सत्य. प्रसवाऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह त्व ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा आजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विश्वु प्रजास्वोजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार । चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् ! त्व रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्रावणाच्च सुशेव. शेव इति सुखनाम (निघ० ३, ६) शोभन शेवः सुखं यस्मात् । शोभनं सुखयिता । त्व ब्रह्मासीत्येनावदेव पञ्चम प्रतिवचनम् । का० (१५, ७, १०) बहुकारेति च ह्वयत्येवं नामानामिति । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामान नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार ! बहु कार्यं करोति बहुकार. श्रेयः करोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् । त्वामाह्वय इति शेषः । का० (१५, ७, ११) स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदेवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः (१, २, ४, १) । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्वशगमने वशवर्त्तिनं कुरु । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति श्रुतेः (५, ४, ४, १५) । यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्र रूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

अ॒ग्निः पृ॑थु॒र्धर्म॑ण॒स्पति॑र्जुषा॒णो अ॒ग्निः पृ॑थु॒र्धर्म॑ण॒स्पति॑राज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑ । स्वाहा॑कृताः॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑-

भिर्यतध्वᳬं सजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥ २९ ॥

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति । "अग्निःपृथुः" । योऽयं देवानामग्निः पृथुः इतरस्मादग्नेः "धर्मणस्पतिः" धारणस्पतिः स "जुषाणः" सेवमानो वा प्रीयमाणो वा । "अग्निः पृथुः धर्मणस्पतिः आज्यस्य" घृतस्य "वेतु" पिबतु "स्वाहा" सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । अक्षान्निर्वपति । "स्वाहाकृताः" हे अक्षाः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वम् स्पर्द्धां कुरुत । "सजातानां" समानजन्मनां वा भ्रातॄणां क्षत्रियाणां वा । मध्यमे । मध्यान्मः । मध्ये भवो मध्यमः । मध्यमे प्रदेशेऽवस्थानाय यजमानस्य । यतध्वमित्यनुवर्त्तते ॥ २९ ॥

का० (१५, ७, १६) द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् । अग्निर्देवत्यम् । अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मणः पतिः धारणः धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुधर्मणस्पतिरिति पुनः पाठ आदरार्थः । का० (१५, ७, १८) अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्द्यूतभूमौ क्षिपति । अक्षदेवत्यम् । हे अक्षाः ! यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्यतध्वं स्पर्धां कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठ्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो मध्यमेष्ठ्यं तस्मै ॥ २९ ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-

नौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

सर्पेति । "सवित्रा प्रसवित्रा" । सवित्रा अभ्यनुज्ञातस्य कर्त्रा प्रसूतः प्रसर्पामि । एवं सरस्वत्यादिभिर्योजनीयम् । "इन्द्रेणास्मे" । अस्मे इति इह तृतीयान्तम् । इन्द्रेण मया । शेषं सुबोधम् ॥ ३० ॥

का० (१५, ८, १५-१६) पितामहदशगणान्सोमपानान्संख्याय सर्पणं सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वेति । पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् । सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्यादिसर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः ॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि समर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या । रूपैः रूपलक्षितेन त्वाष्ट्रा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-आदेशः (पा० ७, १, ९) । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ १३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं चरकसौत्रामणी । अश्विनोरार्षम् । सुरां संदधाति "अश्विभ्यां पच्यस्व" । पाको नामान्नविपरिणामज्येष्ठता । "सरस्वत्यै" । "इन्द्राय सुत्राम्णे" । शोभनत्राणाय सुत्रातव्याय वा भैषज्यं इन्द्रस्य कर्त्तव्यं सौत्रामण्या । सुरां पुनाति ॥ "वायुःपूतः" । सौमी गायत्री । यः सोमः वायुना पूतः । सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् ततो देवैर्वायुरुक्तः अपहृतविरूपगन्धं सोमं कुर्विति ततो वायुनाऽपहृतः सोमस्य गन्धः । ऐन्द्रवायवब्राह्मणे एतत्प्रतिपादितम् तदेतदस्माभिर्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा । यो वायुरूपः सोमः पूतः यश्च पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः अधोमुखम् अतिस्रुतः । स्रु गतौ । अतिक्रम्य गतः । स सोमः । इन्द्रस्य युज्यः समानयोगी च सखा च समानख्यानः । कथमिन्द्रं हिनस्तीति शेषः ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषी । का० (१५, ९, २५) पक्वौदन विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजतीति । विरूढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः श्यामाकाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान् । व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौदनेन मिश्रयति । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे ! त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्त्तव्यमस्ति । का० (१५, १०, १०) वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः

सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति । सोमदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् । प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् । अतिस्रुत अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति (१२, ७, ३) श्रुत्योक्तम् । तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

ग्रहं गृह्णाति । "कुविदङ्ग" । अनिरुक्ता सौमी त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे सोम यथा केचिज्जनपदाः कुविद् बहुक्षेत्रम् अङ्गं क्षिप्रम् यवमन्तः बहुयवाः यतः सोमः यवं चित् । चिच्छब्दो वितर्के । यवं वितर्क्य दान्ति । दाप् लवने । लुनन्ति । "अनुपूर्वम्" । आनुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अमिश्रित्य एवम् "इहेहैषां कृणुहि भोजनानि" भोग्यानि वस्तूनि । "ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति" । ये यजमाना बर्हिषः उपरिस्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्ननाम । उक्तिर्वचनम् । हविर्लक्षणं नमोऽन्नमादाय उक्तिं यज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । "उपयामगृहीतोऽसि" इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

का० (१५, १०, १२,) ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि

सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्ग उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति तृतीयम् । तृचं काक्षीवतसुकीर्त्तिदृष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम (निघ० ३, १, १२) अङ्गेति क्षिप्रनाम (निरु० ५. १७) चिदिति वितर्के हे सोम ! यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः ! बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः । कुवित् बहुल यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति । दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, २२) उक्तिर्वचनम् ! हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं योज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

"युवꣳसुरामम्" । अनुवाक्या । पुत्रमिव याज्या । अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । तत्रेतिहासमाचक्षते । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखिभूत आस । स इन्द्रस्य विश्वस्तस्य सुरया वीर्यं पपौ । सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् पीतवीर्योऽहं नमुचिना ततोऽपां फेनं वज्रमासिञ्चत् तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद । तत्र लोहितामिश्रः सुरासोमोऽतिष्ठत् तदेतदुच्यते । हे अश्विनौ युवां सुरामम् । सुरामयं सोमं सुरमणीयं वा । नमुचौ आसुरे अवस्थितम् "सचा" । सहभूत्वा एकीभूय । "विपिपाना" । विविधं पिबन्तौ । हे शुभस्पती स्वामिनौ इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् "आवतं" पालयतं स्वकर्मक्षमं कुरुतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

का० (१५, ६, ८) ग्रहाणां युवꣳ सुराममं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या। हे अश्विना अश्विनौ ! युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः। अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम्। किम्भूतौ युवाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसञ्ज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुराम सुष्ठु रमणीयं सोम सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविध पिबन्तौ विविधं पिबन्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम् तदर्थे श्रुतावितिहासः (१२, ३, ४, १) नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाह नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वतीचापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शप शुभ दीप्तावित्यस्मात् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मण पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना (पा० ८, ३, ४३) पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दꣳसनाभिः यत् सुराम्ं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

"पुत्रमिव पितरौ"। यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवमुभावप्यश्विनौ हे इन्द्र त्वाम् । "अवथुः" पुरुषव्यत्ययः। त्वां पालितवन्तौ । काव्यैः कविकर्मभिः मन्त्रदर्शनैरित्यर्थः। "दंसनाभिः"। दंस इति कर्मनाम। कर्मभिश्च मन्त्रैश्चेत्यर्थः।

कथमवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवन्तावित्याह । "यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः" । यस्मात्त्वं सुरामयं विविधं पीतवानसि । शचीभिः कर्मभिः । नमुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववीर्येण । नह्यन्य एतत्कर्मकर्त्तुं शक्त इत्यभिप्रायः । "सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक्" । सरस्वती च त्वां हे मघवन् । धनवन् । अभिष्णक् । अभिष्णक्शब्दः कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्यैतद्रूपम् । अभिषज्येताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ ! त्वामावथुः अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम (निघ० २, १, ३) दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्ट इति (पा० ३, १, २६ वा० १, २) णिचि जाते ण्यासश्रन्थो युजिति युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविद्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति ज्ञायत इत्यर्थः । भिष्णज् उपसेवायां कण्ड्वादि अस्माल्लुङि कण्ड्वादिभ्यो यगिति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति अडागमः वावसान इति जकारस्य ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥